БЕЛОРУССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ЖУРНАЛ
БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ИСТОРИЯ

ЧАСОПІС
БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ЎНІВЕРСІТЭТА

ГІСТОРЫЯ

JOURNAL
OF THE BELARUSIAN STATE UNIVERSITY

HISTORY

Издается с января 1969 г.
(до 2017 г. – под названием «Веснік БДУ.
Серыя 3, Гісторыя. Эканоміка. Права»)

Выходит один раз в квартал

1

2019

МИНСК
БГУ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор	**КОХАНОВСКИЙ А. Г.** – доктор исторических наук, профессор; декан исторического факультета Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь. E-mail: kohanovsky@bsu.by
Заместитель главного редактора	**МЕНЬКОВСКИЙ В. И.** – доктор исторических наук, профессор; профессор кафедры истории России исторического факультета Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь. E-mail: menkovski@bsu.by
Ответственный секретарь	**МАЛЮГИН О. И.** – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры истории древнего мира и средних веков исторического факультета Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь. E-mail: maliugin@bsu.by

Белецкий С. В.	Институт истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург, Россия.
Бон Т.	Гисенский университет им. Юстуса Либиха, Гисен, Германия.
Бородкин Л. И.	Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия.
Волански Ф.	Институт истории Вроцлавского университета, Вроцлав, Польша.
Жеребцов И. Л.	Институт языка, литературы и истории Коми научного центра Уральского отделения Российской академии наук, Сыктывкар, Республика Коми.
Линднер Р.	Констанцкий университет, Констанц, Германия.
Упадуэй А.	Центр российских и центральноазиатских исследований Университета им. Джавахарлала Неру, Дели, Индия.
Фишер Д.	Техасский университет в Браунсвилле, США.
Фэн Ш.	Институт международных отношений и регионального развития, Центр изучения России Восточно-Китайского педагогического университета, Шанхай, Китай.
Шмигель М.	Университет Матея Бела, Банска-Бистрица, Словакия.
Яновский О. А.	Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Бригадин П. И.	Институт бизнеса Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь.
Вабищевич А. Н.	Брестский государственный университет им. А. С. Пушкина, Брест, Беларусь.
Виддер Э.	Институт средневековой истории Тюбингенского университета им. Эберхарда Карла, Тюбинген, Германия.
Дук Д. В.	Могилёвский государственный университет им. А. А. Кулешова, Могилёв, Беларусь.
Карпов С. П.	Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия.
Карпюк С. Г.	Институт всеобщей истории Российской академии наук, Москва, Россия.
Коваленя А. А.	Национальная академия наук Беларуси, Минск, Беларусь.
Колесник В. Ф.	Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, Киев, Украина.
Космач В. А.	Витебский государственный университет им. П. М. Машерова, Витебск, Беларусь.
Костюк М. П.	Национальная академия наук Беларуси, Минск, Беларусь.
Кошелев В. С.	Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
Лавринович Д. С.	Могилёвский государственный университет им. А. А. Кулешова, Могилёв, Беларусь.
Ларин М. В.	Историко-архивный институт Российского государственного гуманитарного университета, Москва, Россия.
Локотко А. И.	Национальная академия наук Беларуси, Минск, Беларусь.
Марзалюк И. А.	Палата представителей Национального собрания Республики Беларусь, Минск, Беларусь.
Мезга Н. Н.	Гомельский государственный университет им. Франциска Скорины, Гомель, Беларусь.
Микнис Р.	Институт истории Литвы, Вильнюс, Литва.
Нечухрин А. Н.	Гродненский государственный университет им. Янки Купалы, Гродно, Беларусь.
Пилипенко М. Ф.	Институт искусствоведения, этнографии и фольклора им. Кондрата Крапивы Центра исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь.
Туманс Х.	Латвийский университет, Рига, Латвия.
Ходин С. Н.	Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
Федосик В. А.	Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
Шадурский В. Г.	Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
Шиндлинг А.	Институт истории Нового времени Тюбингенского университета им. Эберхарда Карла, Тюбинген, Германия.

РЭДАКЦЫЙНАЯ КАЛЕГІЯ

Галоўны рэдактар — КАХАНОЎСКІ А. Г. – доктар гістарычных навук, прафесар; дэкан гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь.
E-mail: kohanovsky@bsu.by

Намеснік галоўнага рэдактара — МЕНЬКОЎСКІ В. І. – доктар гістарычных навук, прафесар; прафесар кафедры гісторыі Расіі гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь.
E-mail: menkovski@bsu.by

Адказны сакратар — МАЛЮГІН А. І. – кандыдат гістарычных навук, дацэнт; дацэнт кафедры гісторыі старажытнага свету і сярэдніх вякоў гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь.
E-mail: maliugin@bsu.by

Randkin

Бародкін Л. І. Маскоўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя М. В. Ламаносава, Масква, Расія.
Бон Т. Гісенскі ўніверсітэт імя Юстуса Лібіха, Гісен, Германія.
Бялецкі С. В. Інстытут гісторыі матэрыяльнай культуры Расійскай акадэміі навук, Санкт-Пецярбург, Расія.
Валанскі Ф. Інстытут гісторыі Вроцлаўскага ўніверсітэта, Вроцлаў, Польшча.
Жарабцоў І. Л. Інстытут мовы, літаратуры і гісторыі Комі навуковага цэнтра Уральскага аддзялення Расійскай акадэміі навук, Сыктыўкар, Рэспубліка Комі.
Ліндлер Р. Канстанцкі ўніверсітэт, Канстанц, Германія.
Упадуэй А. Цэнтр расійскіх і цэнтральнаазіяцкіх даследаванняў Універсітэта імя Джавахарлала Неру, Дэлі, Індыя.
Фішэр Д. Тэхаскі ўніверсітэт у Браўнсвіле, ЗША.
Фэн Ш. Інстытут міжнародных адносін і рэгіянальнага развіцця, Цэнтр вывучэння Расіі Усходне-Кітайскага педагагічнага ўніверсітэта, Шанхай, Кітай.
Шмігель М. Універсітэт Мацея Бела, Банска-Бістрыца, Славакія.
Яноўскі А. А. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.

МІЖНАРОДНЫ РЭДАКЦЫЙНЫ САВЕТ

Брыгадзін П. І.	Інстытут бізнесу Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь.
Вабішчэвіч А. М.	Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна, Брэст, Беларусь.
Відэр Э.	Інстытут сярэднявечнай гісторыі Цюбінгенскага ўніверсітэта імя Эберхарда Карла, Цюбінген, Германія.
Дук Д. У.	Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова, Магілёў, Беларусь.
Каваленя А. А.	Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Мінск, Беларусь.
Калеснік В. Ф.	Кіеўскі нацыянальны ўніверсітэт імя Тараса Шаўчэнкі, Кіеў, Украіна.
Карпаў С. П.	Маскоўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя М. В. Ламаносава, Масква, Расія.
Карпюк С. Г.	Інстытут усеагульнай гісторыі Расійскай акадэміі навук, Масква, Расія.
Касцюк М. П.	Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Мінск, Беларусь.
Космач В. А.	Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава, Віцебск, Беларусь.
Кошалеў У. С.	Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Лакотка А. І.	Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Мінск, Беларусь.
Ларын М. В.	Гісторыка-архіўны інстытут Расійскага дзяржаўнага гуманітарнага ўніверсітэта, Масква, Расія.
Лаўрыновіч Д. С.	Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова, Магілёў, Беларусь.
Марзалюк І. А.	Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Мінск, Беларусь.
Мікніс Р.	Інстытут гісторыі Літвы, Вільнюс, Літва.
Мязга М. М.	Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны, Гомель, Беларусь.
Нячухрын А. М.	Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, Гродна, Беларусь.
Піліпенка М. Ф.	Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь.
Туманс Х.	Латвійскі ўніверсітэт, Рыга, Латвія.
Ходзін С. М.	Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Фядосік В. А.	Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Шадурскі В. Г.	Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Шындлінг А.	Інстытут гісторыі Новага часу Цюбінгенскага ўніверсітэта імя Эберхарда Карла, Цюбінген, Германія.

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief KAKHANOUSKI A. G., doctor of science (history), full professor; dean of the faculty of history, Belarusian State University, Minsk, Belarus.
E-mail: kohanovsky@bsu.by

Deputy editor-in-chief MENKOUSKI V. I., doctor of science (history), full professor; professor at the department of Russian history, faculty of history, Belarusian State University, Minsk, Belarus.
E-mail: menkovski@bsu.by

Executive secretary MALIUGIN O. I., PhD (history), docent; associate professor at the department of Ancient and Medieval history, faculty of history, Belarusian State University, Minsk, Belarus.
E-mail: maliugin@bsu.by

Beletsky S. V. Institute of History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg, Russia.
Bohn T. Justus Liebig University of Giessen, Giessen, Germany.
Borodkin L. I. Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia.
Feng Sh. School of Advanced International and Area Studies, Centre for Russian Studies of the East China Normal University, Shanghai, China.
Fisher D. C. University of Texas Rio Grande Valley, Brownsville, USA.
Lindner R. University of Konstanz, Konstanz, Germany.
Šmigeľ M. Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovakia.
Upadhyay A. Centre for Russian and Central Asian Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
Wolański F. Institute of History, University of Wroclaw, Wroclaw, Poland.
Yanouski A. Belarusian State University, Minsk, Belarus.
Zherebtsov I. L. Institute of Language, Literature and History, Komi Science Centre, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Syktyvkar, Komi Republic.

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL

Bryhadzin P. I.	Institute of Business, Belarusian State University, Minsk, Belarus.
Duk D. V.	Mogilev State A. Kuleshov University, Mogilev, Belarus.
Fedosik V. A.	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
Karpov S. P.	Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia.
Karpyuk S. G.	Institute of World History, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia.
Khodzin S. N.	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
Kolesnyk V. F.	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Koshelev V. S.	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
Kosmach V. A.	Vitebsk State University named after P. M. Masherov, Vitebsk, Belarus.
Kostyuk M. P.	National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.
Kovalenya A. A.	National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.
Larin M. V.	Institute for History and Archives, Russian State University for Humanities, Moscow, Russia.
Lavrinovich D. S.	Mogilev State A. Kuleshov University, Mogilev, Belarus.
Lokotko A. I.	National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.
Marzaluk I. A.	House of Representatives of the National Assembly of the Republic of Belarus, Minsk, Belarus.
Miazga M. M.	Francisk Skorina Gomel State University, Gomel, Belarus.
Miknys R.	Institute of Lithuanian History, Vilnius, Lithuania.
Nechukhrin A. N.	Yanka Kupala State University of Grodno, Grodno, Belarus.
Pilipenko M. F.	Kandrat Krapiva Institute of Arts Studies, Ethnography and Folklore of the Center for the Belarusian Culture, Language and Literature Research of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.
Schindling A.	Institute of the Early Modern History, Eberhard Karls University of Tübingen, Tübingen, Germany.
Shadurski V. G.	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
Tumans H.	University of Latvia, Riga, Latvia.
Vabishchevich A. N.	Brest State University named after A. S. Pushkin, Brest, Belarus.
Widder E.	Medieval History Institute, Eberhard Karls University of Tübingen, Tübingen, Germany.

ОТ РЕДАКЦИИ
АД РЭДАКЦЫІ
EDITORIAL

Номер журнала посвящен сразу нескольким юбилеям. Прежде всего в этом году исполняется 100 лет изданию декрета ЦИК Белорусской ССР об открытии в Минске университета – он был принят 25 февраля 1919 г. История создания университета на белорусских землях уходит далеко в прошлое, но в царской России все попытки местной общественности добиться от властей открытия высшего учебного заведения ни к чему не привели. Ситуация изменилась после Февральской революции: в марте 1917 г. был созван съезд белорусских партий и организаций, было заявлено о необходимости при первой возможности открыть в Беларуси университет. Новый импульс к воплощению идеи был дан на Первом Всебелорусском съезде в декабре 1917 г. В созданной для разработки предложений по реформированию образования и открытию белорусского университета комиссии работали выдающиеся ученые, имевшие опыт университетского администрирования. Главные роли отводились историку М. В. Довнар-Запольскому и филологу, этнографу, бывшему ректору Варшавского императорского университета Е. Ф. Карскому. Однако разгон съезда прекратил и работу по созданию первого белорусского университета.

Попытки открыть в Минске университет предпринимались и деятелями БНР. А. Смолич (в последующем заведующий кафедрой БГУ) инициировал создание в апреле 1918 г. подготовительной комиссии для открытия в Минске Белорусского университета. Эта комиссия немало сделала для создания университета, но прекратила свою деятельность осенью того же года.

После провозглашения Белорусской ССР 1 января 1919 г. к идее открытия университета сразу же вернулось новое правительство республики. Результатом стал декрет от 25 февраля 1919 г., время издания которого считается началом истории Белорусского государственного университета. Подготовительные мероприятия активно проводились весной 1919 г., чтобы начать занятия с 1 сентября. Однако активная деятельность по организации университета была прервана летом 1919 г., когда польские войска заняли Минск.

После вступления в Минск Красной армии и повторного провозглашения БССР в июле 1920 г. вопрос о создании университета вновь стал одним из основных при обсуждении первоочередных задач государственного строительства. Тем не менее понадобилось еще больше года, чтобы университет заработал в полную силу. В марте 1921 г. было назначено Временное правление БГУ во главе с В. И. Пичетой, в июне начались занятия на рабочем факультете, а 11 июля 1921 г. состоялось торжественное открытие университета в здании Минского городского театра, на котором присутствовали члены правительства ССРБ, представители общественности, ученые, подготовившие открытие.

После создания БГУ в его стенах сосредоточились практически все научные силы молодой республики. Неудивительно, что становление большинства научно-исследовательских учреждений неразрывно связано с университетом. БГУ явился фундаментом для создания и развития в 1922 г. Института белорусской культуры (Инбелкульт), в стенах которого плодотворно работали профессора и преподаватели первого белорусского университета. В 1928 г. Инбелкульт преобразуется в Белорусскую академию наук, а В. М. Игнатовский (ранее декан педагогического факультета БГУ) становится ее первым президентом. Среди первых 22 белорусских академиков 12 являлись представителями Белорусского государственного университета. На базе первого белорусского университета в довоенные годы было создано более 10 высших учебных заведений, 8 научно-исследовательских институтов и 9 клиник. Таким образом, БГУ стоял у истоков высшего образования и науки в Беларуси.

С самого начала университетской деятельности руководство БГУ большое внимание уделяло

вопросам публикационной активности ученых и преподавателей. С 1922 г. начали выходить в свет «Труды Белорусского государственного университета», в 1930-х гг. – «Ученые записки», а в январе 1969 г. вышел первый номер «Веснiка Беларускага дзяржаўнага ўнiверсiтэта iмя У. I. Ленiна», который издавался в четырех сериях. На страницах издания публиковались труды не только ученых из БГУ, но и представителей других научных центров СССР и зарубежных стран. После ряда реорганизаций в 2017 г. произошло разделение издания по научным направлениям, в их числе возник самостоятельный «Журнал Белорусского государственного университета. История». Таким образом, нашему журналу в этом году исполнилось 50 лет.

Начиная с этого номера, в журнале будут публиковаться материалы по истории БГУ, высшего образования и университетской науки в целом, биографии ученых и преподавателей, которые являются гордостью не только университета, но и всей Беларуси, ее интеллектуальной элитой. Открывают серию этих материалов две публикации, посвященные истории БГУ в межвоенные годы.

Свою статью А. Н. Латушкин посвятил истории возвращения в Беларусь архивов центральных органов власти Великого княжества Литовского на протяжении 1920-х гг. Он дал анализ состава и структуры органов власти, представил оценки значения данной части архивного наследия во взглядах представителей научной элиты и государственного руководства республики того времени. Автор отражает решающую роль в проблеме возвращения белорусских архивов профессорско-преподавательского состава Белорусского государственного университета, в том числе его первого ректора профессора В. И. Пичеты. Отмечается их большой вклад в разработку научной аргументации значения указанных архивных материалов для отечественной науки и культуры, введения этой тематики в учебный процесс БГУ.

В статье А. В. Войтович рассматриваются малоизвестные страницы преподавания в БГУ дисциплин археологического профиля в 1934–1941 гг., с момента создания в университете исторического факультета. Отмечено, что первоначальный учебный план включал в себя целый ряд археологических дисциплин, однако в действительности студенты изучали только историю доклассового общества и основы археологии. Большим плюсом в археологической подготовке студентов в довоенные годы стали практики, которые проходили на месте раскопок в Крыму, а также открытие в БГУ историко-археологического музея, основой которого стали находки, привезенные с этих раскопок.

Также этот выпуск связан с одной юбилейной датой: в декабре 2018 г. исполнилось 90 лет одному из крупнейших белорусских археологов – Э. М. Загорульскому. На протяжении более пяти десятилетий Э. М. Загорульский работал в БГУ, став основателем первой в стране кафедры археологии и специальных исторических дисциплин и ее первым заведующим. В 1986–1991 гг. ученый являлся деканом исторического факультета. Широкую известность Э. М. Загорульскому принесли его многолетние исследования Минска, а также знаменитый Вищинский клад, обнаруженный археологической экспедицией исторического факультета БГУ в 1979 г. В монографиях и статьях Эдуард Михайлович исследовал не только проблемы археологии Беларуси, но и вопросы этногенеза славян и ранней истории Беларуси.

Несколько материалов номера связаны с этой юбилейной датой, не считая уже упомянутую статью А. В. Войтович. В декабре 2018 г. на историческом факультете БГУ состоялась Международная научная конференция «Этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў I – пачатку II тысячагоддзя н. э.», посвященная юбилею знаменитого археолога. В работе конференции приняли участие не только коллеги и ученики Эдуарда Михайловича, но и зарубежные археологи – из России, Украины, Швеции, Польши и других стран. Хроника конференции подготовлена П. С. Курлович и В. М. Сидоровичем. Завершает же номер биографический материал об Эдуарде Михайловиче, написанный заведующим кафедрой археологии и специальных исторических дисциплин исторического факультета БГУ А. А. Егорейченко.

Редакционная коллегия «Журнала Белорусского государственного университета. История» присоединяется ко всем поздравлениям и желает Эдуарду Михайловичу Загорульскому крепкого здоровья и творческого долголетия!

УДК (930.253:347.6):271/272

РОЛЬ БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА В ПРОЦЕССАХ ВОЗВРАЩЕНИЯ АРХИВНОГО НАСЛЕДИЯ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО В 1920-х гг.

А. Н. ЛАТУШКИН[1)]

[1)]*Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь*

Рассматривается история попытки возвращения в Беларусь архивов центральных органов власти Великого княжества Литовского в 1920-х гг. Приводятся сведения об их составе и структуре, анализируется оценка значения данной части архивного наследия представителями научной элиты того времени и государственного руководства республики. Делается вывод о близкой трактовке ценности комплекса оригиналов актов общегосударственного значения архива ВКЛ и архива канцелярии великих князей литовских – Метрики ВКЛ. Отражается решающая роль профессорско-преподавательского состава Белорусского государственного университета, в том числе его первого ректора профессора В. И. Пичеты, в возвращении белорусских архивов. Отмечается большой вклад представителей БГУ в разработку научной аргументации значения указанных архивных материалов для отечественной науки и культуры, введения этой тематики в учебный процесс БГУ.

Ключевые слова: возвращение архивного наследия Беларуси; Великое княжество Литовское; архив канцелярии великих князей литовских; Метрика ВКЛ; комплекс оригиналов актов общегосударственного значения архива ВКЛ; государственный архив ВКЛ; Белорусский государственный университет; первый ректор БГУ профессор В. И. Пичета.

Образец цитирования:
Латушкін АМ. Роля Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў працэсах вяртання архіўнай спадчыны Вялікага Княства Літоўскага ў БССР у 1920-я гг. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя.* 2019;1:10–22.

For citation:
Latushkin AN. The role of the Belarusian State University in the processes of returning the archival heritage of the Grand Duchy of Lithuania in the 1920s. *Journal of the Belarusian State University. History.* 2019;1:10–22. Belarusian.

Автор:
Андрей Николаевич Латушкин – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры источниковедения исторического факультета.

Author:
Andrei N. Latushkin, PhD (history), docent; associate professor at the department of source study, faculty of history.
archives@tut.by

РОЛЯ БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ЎНІВЕРСІТЭТА Ў ПРАЦЭСАХ ВЯРТАННЯ АРХІЎНАЙ СПАДЧЫНЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў БССР У 1920-я гг.

А. М. ЛАТУШКІН [1*]

[1*]*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь*

Разглядаецца гісторыя спробы вяртання ў Беларусь архіваў цэнтральных органаў улады Вялікага Княства Літоўскага ў 1920-я гг., прыводзяцца звесткі пра іх склад і структуру, аналізуецца ацэнка значэння названай часткі архіўнай спадчыны прадстаўнікамі тагачаснай навуковай эліты і дзяржаўнага кіраўніцтва рэспублікі. Робіцца выснова аб блізкай трактоўцы каштоўнасці комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ і архіва канцылярыі (з 1566 г. – вялікай і малой канцылярый) вялікіх князёў літоўскіх – Метрыкі ВКЛ. Адлюстроўваецца вырашальная роля прафесарска-выкладчыцкага складу Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, у тым ліку яго першага рэктара прафесара У. І. Пічэты, у вяртанні беларускіх архіваў. Адзначаецца значны ўнёсак прадстаўнікоў БДУ ў распрацоўку навуковай аргументацыі значэння названых архіўных матэрыялаў для айчыннай навукі і культуры, увядзенне гэтай тэматыкі ў вучэбны працэс БДУ.

Ключавыя словы: вяртанне архіўнай спадчыны Беларусі; Вялікае Княства Літоўскае; архіў канцылярыі вялікіх князёў літоўскіх; Метрыка ВКЛ; комплекс арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ; дзяржаўны архіў ВКЛ; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт; першы рэктар БДУ прафесар У. І. Пічэта.

THE ROLE OF THE BELARUSIAN STATE UNIVERSITY IN THE PROCESSES OF RETURNING THE ARCHIVAL HERITAGE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 1920s

A. N. LATUSHKIN [a]

[a]*Belarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus*

The article examines the history of attempts to return the archives of the central authorities of the Grand Duchy of Lithuania to Belarus in the 1920s, provides information on their composition and structure, analyzes the significance of this part of the archival heritage in the views of representatives of the scientific elite and the state leadership of the republic. The conclusion is made about the close interpretation of the value of the complex of originals of acts of national importance of the Grand Duchy of Lithuania archive with the archives of the office of the Grand Duchy of Lithuania – the Metrics of the Grand Duchy of Lithuania. The decisive role in the problem of the return of the Belarusian archives of the teaching staff of the Belarusian State University is reflected, including its first rector, professor U. I. Picheta. Their great contribution to the development of the scientific argumentation of the significance of these archival materials for the domestic science and culture, introduction of this subject into the educational process of the Belarusian State University is noted.

Key words: the restitucion of the archival heritage of Belarus; the Grand Duchy of Lithuania; the archives of the Grand Duchy of Lithuania; the Metric of the Grand Duchy of Lithuania; the complex of originals of acts of national importance of the Grand Duchy of Lithuania archive; the state archive of the Grand Duchy of Lithuania; the Belarusian State University; the first rector of the BSU professor U. I. Picheta.

Уводзіны

Беларускі ўніверсітэт, створаны ў працэсах нацыянальнага дзяржаўнага будаўніцтва, распачатых падзеямі 1917 г. і рашэннямі Першага Усебеларускага з’езда, стаў не толькі навукова-адукацыйным цэнтрам, які ствараў кадравую аснову маладой рэспублікі. Ён адыгрываў вядучую ролю ў іншых, не менш важных кірунках станаўлення БССР. У прыватнасці, яго спецыялісты выступілі галоўнымі экспертамі ў справе вяртання архіваў, вывезеных з беларускіх зямель, у фарміраванні дзяржаўнага архіўнага фонду краіны. Асаблівая ўвага надавалася архіўнай спадчыне Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага (далей – ВКЛ). Гэта дзяржаўнае ўтварэнне разглядалася многімі вучонымі як адна з форм дзяржаўнасці беларускага народа. У яе структуры ключавое месца належыць двум аб’ектам – дзяржаўнаму архіву Вялікага Княства Літоўскага (архіў ВКЛ) і Метрыцы ВКЛ. Аснову дзяржаўнага архіва ВКЛ складаў комплекс арыгіналаў найважнейшых прававых актаў агульнадзяржаўнага значэння, месцам захоўвання якіх першапачаткова выступаў земскі скарб, а з другой паловы XVII ст. для часткі актаў пераважна канца XIV – пачатку XVII ст. – прыватныя архівы рода Радзівілаў. Ён

уключаў некалькі груп дакументаў, сярод якіх найбольш буйнымі былі наступныя:

1) агульназемскія прывілеі ВКЛ;

2) міравыя пагадненні паміж ВКЛ і вялікімі князямі маскоўскімі, гаспадарамі малдаўскімі і іншыя дамовы знешнепалітычнага характару;

3) акты уній ВКЛ і Каралеўства Польскага;

4) дакументы аб зносінах вялікіх князёў літоўскіх з Ватыканам [1].

Адначасова існаваў архіў вялікай і малой канцылярый ВКЛ, які ўтвараў так званую Метрыку ВКЛ[1].

Існуе пэўная спецыфіка разгляду тэмы вяртання комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ у савецкі перыяд. База ведаў менавіта аб комплексе арыгіналаў як часткі дзяржаўнага архіва ВКЛ і ўласна самім архіве фарміравалася ў Беларусі павольна. Да пачатку XX ст. аб лёсе дакументаў названага збору, якія захоўваліся Радзівіламі, было вядома надзвычай мала. Сістэматычна распрацоўвацца гэта тэма пачала толькі пасля вяртання часткі комплексу ў Нясвіж (1902). Адметна, што ля вытокаў яе гістарыяграфіі стаяў даследчык менавіта Метрыкі ВКЛ – С. Пташыцкі (1853–1933) [3]. Належная навуковая распрацоўка праблемы разгарнулася ў 1920-я – пачатку 1930-х гг. і была прадстаўлена ў працах згаданага вучонага, а таксама С. Кутшэбы (1876–1946), У. Сямковіча (1878–1949) і Я. Якубоўскага (1874–1938) [4]. Першыя беларускія публікацыі па архівазнаўчым аспекце тэмы з'явіліся толькі ў канцы XX ст. Гэтым можа тлумачыцца тое, што ў айчынных крыніцах і гістарыяграфіі вяртання беларускіх архіваў 1917–1991 гг. комплекс арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ як канкрэтна акрэслены не фігуруе. Ён згадваецца ў кантэксце найбольш знакамітых, але асобных актаў ці іх відаў (акты Гарадзельскай уніі 1413 г., Люблінскай уніі 1569 г., агульназемскія прывілеі).

У сувязі з вышэйадзначаным праблему мэтазгодна разглядаць комплексна: у межах мерапрыемстваў па вяртанні Метрыкі ВКЛ як архіва цэнтральнага органа кіравання (так званай вялікай і малой канцылярый княства), найбольш буйнога і поўнага масіву крыніц па гісторыі функцыянавання дзяржавы і яе інстытутаў. З улікам заяўленага тагачаснымі айчыннымі спецыялістамі высокага гісторыка-культурнага значэння Метрыкі ВКЛ, якая пераважна складалася з копій тэкстаў арыгінальных дакументаў, занесеных у асобныя кнігі (першапачаткова – сшыткі), можна з упэўненасцю сцвярджаць, што комплекс уласна арыгіналаў дзяржаўных прававых актаў таксама знаходзіўся ў сістэме крытэрыяў вызначэння яе каштоўнасці пры разглядзе пытання вяртання архіўнай спадчыны Беларусі ў савецкі перыяд. Акрамя таго, мяркуючы па тэрміналогіі і трактоўках, якія ўжываліся ў дачыненні да Метрыкі ВКЛ ў 1920-я гг., менавіта яна тады ўспрымалася як галоўны архіў дзяржавы, дзяржаўны архіў ВКЛ. Стаўленне да Метрыкі ВКЛ навуковых дзеячаў БССР, агульныя трактоўкі значэння помніка для Беларусі ўказваюць менавіта на такія ўяўленні аб ім[2]. Таксама дадаткова намі прымаецца пад увагу пытанне вяртання дакументаў архіва Нясвіжскай ардынацыі Радзівілаў, таму што менавіта ў яго складзе комплекс арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння захоўваўся амаль да канца Другой сусветнай вайны, пасля чаго ён разам з дадзеным прыватным зборам трапіў у Галоўны архіў старажытных актаў Польшчы ў Варшаве (Archiwum Główny Akt Dawnych)[3].

Асноўная частка

Выключна важнае месца ў працэсах вяртання архіваў у Беларусь на ранніх этапах гісторыі БССР займае Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Першы рэктар БДУ У. І. Пічэта (1878–1947) даказваў гістарычнае права Беларусі на адну з найважнейшых частак архіўнай спадчыны ВКЛ як дзяржа-

[1]Адносна тэрміналогіі па разглядаемай тэме і, у прыватнасці, адносна зместу тэрміна «дзяржаўны архіў ВКЛ», умоў распаўсюджвання яго на Метрыку ВКЛ аўтар тут прытрымліваецца падыходу А. Я. Рыбакова: дзяржаўны архіў ВКЛ складаўся з «сапраўдных» (арыгіналаў) актаў агульнадзяржаўнага значэння і маёмасна-прававых актаў на вымарачныя ўладанні; Метрыка ВКЛ першапачаткова мела характар ведамаснага архіва, тэрмін «дзяржаўны архіў» апраўданы ў адносінах да яе толькі па стане на канец XVIII ст. пры ўмове страты «сапраўдных» актаў дзяржаўнага архіва ВКЛ [2, с. 74–76]. Існаванне і самастойнасць двух названых архіваў у першай трэці XVIII ст. даказваюць наступныя крыніцы: «Архіў Вялікага Княства Літоўскага» (арыгіналы актаў унутры- і знешнепалітычнага характару) і «Архіў Метрыкі в(ялікай) (?) канцылярыі ВКЛ»: Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD). Zespół № 354. Archiwum Radziwiłłów, t. zw. Warszawski (AR). Dział II. Dokumenty historyczne. Sygn. 2460. Regestr Pact, Hramot, Correspondentyi… 1729.06.01. S. 15, 21.

[2]У крыніцах разглядаемага перыяду каштоўнасць Метрыкі ВКЛ пераважна трактуецца з крыніцазнаўчага пункта гледжання: яна лічылася самым багатым комплексам інфармацыі аб мінулым Беларусі. Разам з тым М. В. Доўнар-Запольскі называў Метрыку ВКЛ «архівам цэнтральнай канцылярыі Вялікага Княства Беларуска-Літоўскага» [5, с. 520]. Тым самым вучоны, як падаецца, атаясамліваў яе з галоўным архівам дзяржавы (дзяржаўным архівам?). Ёсць падставы сцвярджаць, што інтэлектуальнай эліце, ураду БССР у 1920-я гг. было вядома такое разуменне Метрыкі ВКЛ. У згаданы час так яго фармулявала Літва: сярод матэрыялаў Наркамата асветы БССР маецца пераказ пазіцыі Літоўскага ўрада адносна сваіх правоў на Метрыку ВКЛ у 1927 г. (?) у форме непадпісанай запіскі ад 16 сакавіка, накіраванай ва Упраўленне справамі СНК БССР: «Прадстаўнік Літоўскага Ураду сваё патрабаваньне выказаў у наступнай форме: "Літоўская метрыка *як урадавы архіў Вялікага княства Літоўскага*, які мае велізарнае значэньне для літоўскага народу, бо зьяўляецца *адзіночнай* (тут і далей курсіў наш. – *А. Л.*) крыніцай для вывучэньня яго гістарычнага лёсу ў XV–XVIII вяках, павінен быць цалкам зьвернут ураду Літоўскай Рэспублікі"» (тут і далей цытаты прыводзяцца з захаваннем моўных асаблівасцей арыгінала. – *А. Л.*) [6, с. 97].

[3]AGAD. Zespół № 354 AR. Dział I. Dokumenty pergaminowe; Zbiór dokumentów pergaminowych.

вы – Метрыку ВКЛ . Ён называў яе найвялікшым помнікам беларускай мовы і культуры[4]. Пазіцыя абароны Метрыкі ВКЛ ад перадачы яе Польшчы або Літве была занята ім у 1920–1921 гг. і 1923–1924 гг., калі У. І. Пічэта выступаў экспертам з савецкага боку пры выпрацоўцы і рэалізацыі палажэнняў Маскоўскай дамовы аб міры паміж РСФСР і Літвой ад 12 ліпеня 1920 г. (артыкул IX) і Рыжскай мірнай дамовы ад 18 сакавіка 1921 г. (артыкул XI). Дадзены факт дзеяч з гонарам адзначаў у адной са сваіх аўтабіяграфій: «Осенью 1920 г. принимал участие в переговорах с Литвой и Польшей по реализации Московского и Рижского договоров и сумел научными доказательствами обосновать невыдачу Литовской метрики, из-за которой шла борьба» [8, с. 49]. Больш за тое, ва ўмовах адсутнасці на перамовах у Рызе прадстаўніцтва ад Беларусі пункт гледжання аб этнаграфічнай адметнасці беларусаў і дзяржаўнай самастойнасці беларускіх зямель у перыяд ВКЛ адстойваў разам з калегамі менавіта У. І. Пічэта [8, с. 62–63]. Рашучую пазіцыю абароны архіўнай спадчыны ВКЛ ад перадачы Польшчы або Літве вучоны займаў і пазней, ва ўстановах і органах улады РСФСР. Фактычна ён аказаўся адным з нямногіх дзеячаў ва ўладных структурах Расіі, кім у тых надзвычайных умовах былі забяспечаны інтарэсы ўласна беларускага народа. Вядома, што ў той самы час асобныя прадстаўнікі ўрада Расіі па названых пытаннях у перамовах паводзілі сябе пасіўна, што было, хутчэй, на карысць Польшчы, чым савецкай дзяржаве [8, с. 67, 70–73, 75, 76; 9, с. 69–76]. Менавіта зыходзячы з гэтага, а таксама ўлічваючы працэс паступовага зварочвання беларусізацыі, разгортвання барацьбы з нацыянал-дэмакратызмам, а таксама распачатай кампаніі супраць найбольш актыўнага барацьбіта за вяртанне Метрыкі ВКЛ М. В. Доўнар-Запольскага, варта падыходзіць да трактоўкі сцвярджэння У. І. Пічэты, якое зафіксавана ў адной з яго аўтабіяграфій у 1926 г.: «Мой образ действий исключительно имел в виду интересы РСФСР» [8, с. 68].

Сваю пазіцыю У. І. Пічэта даказваў і як рэктар БДУ. Пасля пераезду ў Мінск вучоны значна садзейнічаў арганізацыі архіўнай справы Савецкай Беларусі, шчыра вітаў стварэнне Цэнтрархіва БССР, характарызаваў гэту падзею як эпахальную ў газеце «Савецкая Беларусь» ад 31 студзеня 1924 г. [8, с. 212; 10]. Вучоны быў адным з найбольш аўтарытэтных і кампетэнтных удзельнікаў Першай Усебеларускай канферэнцыі архіўных работнікаў (12–15 мая 1924 г.) у Мінску. Выступленні рэктара БДУ як былога прадстаўніка Цэнтрархіва РСФСР на канферэнцыі таксама былі прысвечаны тэме Метрыкі ВКЛ[5]. У выніку канферэнцыя адзінагалосна прыняла дзве рэзалюцыі аб вяртанні архіваў, вывезеных з Беларусі ў дарэвалюцыйны час і ў часы акупацый, у тым ліку накіраваную супраць выдачы «архіваў Літоўскай метрыкі» Польшчы, Літве або іншым дзяржавам[6].

Заслугі першага рэктара БДУ па абароне інтарэсаў Беларусі ў пытаннях вырашэння лёсу архіўнай спадчыны ВКЛ у першай палове 1920-х гг., вызначэнні дзяржаўнай прыналежнасці Метрыкі ВКЛ высока ацэньваліся ў краіне, што адзначаюць і спецыялісты. Так, удзельнікамі Першай Усебеларускай канферэнцыі архіўных работнікаў была выказана падзяка У. І. Пічэту «за адстаіваньне беларускіх архіваў» (цыт. па [12, с. 23]). Дзейнасць вучонага па абароне Метрыкі ВКЛ на ўзроўні міжнародных адносін была працягнута і пазней. У 1925 г. рэктар БДУ прадстаўляў пазіцыю Беларусі па пытанні Метрыкі ВКЛ на IV з'ездзе польскіх гісторыкаў (6–9 снежня 1925 г., г. Познань), удзельнікі якога ў чарговы раз выступілі з заявай аб перадачы яе Польшчы [8, с. 139]. Дакументы Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь таксама сведчаць, што менавіта на аснове паведамлення У. І. Пічэты СНК БССР 9 лістапада 1926 г. падрыхтаваў зварот у Наркамат замежных спраў СССР (аддзел Прыбалтыкі) з просьбай «воздержаться от передачи Литве *так называемой Литовской* метрики» [6, с. 96]. Гэта была рэакцыя на адпаведны зварот урада Літвы да СССР з патрабаваннем перадачы Метрыкі ВКЛ.

Пытанні архіўнай спадчыны ВКЛ і, у прыватнасці, яе прававых помнікаў, распрацоўваліся і ў межах БДУ. У другой палове 1920-х гг. яны ўваходзілі ў тэматыку даследаванняў у аспірантуры ўніверсітэта. Пад навуковым кіраўніцтвам У. І. Пічэты маладымі

[4]«Величайшим памятником белорусского языка и культуры является архив канцелярии великого князя литовского, известный под именем “Литовской метрики”, в котором сохранились акты и книги, включающие грамоты и документы, написанные по установленной в государственной канцелярии форме. Литовская метрика – собрание чрезвычайной ценности, на основе которого можно восстановить быт, культуру белорусского народа, экономическую и социальную структуру общества» [7, с. 647–648].

[5]У 1918–1923 гг. У. І. Пічэта займаў пасаду галоўнага інспектара Цэнтрархіва РСФСР [8, с. 48, 51; 11, с. 34–36].

[6]«Заслухаўшы даклад праф. У. І. Пічэты аб уплыву дагавораў РСФСР з утварыўшыміся дзяржавамі на стан беларускіх архіваў і прымаючы пад увагу вялікую значнасьць Літоўскай метрыкі *як* асноўнага грунтоўнага гістарычнага матэрыялу, застаўшагася ад мінулых часоў *Беларускай дзяржавы*, без якога не магчымы навуковыя высьляды мінулага Беларусі, а гэтак сама значнасьць другіх беларускіх каштоўных архіўных матэрыялаў, на якія пратандавалі і пратандуюць занава ўтварыўшыяся дзяржавы, нарада архіўных працаўнікоў БССР знаходзіць патрэбным даручыць Цэнтрархіву БССР зьвярнуцца ў ЦВК СССР аб недапушчэньні вывазу беларускіх архіўных матэрыялаў з тэрыторыі СССР у Польшчу, Латвію, Літву і др. дзяржавы і прыняць меры аб звароце на Беларусь архіўных матэрыялаў, якія былі вывезены з Беларусі ў дарэвалюцыйны час і ў часы розных акупацый. <…> Нарада пастанаўляе: 1) прызнаць неабходным усе архівы, якія вывезены з тэрыторыі этнографічнай Беларусі, зьвярнуць у Цэнтрархіў БССР…» [11, с. 52, 54].

беларускімі вучонымі вывучалася тэма «Прывілеі Вялікага Княства Літоўскага», а таксама іншыя пытанні, прысвечаныя заканадаўству ВКЛ. Гэта тэма знаходзіла навуковае ўвасабленне ў курсах гісторыі Беларусі, крыніцазнаўства, гісторыі права Беларусі. Два апошнія з названых курсаў выкладаліся самім рэктарам на педагагічным факультэце і факультэце грамадскіх навук [10, с. 90, 91; 13, с. 296–298]. Вядома таксама, што ў сярэдзіне 1920-х гг. У. І. Пічэта праводзіў семінар па вывучэнні Першага Статута ВКЛ. Яго аўтарству належыць праца «Крыніцы беларускага права» (1925), значэнне і якасць якой высока ацэньвалася сучаснікамі [8, с. 171, 181].

Разам з У. І. Пічэтам у 1920-я гг. вывучэннем помнікаў беларускага права і пытаннем вяртання Метрыкі ВКЛ займаліся і іншыя знакамітыя вучоныя: доктар гістарычных навук прафесар БДУ М. В. Доўнар-Запольскі, дацэнты Д. І. Даўгяла, В. Д. Дружчыц, загадчык кафедры этнаграфіі БДУ І. А. Сербаў і інш.

Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі (1867–1934) – прафесар кафедры гісторыі Беларусі педагагічнага факультэта і кафедры народнай гаспадаркі Расіі факультэта права і народнай гаспадаркі БДУ (з 1 кастрычніка 1925 г.) [14, с. 94][7]. Узровень і маштаб навукова-даследчай і арганізатарскай дзейнасці вучонага, яе беларуская скіраванасць дазваляюць аднесці яго да заснавальнікаў нацыянальнай гістарыяграфіі. Памяць аб ім у наш час актыўна адраджаецца і ўшаноўваецца [5; 14–16]. М. В. Доўнар-Запольскі быў самым непасрэдным чынам звязаны з гісторыяй стварэння ў Беларусі ўніверсітэта ў XX ст. Адметна, што сярод прыярытэтных задач па адкрыцці ў Мінску такой навучальнай установы ён бачыў, між іншым, фарміраванне бібліятэкі, збор і ахову архіваў, высвятленне лёсу эвакуіраваных з Беларусі дакументальных каштоўнасцей [13, с. 34]. Яшчэ на пачатковым этапе сваёй навуковай дзейнасці, працуючы ў Маскоўскім архіве Міністэрства юстыцыі, М. В. Доўнар-Запольскі стаў добра вядомай асобай сярод спецыялістаў па Метрыцы ВКЛ, знаўцам архіўнай «альбарутэнікі» ў замежных сховішчах. Пасля прыезду ў БССР у другой палове 1925 г. і прызначэння на пасаду кіраўніка Гісторыка-археалагічнай камісіі Інстытута беларускай культуры ён фактычна з першых дзён сваёй працы актыўна даказвае неабходнасць вывучэння і навуковай публікацыі кніг Метрыкі ВКЛ як справы агульнанацыянальнага значэння [5, с. 569–570]. Яго артыкул у газеце «Савецкая Беларусь» аб каштоўнасці Метрыкі ВКЛ утрымліваў ключавыя ідэі, якія падкрэслівалі высокую навуковую і гісторыка-культурную каштоўнасць гэтага комплексу крыніц у працэсах нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва БССР. Вучоны лічыў, што згаданая каштоўнасць выражалася ў наступным: «Перш за ўсё справа ў тым, што мы ня можам ня ведаць свайго мінулага, што мы павінны вывучыць яго. Мы – народ малады, ці, лепей кажучы, памаладзеўшая нацыя. Рэвалюцыя зьвярнула нам права на самавызначэньне, што зьяўляецца адным з найвялікшых рэвалюцыйных здабыцьцяў, якімі мае магчымасьць карыстацца былўшы прыгнечаны беларускі народ. Але мы павінны гэта права ўзмацніць. Пашыраючы вывучэньне гісторыі Беларусі, мы яшчэ больш, яшчэ глыбей высьветлім для сябе гэта свае права на самавызначэнне. У нашых руках будзе больш аргументаў, каб даць адпор і нашым ворагам і няпрыхільнікам і адхіліць іхныя напады. Літоўская мэтрыка – найбагацейшая крыніца гістарычных ведаў аб мінулым Беларусі. Крыніца гэта ўваскрашае перад намі багатую культуру старой Беларусі, яе прававыя падставы, яе сацыяльную і эканамічную структуру. Тут гісторыя беларускага сялянства, тут гісторыя барацьбы мяшчан з шляхтай, тут гісторыя нашай старой канстытуцыі, тут гісторыя змаганьня беларускага народу за сваю свабоду і за сваю культуру. <…> У *беларускай дзяржаве* юрыдычная думка была высока разьвіта. Мова беларускіх юрыдычных актаў – строга азначаная і добра характарызуе кожнае юрыдычнае пытаньне. Гэткай якасьцю мовы тлумачыцца і сьцісласьць выразаў актавага матэр’ялу мэтрыкі. Усё гэта – такія якасьці гісторыка-юрыдычнага матар’ялу, якія робяць яго са ўсіх бакоў матар’ялам выключным» [17].

Менавіта праз пазіцыю па Метрыцы ВКЛ можна меркаваць і пра пазіцыю М. В. Доўнар-Запольскага адносна комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ як атрыбута дзяржаўнасці, які займае цэнтральнае месца ў архіўнай спадчыне Беларусі перыяду канца XIV – XVIII ст. Так, Метрыку ВКЛ вучоны трактаваў у абодвух сэнсах адназначна станоўча: «У цяперашні час (1925 г. – *А. Л.*) літоўская мэтрыка знаходзіцца ў Маскве. Але з часам яна пяройдзе ў распараджэньне БССР. Метрыка, бязумоўна, вернецца да нас. Помнік *былой самастойнасьці* беларускага народа *будзе захоўвацца ў нас*» [17].

Дзейнасць М. В. Доўнар-Запольскага ў пытаннях вяртання архіваў з Расіі на Беларусь знаходзіла і практычнае выражэнне. 18 верасня 1925 г. была прынята пастанова Прэзідыума ЦВК СССР аб задавальненні хадайніцтваў ЦВК Беларускай ССР і Украінскай ССР аб вяртанні архіваў з РСФСР і стварэнні адпаведнай сумеснай камісіі з прадстаўнікоў зацікаўленых бакоў. Ад БССР у камісію дэлегавалася кіраўніцтва Цэнтраархіва. У пачатку кастрычніка 1925 г. для «выяўлення архіўных матэрыялаў, якія

[7]Згодна з інфармацыяй В. М. Лебедзевай, з верасня 1925 г. – загадчык кафедры гісторыі народнай гаспадаркі БДУ [5, с. 19]. Паводле А. У. Унучака, пасля прыезду ў Мінск – прафесар кафедр гісторыі гаспадарчага побыту Еўропы і гісторыі народнай гаспадаркі СССР БДУ [15, с. 41].

належаць да БССР і знаходзяцца ў архівах РСФСР» [5, с. 570, 571], і забеспячэння беларускага боку інфармацыяй для заявак на вяртанне дакументаў пры Народным камісарыяце асветы БССР была створана камісія. У склад камісіі сярод іншых увайшоў і М. В. Доўнар-Запольскі ў якасці намесніка старшыні. Яго секцыяй быў падрыхтаваны зварот да Прэзідыума Інстытута беларускай культуры па справе вяртання Метрыкі ВКЛ [5, с. 570, 571]. У лістападзе таго ж года вучоны прадстаўляў інтарэсы Беларусі на пасяджэннях падкамісіі пры камісіі ЦВК СССР. Яго дзейнасць даследчыкі характарызуюць як надзвычай актыўную і плённую [14, с. 96]. Вучонаму ўдалося атрымаць папярэднюю згоду адпаведных органаў і ўстаноў РСФСР і СССР на вяртанне Метрыкі ВКЛ («признать принципиально возможным») (цыт. па [9, с. 98]). Аднак у названы перыяд гэтага не адбылося[8]. У цэлым можна заўважыць, што тэма Метрыкі ВКЛ – абарона ад прэтэнзій Польшчы і Літвы, вяртанне ў навуковы і культурны кантэкст беларусаў, доказ яе значэння для працэсаў дзяржаўнага будаўніцтва БССР, абгрунтаванне мэтазгоднасці падрыхтоўкі навуковай публікацыі Інбелкультам – выступіла ці не галоўнай «місіяй» М. В. Доўнар-Запольскага ў перыяд яго працы на Беларусі, адным з самых важкіх яе вынікаў. Вядома, што пасля высылкі з краіны яго справу па вывучэнні Метрыкі ВКЛ пры Гісторыка-археалагічнай камісіі Інбелкульта прадоўжыў У. І. Пічэта[9].

Крыніцамі пацвярджаецца і непасрэднае дачыненне М. В. Доўнар-Запольскага да праблемы комплексу арыгіналаў актаў агульнадзяржаўнага значэння архіва ВКЛ. Вядома, што падчас сваёй дзейнасці пры Гісторыка-археалагічнай камісіі Інбелкульта вучоным быў падрыхтаваны да друку падручнік для семінарый пад назвай «Агульнадзяржаўныя прывілеі Беларусі» [8, с. 226]. Гэты факт можа сведчыць аб уключэнні згаданага пытання ў вучэбны працэс БДУ як самастойнай адзінкі, а таксама ўказвае на атаясамленне вучоным ВКЛ і Беларусі: «Агульнадзяржаўныя прывілеі *Беларусі*». На жаль, звесткі аб пазнейшым лёсе падручніка адсутнічаюць [16].

Гісторык, архівіст, археограф Д. І. Даўгяла (1868–1942) у якасці дацэнта педагагічнага факультэта БДУ з 1925 г. выкладаў курс крыніцазнаўства гісторыі Беларусі. Па гэтай дысцыпліне вучоным былі напісаны дзве працы: «Гісторыя крыніц беларускай гісторыі і крыніцазнаўства» і «Крыніцы па беларускай гісторыі і крыніцазнаўстве» [18, с. 146–149]. Ён высока ацэньваў Метрыку ВКЛ і ідэі, сфармуляваныя М. В. Доўнар-Запольскім. Сумесна з ім у якасці сакратара Гісторыка-археалагічнай секцыі Інбелкульта Д. І. Даўгяла выступае фактычна ва ўсіх яго пачынаннях. Права Беларусі на гэты ўнікальны масіў крыніц рашуча адстойвалася вучоным на Першым з’ездзе даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі, арганізаваным Інстытутам беларускай культуры ў студзені 1926 г. Тэма была развіта вучоным і прадстаўлена на з’ездзе ў форме даклада пад назвай «Літоўская Мэтрыка і яе каштоўнасьць для вывучэньня мінуўшчыны Беларусі» [18, с. 77–78; 19, с. 53–59]. На аснове матэрыялаў С. Пташыцкага, М. В. Доўнар-Запольскага, а таксама ўласнага вопыту вывучэння дадзенага масіву крыніц Д. І. Даўгяла прадставіў гісторыю захоўвання Метрыкі ВКЛ, яе склад, ахарактарызаваў гісторыю яе археаграфічнай апрацоўкі і абгрунтаваў патрэбу яе выдання. Важнасць крыніцы вучоны падкрэсліваў тым, што толькі з вывучэннем Метрыкі ВКЛ «пачала існаваць *навуковая* гісторыя беларускага народу» [19, с. 58].

Даклад Д. І. Даўгялы лёг у аснову рэзалюцый з’езда аб вяртанні Метрыкі ВКЛ і дзяржаўнай праграме яе публікацыі. Адметна, што менавіта названы археаграфічны кірунак працы пасля з’езда становіцца асноўным у прафесійнай дзейнасці вучонага. М. Ф. Шумейка, вядучы айчынны даследчык гісторыі архіўнай справы на Беларусі, біёграф Д. І. Даўгялы, адзначае: «Для Д. И. Довгялло съезд стал своеобразной вехой, знаменовавшей его окончательный поворот к проблемам национальной археографии, важнейшей составляющей которой являлись изучение и публикация документов Метрики Великого княжества Литовского» [18, с. 80]. Тэкст даклада, агучанага на з’ездзе Д. І. Даўгялам, з пэўнымі зменамі быў апублікаваны на старонках афіцыйнага выдання «Савецкая Беларусь». Гэты матэрыял разам з артыкуламі М. В. Доўнар-Запольскага стварылі ў перыядычным друку Беларусі 1925–1926 гг. агульную серыю публікацый, прысвечаных Метрыцы ВКЛ [20]. Названы даклад пазней неаднаразова перавыдаваўся і стаў своеасаблівым «штандарам» ідэі вяртання Метрыкі ВКЛ, адным з найбольш вядомых па разглядаемай тэме ў айчыннай гістарыяграфіі міжваеннага перыяду, хоць сам Д. І. Даўгяла не адносіў яго да галоўных сваіх прац [18, с. 80; 21].

Першы з’езд даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі 1926 г. для развіцця разглядаемай тэмы мае самастойнае значэнне. Пытанне правоў Беларусі на Метрыку ВКЛ выступала на ім адным

[8]Падрабязней пра гісторыю рэалізацыі пастановы Прэзідыума ЦВК СССР ад 18 верасня 1925 г. аб дзейнасці камісіі па вяртанні беларускіх архіваў з РСФСР гл. працу М. Ф. Шумейкі [9, с. 94–102].

[9]«20 кастрычніка [1926 г.] адбылося пасяджэньне гістарычна-археолёгічнай камісіі Інбелкульта, на якім абгаворваўся план працы сэкцыі на бягучы акад. год. На пасяджэньні пастаноўлена прадоўжыць пад кіраўніцтвам праф. У. І. Пічэты і дац. В. Дружчыца вывучэньне Літоўскай мэтрыкі…» («Савецкая Беларусь», 1926 г., 28 кастрычніка) (цыт. па [8, с. 226]).

з асноўных. Патрэба правядзення з'езда была шмат у чым абумоўлена знешнімі фактарамі, а менавіта актывізацыяй у 1925 і 1926 г. прэтэнзій Польшчы і Літвы на атрыманне Метрыкі ВКЛ. Як адзначалася вышэй, у снежні 1925 г. IV з'езд польскіх гісторыкаў выказаў патрабаванне «вяртання» гэтага комплексу крыніц Польшчы. Тое ж патрабаванне было адной з умоў Літвы пры заключэнні дамовы з СССР аб ненападзе і мірным вырашэнні канфліктаў (падпісана 28 верасня 1926 г.) [14, с. 95]. Падтрымка з'езда была прадэманстравана вышэйшым кіраўніцтвам рэспублікі. Яго ганаровымі старшынямі з'яўляліся старшыня ЦВК БССР А. Р. Чарвякоў, старшыня СНК БССР Я. А. Адамовіч, першы сакратар ЦК КП(б)Б А. І. Крыніцкі і інш. Намеснік народнага камісара асветы А. В. Баліцкі ў вітальным слове адзначаў: «Адным з цікавейшых помнікаў з'яўляецца Літоўская Мэтрыка, якая знаходзіцца ў Маскве. Польшча дамагаецца ад СССР, каб гэты наш помнік забраць да сябе. Мы павінны заявіць тут, што гэты помнік старасьветчыны – наш, і *толькі Беларуская Савецкая ўлада* мае на яго права» [19, с. 8].

Вядучая роля на з'ездзе належала прадстаўнікам БДУ. Адметна, што праблема вяртання архіваў удзельнікамі з'езда напрамую звязвалася з навукова-даследчымі і адукацыйнымі патрэбамі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, а таксама Інстытута беларускай культуры – будучай Акадэміі навук Беларусі. Гэты падыход быў агучаны пры адкрыцці з'езда ў прывітальным слове ад імя БДУ, зачытаным дацэнтам, правадзейным членам Інстытута беларускай культуры В. Д. Дружчыцам (1886–1937): «У мінулым Беларусь мела свой універсітэт у Вільні. У пачатку (XVI ст.) гэта была акадэмія езуіцкая, а затым універсітэт шляхоцкі. Такім ён застаўся да самага зачыненьня ў 1832 г. З Кастрычніцкай рэвалюцыяй, калі рабочыя і сяляне ўзялі ўладу ў свае рукі, адчынілі сваю вышэйшую школу, якая павінна падрыхтаваць рабоча-сялянскую інтэлігенцыю. Падрыхтоўка, аднак, сустракае значныя перашкоды. Гэтыя перашкоды ляжаць у вадсутнасці сталых і належна распрацаваных навуковых падручнікаў, якія высьвятляюць прыродныя, гаспадарчыя, эканомічныя і гістарычныя веды аб Беларусі. Жаданьне Інбелкульту – сабраць крыніцы, падлічыць вынікі зробленага, пачаць плянавую працу ў археолёгіі і, разам з гэтым, высьветліць, дзе знаходзяцца архіўныя весткі. Грунтаваньне іх на тэрыторыі Беларусі з'яўляецца выжным момантам для гістарычнай навукі Беларусі, асабліва для тых новых дасьледчыкаў, якіх рыхтуе Беларускі Дзяржаўны Універсітэт…» [13, с. 222–223; 19, с. 10].

З'езд 1926 г. быў больш катэгарычным у сваіх патрабаваннях адносна лёсу архіўнай спадчыны краіны, і, у прыватнасці, той яе часткі, што адносіцца да перыяду ВКЛ. Акрамя Д. І. Даўгялы, гэту тэму закранялі ў сваіх дакладах і выступленнях М. В. Доўнар-Запольскі, В. Д. Дружчыц, Я. І. Васілевіч і інш. [19, с. 10, 11, 31–52]. Фактычна на аснове дакладаў і выступленняў прадстаўнікоў БДУ з'ездам больш востра было пастаўлена пытанне вяртання ў Беларусь з РСФСР, Украіны, Польшчы архіўных матэрыялаў айчыннага паходжання, звароту музейных і бібліятэчных каштоўнасцей. Рэзалюцыя № 1 з'езда датычылася менавіта Метрыкі ВКЛ. У адрозненне ад падзей 1924 г., калі прыярытэтам для кіраўніцтва архіўнай галіны БССР было недапушчэнне страты гэтага масіву крыніц для СССР, рэзалюцыя Першага з'езда даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі 1926 г. ужо выразна патрабавала «як найхутчэй перавезьці архіўны фонд Метрыкі Літоўскай у БССР». Аб частцы Метрыкі ВКЛ, якая апынулася ў іншых установах, напрыклад у архіве Міністэрства замежных спраў, згадвае другая рэзалюцыя [19, с. 5–6]. Акрамя таго, калі ў 1924 г. рэзалюцыі аб вяртанні архіваў датычыліся пераважна перамяшчэнняў перыяду 1915–1920 гг., то зараз размова ішла таксама аб фондах і дакументах, якія маглі трапіць у сховішчы Ленінграда, Масквы і іншых гарадоў Расіі ў ранейшыя перыяды айчыннай гісторыі. Такія дакументы былі згаданы ў выступленні М. В. Доўнар-Запольскага «Старыя Беларускія архівы за межамі Беларусі» [19, с. 31–52]. На ім варта спыніцца асобна.

У названым дакладзе вучоны ўпершыню называе акты з комплексу арыгіналаў дзяржаўнага архіва ВКЛ і адносіць іх да архіўнай спадчыны Беларусі. Аўтар прыводзіць каштоўны аналіз дакументаў, якія былі ім выяўлены за перыяд навукова-даследчай працы ў буйных дакументальных сховішчах Ленінграда, Масквы, Вільні, Варшавы, Львова, Кракава. Сярод рукапісных фондаў публічнай бібліятэкі ў Ленінградзе (цяпер – Расійская нацыянальная бібліятэка, далей – РНБ) вучоны называе групу матэрыялаў па сацыяльна-палітычнай, ваеннай, эканамічнай гісторыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай XV–XVIII стст. [19, с. 31–36]. У фондзе лацінскіх рукапісаў М. В. Доўнар-Запольскім быў выяўлены зборнік з копіямі агульназемскіх прывілеяў ВКЛ і іншых дзяржаўна-прававых актаў за перыяд 1413 г. – не пазней за 1587 г. Зборнік быў створаны ў перыяд кіравання Стэфана Баторыя і ўяўляў сабой афіцыйна завераную копію актаў названага віду. Параўнанне спісу дакументаў з вядомым рэестрам дзяржаўнага архіва ВКЛ ад 26 лістапада 1623 г. дазваляе канстатаваць высокую ступень іх адпаведнасці [19, с. 31–32; 1, с. 252–263]. Згодна са зместам рэзалюцыі № 2 «Аб беларускіх архіўных фондах за межамі БССР», для якой артыкул М. В. Доўнар-Запольскага выступаў інфармацыйнай базай, «Публічная бібліятэка ў Ленінградзе» аднесена да месцаў, на матэрыялы якіх распаўсюджвалася «пажаданьне аб выкананьні звароту… у як найхутчэйшым часе (архіўныя фонды, што датычац-

ца Беларусі, дакументы і кнігі старых беларускіх архіваў)» [19, с. 5–6]. Такім чынам, відавочна, што прафесар М. В. Доўнар-Запольскі адназначна трактаваў названыя дзяржаўна-прававыя акты ВКЛ нават у форме копіі як частку беларускай архіўнай спадчыны[10].

Абгрунтаванне з'ездам такой трактоўкі матэрыялаў публічнай бібліятэкі пацвярджаецца наступным. Аналіз спісу, прыведзенага М. В. Доўнар-Запольскім, сведчыць, што гэта быў пераважна той масіў дакументаў бібліятэкі, які даследчыкамі ўжо другой паловы XX ст. ідэнтыфікаваны як «архіўная радзівіліяна» – частка фамільных збораў князёў Радзівілаў, якая ў пачатку XIX ст. трапіла на захоўванне ў Імператарскую публічную бібліятэку разам з калекцыяй першага загадчыка аддзела рукапісаў («Дэпо манускрыптаў») П. П. Дуброўскага (1754–1816) [22–24]. Сярод гэтых дакументаў знаходзіліся і асобныя акты з комплексу арыгіналаў дзяржаўнага архіва ВКЛ, якія яшчэ ў 1750-я гг. захоўваліся ў архіве Нясвіжскай ардынацыі Радзівілаў [25]. Ёсць падставы сцвярджаць, што радзівіліяна з калекцыі П. П. Дуброўскага паходзіла з Нясвіжа. Такая правеніенцыя некаторых рукапісаў была ўстаноўлена і самім М. В. Доўнар-Запольскім: па яго ацэнцы, «копіі Радзівілаўскага архіва» ў бібліятэцы дамінавалі ў агульным аб'ёме «дакументаў, якія адносяцца да Беларусі»[11].

Адметна, што акты, якія фігуруюць менавіта ў складзе комплексу арыгіналаў архіва ВКЛ, называе ў сваім дакладзе на Першым з'ездзе даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі таксама і Д. І. Даўгяла. Характарызуючы найбольш старажытныя і каштоўныя акты са складу Метрыкі ВКЛ, ён піша: «Ад старых часоў там захавалася ня дужа многа актаў, напрыклад: прысягі Карыбута (Зьмітро) Альгэрдавіча, Сьвідрыгайлы (Балеслава) Альгэрдавіча і інш., аб якіх ёсьць успаміны ў Мэтрыцы» [19, с. 54]. Гэтыя дакументы згаданы ў кнігах запісаў № 1 і № 2 Метрыкі ВКЛ сярод арыгіналаў у вопісе архіва ВКЛ 1570–1584 гг.[12] Ёсць падставы меркаваць, што яшчэ ў 1920-я гг. арыгінал першага з іх разам з некаторымі іншымі арыгіналамі актаў дзяржаўных архіваў ВКЛ і Каралеўства Польскага знаходзіўся ў публічнай бібліятэцы ў Ленінградзе, адкуль быў выдадзены Польшчы. Відавочна, што аднясенне актаў да каштоўных і шкадаванне аб невялікай іх колькасці ў Метрыцы ВКЛ сведчаць аб важнасці ва ўяўленні вучонага і саміх арыгіналаў.

Акрамя палажэнняў, якія датычыліся расійскіх архіваў, з'ездам былі сфармуляваны прэтэнзіі і да Польшчы ў частцы матэрыялаў менавіта XV–XVIII стст., «якія па сваім афіцыяльным пахаджэньні належаць да старых беларускіх архіваў». Спіс канкрэтных сховішчаў уключаў пераважна архівы і бібліятэкі Варшавы і Вільні і меў асновай даклад М. В. Доўнар-Запольскага. Просьба аб пастаноўцы пытання аб іх звароце накіроўвалася ва ўрад БССР. З'езд таксама прыняў важнае рашэнне аб унясенні ва ўрад Беларусі прапановы дэлегаваць прадстаўніка ў склад савецкай камісіі аб вяртанні Польшчы архіўных дакументаў згодна з артыкулам XI Рыжскай дамовы аб міры (у склад камісіі ўваходзіў прадстаўнік Украіны).

Апісаныя вышэй намаганні як навуковай, так і савецкай дзяржаўнай эліты Беларусі мелі свой плён. Зрухі пачаліся яшчэ пасля з'езда архіўных работнікаў БССР 1924 г. і працэсаў першага ўзбуйнення Беларусі. Даследчыкі адзначаюць, што ўжо ў пачатку 1925 г. з Расіі на Беларусь некаторыя фонды вярнуліся (дакументы фонду Мінскай духоўнай кансісторыі). Больш актыўна гэты працэс развіваецца ў другой палове 1925 – 1926 г. Маюцца звесткі аб вяртанні матэрыялаў Мураўёўскага музея ў Вільні, 25 скрынь з актавымі кнігамі былога Віцебскага цэнтральнага архіва старажытных актавых кніг[13]. Аднак найбольш істотнае значэнне ў дадзеных працэсах мелі стварэнне камісіі пры ЦВК СССР па праблеме вяртання архіваў саюзным рэспублікам (пастанова Прэзідыума ЦВК СССР ад 18 верасня 1925 г.) і адпаведныя рашэнні рэспубліканскіх органаў улады (пастанова Прэзідыума ЦВК БССР ад 2 кастрычніка 1925 г.

---

[10]Знаходка была зроблела вучоным яшчэ ў 1890-я гг. Яе лёс і сучасны стан не высветлены.

[11]У прыведзеным М. В. Доўнар-Запольскім спісе пазначаны наступныя ўліковыя нумары і такі каментарый даследчыка: «Поль., F. IV, № 183. Лісты фаміліі Радзівілаў 1548–1689 гг.»; «Поль. F. IV, № 184–223. Копіі з Радзівілаўскага архіву ў Нясьвіжы»; «Рас., F. в. № 42. Копія рэвізіі Берасьцейскага староства 1566 г., на 305 л. з Радзівілаўскай бібліотэкі»; «Тое ж, № 85. Выпісы з Радзівілаўскага архіву»; «У Публічнай Бібліотэцы я мог прымеціць толькі вельмі нямногае, бо кароткі час займаўся ў ёй. Усё-ж такі відаць, што тут павінна быць шмат дакументаў, якія адносяцца да Беларусі, не гаворачы ўжо аб копіях Радзівілаўскага архіву» [19, с. 34–35].

[12]Wiernoscz Corybutowa. 1388. Dymitr alias Corybut kx. Litewski czyni hold naiasnieissemu kx. panu Wladislawowi Croliowi Polskiemu, bratu swemu milemu, i naiasnieissey Croliowey Jadwidze, malzonce iego, i ich potomkom, i Coronie Polskiei. Datum w Crakowie w poniedzialek swiąteczny. Pod pieczęczią. Littera D.»; «[Wi]ernoscz Swidrygalowa. [1440. S]widrygal nawyssy wielki kx. litewski obieczuie i offiarue pod wiarą i podcziwosczią bycz wiernym naiassniessemu kx. Wladislawowi, z bozey laskj Croliowi Polskiemu i Ellectowi Kroliestwa Więgierskiego i iego bratu rodzonemu panu Cazimierzowi i wsytkiey Radzie Coronney Polskiei i Ruskiei. A nigdy niebycz przecziwko niem ani moczą ani slowem, uczynkiem, potęznosczią, alie onym zawse sprawiedliwą i prawdziwą radę i possilek dodawacz, wedlie szwey moznosczi, czo obeczuie dobrą wiarą i podcziwosczią wiernie zdzierzecz. Datum w Tlumaczu, w poniedzialek po octawie Swięta cziala Bozego. Littera C [26, с. 325].

[13]Факт вяртання з Расіі ў другой палове 1920-х гг. актавых кніг судовых устаноў ВКЛ з былых Віцебскага і Віленскага цэнтральных архіваў старажытных актавых кніг да канца не высветлены. Няма дакладных звестак, што канкрэтна паступіла з г. Яраслаўля. У каталозе Дзяржаўнага архіўнага фонда БССР 1935 г. (неапублікаваны) актавыя кнігі судовых устаноў ВКЛ адсутнічаюць. Асноўная частка былога Віцебскага цэнтральнага архіва была вернута Літвой у БССР толькі ў 1960 г. [9, с. 92–94, 163–164].

аб вяртанні архіўных матэрыялаў з-за межаў БССР) [27, с. 25]. Камісія функцыянавала фактычна да пачатку 1927 г. Пазіцыя БССР адносна прэтэнзій на дакументы перыяду ВКЛ фармулявалася ў межах дзейнасці камісіі наступным чынам: прад'яўляць прэтэнзіі на «ўсе дакументы Вялікага княства Беларуска-Літоўскага, якія ня маюць адносін да УССР» (пратакол ад 14 кастрычніка 1925 г.) [12, с. 81–82; 5, с. 570–571]. На першапачатковым этапе дзейнасці камісіі (лістапад 1925 г.) праблема перадачы Метрыкі ВКЛ БССР знаходзіла разуменне. Працэс стрымлівала адсутнасць канчатковага рашэння ў адказ на прэтэнзіі Польшчы адносна гэтага фонду. У далейшым пытанне сустрэла вострую апазіцыю з боку дзеячаў Цэнтрархіва РСФСР і расійскіх вучоных. Цалкам спынілі ўзгаданыя працэсы стварэнне ў 1929 г. саюзнага органа па кіраванні архіўнай справай і распрацоўка норм аб канцэнтраванні ў саюзным цэнтры архіўных матэрыялаў «агульнасаюзнага значэння» (пастанова калегіі Цэнтральнага архіўнага ўпраўлення РСФСР ад 7 студзеня 1931 г.). Да такіх адносілася і Метрыка ВКЛ. Гэтыя падзеі не толькі зрабілі немагчымым вяртанне яе ў Беларусь, але сталі пачаткам адваротных працэсаў – перадачы ў цэнтральныя архівы СССР каштоўных матэрыялаў з архівасховішчаў саюзных рэспублік, у тым ліку з БССР [9, с. 95–113]. Канстатацыя Другой нарадай архіўных работнікаў Беларусі (19–24 снежня 1927 г., Мінск) факта вяртання Метрыкі ВКЛ як здзейсненага не адпавядае рэчаіснасці [27, с. 35, 68]. Згодна з прынятай пастановай аб Адзіным дзяржаўным архіўным фондзе БССР ад 28 мая 1927 г., у яго межах выдзяляліся чатыры асноўныя часткі. Самастойную катэгорыю ўтваралі «Старажытныя актавыя кнігі і дакументы перыяду да Рэчы Паспалітай». У канцы 1927 г. кіраўніцтва галіны, аднак, прызнавала наступнае: «Архивных материалов этой категории не так много, и они собираются в Могилёвском историческом архиве и образуют секцию “старадаўных дакумэнтаў”» [27, с. 40]. Такім чынам, пераважна вярталіся матэрыялы ўстаноў Расійскай імперыі [12, с. 29–30]. Актаў органаў улады перыяду ВКЛ і Рэчы Паспалітай у 1920-я гг. амаль не паступіла.

У кантэксце вышэйапісанага для разгляду ўзнятай тэмы важнае значэнне мае наступны факт. Матэрыялы дзейнасці камісіі ЦВК СССР па вяртанні архіваў саюзных рэспублік, а таксама нацыянальнай камісіі ўтрымліваюць каштоўныя звесткі аб заяўках беларускага боку на дакументы, што мелі ўскосныя адносіны да комплексу арыгіналаў дзяржаўна-прававых актаў архіва ВКЛ. Так, 16 лістапада 1925 г. на пасяджэнні падкамісіі М. В. Доўнар-Запольскім узнімалася пытанне «О грамотах удельных князей литовских», якія, па яго даных, захоўваліся ў былым архіве Міністэрства замежных спраў, у фондзе так званага «Древлехранилища» (пункт 18)[14]. Гэта ж ці падобная пазіцыя названа і ў адным з чатырох больш дэтальных спісаў, якія ў працэсе працы камісіі былі падрыхтаваны беларускім бокам на аснове агульнага спіса, што складаўся з 68 пазіцый: «3. Грамоты Вел(икого) Кн(яжества) Литовского, переданные при перевозке Литовской Метрики из Сената в Московский архив М(инистерства) Юст(иции)» [12, с. 91]. Адметна, што гэты пункт у спісе змешчаны сярод першых і побач з пунктам «2. Архивный фонд Метрики Литовской». Вядома, што ў дзяржаўных архівах ВКЛ і Каралеўства Польскага захоўваліся акты прысягі шэрагу князёў ВКЛ у вернасці каралю польскаму Уладзіславу-Ягайлу і каралеве Ядвізе канца XIV – пачатку XV ст. Асноўная іх маса ўваходзіла ў склад так званага Архіва скарбца кароннага (Каралеўства Польскага), што пацвярджаецца адпаведнай уліковай дакументацыяй архіва, у тым ліку знакамітым вопісам М. Кромера 1551 г. [28, с. 453–460]. Гэтыя дакументы ў канцы XVIII ст. былі вывезены ў Расію і змешчаны разам з Кароннай метрыкай пры трэцім дэпартаменце Сената ў Санкт-Пецярбургу. У пачатку XIX ст. частка іх была перададзена ў Імператарскую публічную бібліятэку, дзе і захоўвалася да XX ст.[15] Частка актаў, у тым ліку згаданых вышэй, верагодна, патрапіла ў «Древлехранилище», а пазней – у архіў Міністэрства замежных спраў Расіі. Адзінкавыя акты названай групы яшчэ ў 1551–1584 гг. пры нявысветленых абставінах апынуліся ў складзе дзяржаўнага архіва ВКЛ і ўпершыню былі зафіксаваны ў яго вопісе 1570–1584 гг. Архіўны лёс асобных з іх падзяліў гісторыю комплексу, якім з другой паловы XVII ст. завалодалі Радзівілы [26, с. 325; 1, дадатак]. Фармулёўка пытання ў разгледжаным праекце пратакола 1925 г. не дае дакладнага адказу на пытанне аб ступені ідэнтычнасці дакументаў. Аднак факт цікавасці да названай групы актаў выразна сведчыць аб атаясамленні іх айчыннымі спецыялістамі з нацыянальнай гістарычнай каштоўнасцю Беларусі. У красавіку 1927 г. Цэнтрархіў РСФСР канстатаваў факт перадачы заяўленых грамат Польшчы: «Грамоты Великого княжества Литовского (п. 3), вывезенные из Краковского архива, Российско-Украинской делегацией возвращены

[14]Дзяржаўнае сховішча старажытных хартый, рукапісаў і пячатак (рус. *Государственное древлехранилище хартий, рукописей и печатей*) створана ў Маскве ў 1851 г. як аддзел Збройнай палаты. У 1882 г. асноўная маса дакументаў увайшла ў склад Маскоўскага галоўнага архіва Міністэрства замежных спраў, зараз яны знаходзяцца ў складзе Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў.

[15]«Выписка из книги, хранящейся в Метрике при Канцелярии 3-го Департамента Сената, под следующим заглавием: Опись делам в картонах находящимся, составленная 1808 года, по старым Варшавским регистрам, с отметками, какия пиесы по сличении с теми же регистрами не оказались, какия остались в Метрике и какия выданы в Императорскую Библиотеку под росписку Кол(ежского) Сов(етника) Дубровского» [28, с. 457, 461–467].

в 1923 г. Польше вместе с Коронной метрикой, по принадлежности» [12, с. 96].

У наступным пункце размова, верагодна, ідзе аб матэрыялах нясвіжскага паходжання, якія былі выяўлены М. В. Доўнар-Запольскім у Імператарскай публічнай бібліятэцы (гл. вышэй): «21. О рукописных книгах, в частности, о копиях с документов из Несвижского архива Радзивиллов, сделанных Гильдебрантом, и о рукописных статутах, хранящихся в Рукописном отделении Ленинградской публичной библиотеки» [9, с. 100]. У спісах прэтэнзій беларускага боку гэтыя пазіцыі адлюстраваны так: «2. Копии документов из Несвижского архива Радзивиллов. 3. Рукописные списки Статута Вел. кн. Литовского…» [12, с. 94]. Дадзены пункт з’яўляецца адным з найбольш ранніх фактаў дэманстрацыі інтарэсу беларускай дзяржавы да матэрыялаў Нясвіжскіх збораў Радзівілаў і прэтэнзій на гэтыя дакументы. Іх актывізацыя адбудзецца пасля 1939 г., калі стане вядома аб вывазе Радзівіламі часткі Нясвіжскага архіва ў Варшаву. Абодва пункты названага спісу не былі рэалізаваны.

На жаль, падзеі ў самой БССР у канцы 1920-х – 1930-х гг. таксама не спрыялі вырашэнню праблемы вяртання архіўнай спадчыны ВКЛ. У лютым 1926 г., неўзабаве пасля Першага з’езда даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі, супраць вядучага яго ўдзельніка – М. В. Доўнар-Запольскага – разгарнулася ідэалагічная барацьба, якая скончылася яго высылкай з БССР. Яна была звязана з крытыкай партыйнымі органамі і забаронай публікацыі яго працы «Гісторыя Беларусі» [15, с. 44–49]. Кампанія супраць вучонага стала пачаткам паступовага зварочвання прапанаваных ім і яго калегамі ініцыятыў. Пазней фактычна ўсе асноўныя дзеячы апісаных вышэй падзей у той або іншай ступені пацярпелі ад рэпрэсій. У 1930-я гг. дзейнасць па адстойванні законных правоў і інтарэсаў Беларусі ў галіне архіваў ставілася ў віну кіраўніцтву Цэнтрархіва БССР і кваліфікавалася як праяўленне «беларускага нацыяналізму», супраціўленне цэнтралізацыі архіўнай справы ў СССР [29, с. 17]. Прэтэнзіі на Метрыку ВКЛ сталі выступаць злачынствам, таму што былі выразным пасяганнем на фонды агульнасаюзнага значэння. Падпарадкаванне з 1938 г. архіўнай сістэмы БССР Народнаму камісарыяту ўнутраных спраў было адлюстраваннем тэндэнцый таталітарызму і праследавання нацыянальных рухаў ва ўнутранай палітыцы кіраўніцтва СССР[16]. Праблемы вяртання архіўнай спадчыны саюзных рэспублік гэтай палітыцы не адпавядалі. Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны, 29 сакавіка 1941 г., было прынята Палажэнне аб дзяржаўным архіўным фондзе СССР, якім зацвярджалася сетка цэнтральных архіваў СССР, чым канчаткова замацоўваўся іх профіль як устаноў з матэрыяламі агульнасаюзнага значэння. Адпаведна, вяртанне актаў высокай навуковай і гісторыка-культурнай каштоўнасці саюзным рэспублікам гэтаму прынцыпу супярэчыла. У 1960-я гг. прадстаўнікі кіраўніцтва архіўнай галіны СССР заяўлялі наступнае: «…вопрос о Литовской Метрике давно решен и в будущем к нему не следует возвращаться ни в письменном, ни в устном виде» [30, с. 33].

Вяртанне Метрыкі ВКЛ на Беларусь адбылося толькі ў 1992 г. Яна была вернута ў форме копій, выкананых на аснове тэхнікі мікрафільмавання. Аб завяршэнні праекта прадстаўнікамі дзяржаўнай архіўнай службы было паведамлена 28 студзеня 1992 г. на адным з пасяджэнняў камісіі «Вяртанне». Мікрафільмы (пазітывы) – 663 адзінкі захоўвання – з фонду № 389 Цэнтральнага дзяржаўнага архіва старажытных актаў былі ўключаны ў склад Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва Беларусі (НГАБ) у выглядзе калекцыі «КМФ-18»[17]. Айчынны даследчык М. Ф. Шумейка адзначае, што выраб копій адбываўся за кошт беларускага боку, у фінансавым выражэнні ён аказаўся дастаткова значным [9, с. 200, 202]. Важную ролю ў здзяйсненні гэтага сапраўды эпахальнага для краіны праекта адыграў тагачасны начальнік Галоўнага архіўнага ўпраўлення пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь, а з 15 кастрычніка 1992 г. – кіраўнік Камітэта па архівах і справаводстве пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь А. М. Міхальчанка – адзін са стваральнікаў першага ў рэспубліцы самастойнага гісторыка-архівазнаўчага аддзялення на гістарычным факультэце БДУ.

Заключэнне

Такім чынам, у 1920-я гг. страчаная архіўная спадчына Беларусі і, у прыватнасці, Метрыка ВКЛ разглядалася кіраўніцтвам краіны, яе інтэлектуальнай элітай як важны элемент у працэсах дзяржаўнага будаўніцтва БССР. Асноўная роля ў ініцыяванні яе вяртання, навуковым абгрунтаванні, арганізацыйным і інфармацыйным суправаджэнні яго здзяйснення належала прафесарска-выкладчыцкаму складу і кіраўніцтву Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Рэалізацыя дадзенай ідэі аказалася немагчымай па прычыне змены пазіцыі саюзнага кіраўніцтва па гэтым пытанні, што ў значнай

[16]27 верасня 1938 г. была прынята пастанова Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР аб перадачы архіўных устаноў краіны пад кіраўніцтва НКУС. У складзе гэтага ведамства і яго правапераемнікаў дзяржаўныя архівы знаходзіліся да 1960 г.

[17]НГАБ. КМФ-18. Воп. 1. Прадмова да вопісу. Першай вяртання Метрыкі ВКЛ у форме копій, выкананых на аснове тэхнікі мікрафільмавання, здолела дабіцца ў 1967–1983 гг. Літоўская ССР (пазітывы і негатывы) [30, с. 39–40].

ступені было абумоўлена працэсамі цэнтралізацыі ў архіўнай галіне СССР у канцы 1920-х гг., а пазней – палітыкай згортвання беларусізацыі. Як падаецца, негатыўны ўплыў на працэс вяртання айчынных архіваў і яго вынікі мела таксама высылка з Беларусі ў 1926 г. прафесара БДУ М. В. Доўнар-Запольскага.

Пытанне вяртання ў той або іншай форме комплексу арыгіналаў дзяржаўна-прававых актаў у разглядаемы перыяд не фармулявалася як самастойнае па прычыне недастатковасці інфармацыі аб гісторыі і месцазнаходжанні комплексу, яго статусе як часткі дзяржаўнага архіва ВКЛ. Аднак вялікае навуковае і гісторыка-культурнае значэнне асобных актаў комплексу, а таксама цэлых іх відаў выразна прасочваецца ў кантэксце апісання складу Метрыкі ВКЛ, а пытанне вяртання актаў на Беларусь закранаецца ў дакументах, прысвечаных вяртанню архіўных матэрыялаў айчыннага паходжання ў цэлым, і дакументаў архіва Нясвіжскай ардынацыі князёў Радзівілаў у прыватнасці. Да цяперашняга часу дзяржаўныя архівы Беларусі не маюць у сваіх фондах ніводнага акта са складу названага комплексу, нават у форме копій. Выключэннем з'яўляюцца тэксты асобных актаў у складзе Метрыкі ВКЛ (НГАБ, мікрафільмаваная копія).

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Латушкін АМ. Рэестр дзяржаўнага архіва Вялікага Княства Літоўскага ад 26 лістапада 1623 г. і яго значэнне для рэканструкцыі складу комплексу арыгіналаў актаў кан. XIV – пач. XVII стст. *Беларускі археаграфічны штогоднік.* 2017;18:247–264.

2. Рыбакоў АЯ. Арганізацыя дзяржаўнага архіва Вялікага княства Літоўскага ў канцы XVI ст. *Архівы і справаводства.* 1999;2:70–76.

3. Ptaszycki S. Gdzie się przechowywały i przechowują obecnie akta unii Litwy z Polską? *Kwartalnik historyczny.* 1902;16(1):589–591.

4. Латушкін АМ. Дзяржаўныя акты Вялікага княства Літоўскага ў складзе Нясвіжскага архіва князёў Радзівілаў: стан і накірункі даследавання праблемы. У: Дзейчык НМ, Жумар СУ, Пазнякоў ВС і інш., рэдактары. *Мінулае і сучаснасць: архівы ў сістэме гуманітарных ведаў: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 100-годдзю Віцебскай вучонай архіўнай камісіі; Мінск, Беларусь; 20 мая 2009 г.* Мінск: БелНДІДАС; 2010. с. 31–37.

5. Доўнар-Запольскі МВ. *Выбранае.* Мінск: Беларуская навука; 2017. 668 с.

6. Шумейка МФ. Гісторыка-прававыя і маральна-этычныя аспекты рэстытуцыі ў адносінах да беларускіх архіваў. *Архівы і справаводства.* 2000;4:91–100.

7. Пичета ВИ. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). В: Копысский ЗЮ, редактор. *В. И. Пичета*. Москва: Издательство АН СССР; 1961. 812 с.

8. Абламейка СУ, рэдактар. *Памяць і слава. Першы рэктар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта – Уладзімір Іванавіч Пічэта.* Мінск: БДУ; 2011. 375 с.

9. Шумейко МФ. *Исторические и правовые аспекты реституции белорусских архивов.* Минск: БелНИИДАД; 2013. 269 с.

10. Баранава АУ. І. Пічэта і станаўленне архіўнай справы ў Беларусі ў 1920-я гг. *Архівы і справаводства.* 2007;3: 90–94.

11. Шумейко МФ, редактор. *Первая всебелорусская конференция архивных работников 12–15 мая 1924 г. Документы и материалы.* Минск: БелНИИДАД; 1999. 147 с.

12. Шумейко МФ. *Собрать рассеяное.* Минск: БелНИИДАД; 1997. 153 с.

13. Стражаў ВІ, рэдактар. *Памяць і слава. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. 1921–1941.* Мінск: БДУ; 2006. 383 с.

14. Шумейко МФ. «Имеет мало организаторов ему равных»: к 150-летию со дня рождения М. В. Довнар-Запольского. *Беларуская думка.* 2017;6:90–98.

15. Унучак АУ. «Мы ёсьць народам»: М. В. Доўнар-Запольскі ў апошні перыяд жыцця і творчасці (1918–1934 гг.). У: Груша АІ, Аляхновіч РА, рэдактары. *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага Княства Літоўскага пры Ягелонах.* Мінск: Беларуская навука; 2009. с. 28–49.

16. Лебедзева ВМ, рэдактар. *Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі: біябібліяграфічны паказальнік.* 2-е выданне, дапоўненае. Мінск: БелНДІДАС; 2007. 168 с.

17. *Савецкая Беларусь.* 1925. 24 снежня. № 292.

18. Шумейко МФ. *Архивист и археограф Дмитрий Иванович Довгялло.* Минск: БелНИИДАД; 2002. 165 с.

19. *З'езд даследчыкаў беларускай археалогіі. Працы Першага з'езда даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі, 17–18 студзеня 1926 г.* Мінск: Інбелкульт; 1926. 86 с.

20. Даўгяла ДІ. Літоуская мэтрыка. *Савецкая Беларусь.* 1926. 29 студзеня. с. 6–7.

21. Даўгяла ДІ. *Літоўская Мэтрыка і яе каштоўнасьць для вывучэньня мінуўшчыны Беларусі.* Рыга: Беларускае выдавецтва ў Латвії; 1933. 14 с.

22. Копреева ТН. Обзор польских рукописей Государственной Публичной Библиотеки (Собрание П. П. Дубровского). *Труды Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина.* 1958;V(8):137–165.

23. Воронова ТП. Материалы к биографии П. П. Дубровского. В: *Источниковедческое изучение памятников письменной культуры: сборник научных трудов.* Ленинград: Государственная публичная библиотека; 1984. с. 120–130.

24. Кром ММ, редактор. *Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Том VI. Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в.* Москва, Варшава: Древлехранилище; 2002. 267 с.

25. Латушкін АМ. Акт перамір'я паміж Расійскай дзяржавай і Вялікім Княствам Літоўскім 1556 г. з Расійскай нацыянальнай бібліятэкі: пытанні правеніенцыі. В: Дулов АН, Румянцева МФ. *Актуальные проблемы источниковедения:*

материалы IV Международной научно-практической конференции к 420-летию дарования городу Витебску магдебургского права; г. Витебск, Беларусь; 20–21 апреля 2017 г. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова; 2017. с. 160–163.

26. Шамбинаго СК, Бережков НГ, редакторы. *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. Книга 21. Книги Литовской метрики. Часть XXVIII.* Москва: Товарищество Скоропечатни А. А. Левенсон; [1915, 1916]. 592 с.

27. Шумейко МФ, редактор. *Второе совещание архивных работников Беларуси, 19–24 декабря. 1927 г.* Минск: БелНИИДАД; 2001. 73 с.

28. *Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского, содержащая в себе дипломатическия сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год)…* Москва: Университетская типография; 1843. 480 с.

29. Шумейка МФ. Цяжкі шлях вяртання. Намаганні беларускага нацыянальнага актыву дзеля звароту ў Беларусь архіўнай спадчыны ў 1920-я гг. *Спадчына.* 1998;6:10–24.

30. Ягелявичюс С. О том, каким образом микрофильмы Литовской Метрики оказались в Литве. *Новости Литовской Метрики.* 1999;3:32–40.

References

1. Latushkin AM. [Register of State Archives of the Grand Duchy of Lithuania on 26 November 1623 and its significance for the reconstruction of the original composition of the complex acts of the late XIV – early XVII century]. *Belaruski arheagrafichny shtogodnik.* 2017;18:247–264. Belarusian.

2. Rybakou AYa. [Organization of the Grand Duchy of Lithuania in the state archive of the XVI century]. *Arhivy i spravavodstva.* 1999;2:70–76. Belarusian.

3. Ptaszycki S. Gdzie się przechowywały i przechowują obecnie akta unii Litwy z Polską? *Kwartalnik historyczny.* 1902;16(1):589–591. Polish.

4. Latushkin AM. [Public acts of the Grand Duchy of Lithuania as a part of Nesvizh archive of the Radziwill Princes: the status and direction of the research problem]. In: Dzeichyk NM, Zhymar SU, Paznjakow VS, editors. *Minulae i suchasnasc’: arhivy w sistjeme gumanitarnyh vedaw: matjeryjaly mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi, prysvechanaj 100-goddzju Vicebskaj vuchonaj arhiwnaj kamisii; Minsk, Belarus’; 20 maja 2009 g.* [The past and present in the archives of human knowledge system: materials of the International scientific conference dedicated to the 100th anniversary of the Viciebsk scientific archive commission; Minsk, Belarus; 20 May 2009. Minsk: Belaruski navykova-dasledchy instytut dakumentaznawstva i archiwnaj spravy; 2010. p. 31–37. Belarusian.

5. Dounar-Zapol’skiy MV. *Vybranae* [Favorites]. Minsk: Belaruskaya navuka; 2017. 668 p. Belarusian.

6. Shumejka MF. [Historical, legal and ethical aspects of restitution against the Belarusian archives]. *Archivy i spravavodstva.* 2000;4:91–100. Belarusian.

7. Picheta VI. [Byelorussia and Lithuania of the XV–XVI centuries (studies on the history of socio-economic, political and cultural development)]. In: Kopysskii ZYu, editor. *V. I. Picheta* [V. I. Picheta]. Moscow: Academy of Sciences of the USSR; 1961. 812 p. Russian.

8. Ablameika SU, editor. *Pamjac’ i slava. Pershy rjektar Belaruskaga dzjarzhawnaga wniversitjeta – Uladzimir Ivanavich Pichjeta* [Memory and Glory: The first rector of the Belarusian State University – Vladimir Picheta]. Minsk: Belarusian State University; 2011. 375 p. Belarusian.

9. Shumeyko MF. *Istoricheskie i pravovye aspekty restitutsii belorusskikh arkhivov* [Historical and legal aspects of the restitution of Belarusian archives]. Minsk: Belorusskii nauchno-issledovatel’skii institut dokumentovedeniya i arkhivnogo dela; 2013. 269 p. Russian.

10. Baranava AU. [Picheta and establishment of archives in Belarus in the 1920s.] *Archivy i spravavodstva.* 2007;3:90–94. Belarusian.

11. Shumeyko MF, editor. *Pervaya vsebelorusskaya konferentsiya arkhivnykh rabotnikov 12–15 maya 1924 g. Dokumenty i materialy* [First All-Belarusian Conference of Archival Workers May 12–15, 1924. Documents and materials]. Minsk: Belorusskii nauchno-issledovatel’skii institut dokumentovedeniya i arkhivnogo dela; 1999. 147 p. Russian.

12. Shumeyko MF. *Sobrat’ rasseyanoe* [Collect the scattered]. Minsk: Belorusskii nauchno-issledovatel’skii institut dokumentovedeniya i arkhivnogo dela; 1997. 153 p. Russian.

13. Strazhaw VI, editor. *Pamjac’ i slava. Belaruski dzjarzhawny wniversitjet. 1921–1941* [Memory and Glory. The Belarusian State University. 1921–1941]. Minsk: Belarusian State University; 2006. 383 p. Belarusian.

14. Shumeyko MF. [«It has few organizers to it»: on the 150th anniversary of the birth of M. V. Dovnar-Zapolskiy]. *Belaruskaya dumka.* 2017;6:90–98. Russian.

15. Unuchak AU. [«We have people»: M. V. Dounar-Zapolskiy in the last period of life and creativity (1918–1934.)]. In: Grusha AI, Alyahnovich RA, editors. *Dzjarzhawnaja gaspadarka Vjalikaga knjastva Litowskaga pry Jagelonah* [Granddaughters of the state economy of the Grand Duchy of Lithuania at the Jagiellonian]. Minsk: Belaruskaya navuka; 2009. p. 28–49. Belarusian.

16. Lebedzeva VM, editor. *Mitrafan Viktaravich Downar-Zapol’ski: bijabiblijagrafichny pakazal’nik* [Mitrafan Dounar-Zapol’sky: bibliographic index]. 2nd edition, added. Minsk: Belaruski navykova-dasledchy instytut dakumentaznawstva i archiwnaj spravy; 2007. 168 p. Belarusian.

17. *Savietskaya Belarus* [Soviet Belarus]. 1925. December 24. No. 292. Belarusian.

18. Shumeyko MF. *Arkhivist i arkheograf Dmitrii Ivanovich Dovgyallo* [Archivist and archeographer Dmitry Ivanovich Dovgyallo]. Minsk: Belorusskii nauchno-issledovatel’skii institut dokumentovedeniya i arkhivnogo dela; 2002. 165 p. Russian.

19. *Z’ezd dasledchykaw belaruskaj arhealogii. Pracy Pershaga z’ezda dasledchykaw belaruskaj arhealogii i arheagrafii, 17–18 studzenja 1926 g.* [The work of the First Congress of Belarusian researchers and archeology archeography, 17–18 January 1926]. Minsk: Inbelkult; 1926. 86 p. Belarusian.

20. Dawgjala DzI. [Lithuanian Metrics]. *Savietskaya Belarus*. 1926. January 29. p. 6–7. Belarusian.

21. Dawgjala DI. *Litowskaja Mjetryka i jae kashtownas'c' dlja vyvuchjen'nja minuwshchyny Belarusi* [Lithuanian Metrics and its value to the study of the past of Belarus]. Riga: Belaruskaye vydavectva w Latvii; 1933. 14 p. Belarusian.
22. Kopreeva TN. [Review of Polish manuscripts of the State Public Library (Collection of P. P. Dubrovsky)]. *Trudy Gosudarstvennoi publichnoi biblioteki imeni M. E. Saltykova-Shchedrina.* 1958(8):137–165. Russian.
23. Voronova TP. [Materials to the biography of P. P. Dubrovsky]. In: *Istochnikovedcheskoe izuchenie pamyatnikov pis'mennoi kul'tury: sbornik nauchnykh trudov* [Source study of written culture monuments: collection of scientific works]. Leningrad: Gosudarstvennaya publichnaya biblioteka; 1984. p. 120–130. Russian.
24. Krom MM, editor. *Pamyatniki istorii Vostochnoi Evropy. Istochniki XV–XVII vv. Tom VI. Radzivillovskie akty iz sobraniya Rossiiskoi natsional'noi biblioteki: pervaya polovina XVI v.* [Monuments of Eastern Europe. Sources XV–XVII centuries. Volume. VI: The Radziwill Acts from the Collection of the National Library of Russia: first half of the XVI century]. Moscow; Warsaw: Drevlekhranilishche; 2002. 267 p. Russian.
25. Latushkin AM. [Act armistice between the Russian state and the Grand Duchy of Lithuania in 1556 from the National Library of Russia: questions provenance]. In: Dulov AN, Rumyntseva MF, editors. *Aktual'nye problemy istochnikovedeniya: materialy IV Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii k 420-letiyu darovaniya gorodu Vitebsku magdeburgskogo prava; g. Vitebsk, Belarus', 20–21 aprelya 2017 g.* [Actual problems of source. Materials IV International scientific-practical conference dedicated to 420th anniversary gift of Magdeburg law to the city of Vitebsk; Viciebsk, Belarus; 20–21 April 2017]. Viciebsk: Viciebsk State University named after P. M. Masherov; 2017. p. 160–163. Belarusian.
26. Shambinago SK, Berezhkov NG, editors. *Opisanie dokumentov i bumag, khranyashchikhsya v Moskovskom arkhive Ministerstva yustitsii. Kniga 21. Knigi Litovskoi metriki. Chast' XXVIII* [Description of documents and papers stored in the Moscow archive of the Ministry of Justice]. Moscow: Tovarishchestvo skoropechatni A. A. Levenson; [1915, 1916]. 592 p. Russian.
27. Shumeyko MF, editor. *Vtoroe soveshchanie arkhivnykh rabotnikov Belarusi, 19–24 dekabrya. 1927 g.* [The second meeting of the Archives of Belarus employees, 19–24 December 1927]. Minsk: Belorusskii nauchno-issledovatel'skii institut dokumentovedeniya i arkhivnogo dela; 2001. 73 p. Russian.
28. *Kniga posol'skaya Metriki Velikogo Knyazhestva Litovskogo, soderzhashchaya v sebe diplomaticheskiya snosheniya Litvy v gosudarstvovanie korolya Sigizmunda-Avgusta (s 1545 po 1572 god)…* [The ambassadorial book, Metrics of the Grand Duchy of Lithuania, containing diplomatic relations between Lithuania and the state of King Sigismund-August (from 1545 to 1572) … Moscow: Universitetskaya tipografia; 1843. 480 p. Russian.
29. Shumejka MF. [Hard way return. The efforts of the Belarusian national asset for the conversion to Belarus archival heritage in the 1920s]. *Spadchyna*. 1998;6:10–24. Belarusian.
30. Jageljevičius S. [About the way the microfilms of the Lithuanian Metric turned out to be in Lithuania]. *Novosti Litovskoi Metriki*. 1999;3:32–40. Russian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 10.10.2018.
Received by editorial board 10.10.2018.

УДК 902:378.4(476-25)096«1934/1941»

СТАНОВЛЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ИСТОРИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА В 1934–1941 гг.

А. В. ВАЙТОВИЧ[1)]

[1)]*Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь*

Рассматриваются малоизвестные страницы истории археологии и образования – преподавание дисциплин археологического профиля на историческом факультете БГУ в 1934–1941 гг. На основе архивных документов, материалов периодической печати и воспоминаний Р. А. Никольской прослежены основные вехи становления университетской археологии. Отмечено, что первоначальный учебный план включал целый ряд археологических дисциплин, однако в действительности студенты изучали только историю доклассового общества и основы археологии. Рассмотрены учебно-методические достижения преподавателей, характерные черты учебного процесса.

Ключевые слова: история археологии; исторический факультет БГУ; археологическое образование; археологическая практика; музей.

Благодарность. Автор высказывает искреннюю благодарность П. С. Курлович и В. В. Ашейчику за ценные советы в ходе обсуждения статьи.

СТАНАЎЛЕННЕ АРХЕАЛАГІЧНАЙ АДУКАЦЫІ НА ГІСТАРЫЧНЫМ ФАКУЛЬТЭЦЕ БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ЎНІВЕРСІТЭТА Ў 1934–1941 гг.

А. У. ВАЙТОВІЧ[1*]

[1*]*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь*

Разглядаюцца малавядомыя старонкі гісторыі археалогіі і адукацыі – выкладанне дысцыплін археалагічнага профілю на гістарычным факультэце БДУ ў 1934–1941 гг. На падставе архіўных дакументаў, матэрыялаў перыядычнага друку і ўспамінаў Р. А. Нікольскай прасочаны асноўныя вехі станаўлення ўніверсітэцкай археалогіі. Адзначана, што першапачатковы вучэбны план уключаў цэлы шэраг дысцыплін археалагічнага профілю, аднак у рэчаіснасці студэнты вывучалі толькі гісторыю дакласавага грамадства і асновы археалогіі. Разгледжаны вучэбна-метадычныя дасягненні выкладчыкаў, адметнасці вучэбнага працэсу.

Ключавыя словы: гісторыя археалогіі; гістарычны факультэт БДУ; археалагічная адукацыя; археалагічная практыка; музей.

Падзяка. Аўтар выказвае шчырую падзяку П. С. Курловіч і В. У. Ашэйчыку за карысныя парады падчас абмеркавання артыкула.

Образец цитирования:
Вайтовіч АУ. Станаўленне археалагічнай адукацыі на гістарычным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 1934–1941 гг. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя.* 2019;1:23–33.

For citation:
Vaitovich AU. The becoming of the archaeological education at the faculty of history of the Belarusian State University in 1934–1941. *Journal of the Belarusian State University. History.* 2019;1:23–33. Belarusian.

Автор:
Александра Владимировна Вайтович – кандидат исторических наук; доцент кафедры археологии и специальных исторических дисциплин исторического факультета.

Author:
Aliaksandra U. Vaitovich, PhD (archaeology); associate professor at the department of archaeology and special historical disciplines, faculty of history.
vaitovich.aliaksandra@gmail.com

Журнал Белорусского государственного университета. История. 2019;1:23–33
Journal of the Belarusian State University. History. 2019;1:23–33

THE BECOMING OF THE ARCHAEOLOGICAL EDUCATION AT THE FACULTY OF HISTORY OF THE BELARUSIAN STATE UNIVERSITY IN 1934–1941

A. U. VAITOVICH[a]

[a]*Belarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus*

The article deals with the little-known pages of the history of archaeology and education. It reveals the main aspects of the teaching of archaeology and other disciplines of the relevant profile at the faculty of history of the BSU in 1934–1941. Using the archive sources, the materials of the periodicals and the memoirs of R. A. Nikolskaya, the author traces the most important stages of the becoming of the archaeological education at the BSU. The paper shows that the initial curricula of the faculty included several archaeological courses. Nevertheless, during the pre-war period the students studied only history of the pre-class society and archaeology. The article presents the main achievements of the teaching staff and the peculiarities of the learning process.

Key words: history of archaeology; faculty of history of the BSU; archaeological education; field internship in archaeology; museum.

Acknowledgements. The author expresses sincere gratitude to P. S. Kurlovich and V. U. Asheichyk for the valuable recommendations in the course of the discussion of the article.

Уводзіны

Ключавой падзеяй 1930-х гг. у сферы айчыннай адукацыі стала Пастанова СНК СССР і ЦК УКП(б) «Пра выкладанне грамадзянскай гісторыі ў школах СССР», апублікаваная 16 мая 1934 г. Дакумент павінен быў прывесці гістарычную адукацыю ў адпаведнасць з патрабаваннямі часу, калі ва ўмовах складаных міжнародных абставін перад дзяржавай паўстала неабходнасць ідэалагічнай падрыхтоўкі моладзі да будучай абароны краіны. Асаблівая роля ў гэтым патрыятычным выхаванні адводзілася менавіта гісторыі. 24 мая 1934 г. выйшла Пастанова СНК БССР «Аб рабоце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта», згодна з якой у БДУ быў створаны гістарычны факультэт. Пасля шматлікіх рэарганізацый вучэбнага працэсу канца 1920-х – пачатку 1930-х гг. было адноўлена выкладанне поўнага цыклу гістарычных дысцыплін, сярод якіх пэўнае месца заняла і археалогія.

Некаторыя аспекты станаўлення археалагічнай адукацыі на гістарычным факультэце БДУ ўжо закраналіся ў літаратуры. Так, спецыялістамі адзначалася ўключэнне археалогіі ў вучэбныя планы ўніверсітэта[1]. Даследчыкамі неаднаразова ўзгадваліся такія падзеі, як правядзенне першай археалагічнай практыкі студэнтаў і арганізацыя Гістарычна-археалагічнага музея[2] [1, с. 64, 161; 2, с. 187–190; 3, с. 16; 4, с. 35; 5, с. 51–57; 6, с. 104]. Аб'ектам вывучэння станавілася і выкладчыцкая дзейнасць славутага археолага А. М. Ляўданскага [7]. Тым не менш паўнавартаснага асэнсавання асаблівасцей выкладання археалогіі і гісторыі першабытнага грамадства на гістарычным факультэце БДУ ў даваенны час дагэтуль зроблена не было. Згаданым малавядомым старонкам гісторыі археалогіі і адукацыі і прысвечаны прапанаваны артыкул.

Асноўная частка

Першы навучальны год на гістарычным факультэце пачаўся 1 верасня 1934 г. Вучэбны план (першую публікацыю дакумента гл. у [8, с. 345–349]), разлічаны на пяць гадоў, прадугледжваў падрыхтоўку выключна спецыялістаў-гісторыкаў, аднак уключаў цэлы шэраг дысцыплін археалагічнага профілю. Усе студэнты першага курса павінны былі слухаць агульны курс «Гісторыя дакласавага грамадства», на вывучэнне якога адводзілася 40 гадзін. Для студэнтаў чацвёртага курса ўсіх спецыяльнасцей прапаноўваўся факультатыў «Археалогія». Пяцікурснікі ў залежнасці ад выбранага кірунку былі абавязаны знаёміцца з наступнымі дысцыплінамі: «Гісторыя археалагічных адкрыццяў» (спецыяльнасць «Гісторыя старажытнага свету»), «Руская археалогія» (спецыяльнасць «Гісторыя СССР»), «Беларуская археалогія» (спецыяльнасць «Гісторыя Беларусі»), «Вывучэнне рэчавых помнікаў сярэдня-

[1]*Янин В. Л., Пряхин А. Д.* Археология на исторических факультетах классических университетов Российской Федерации. История, современность, перспективы // Commentarii de historia. 2000 [Электронный ресурс]. URL: http://www.hist.vsu.ru/cdh/Articles/04-06.htm (дата обращения: 01.08.2015).

[2]*Прыгодзіч Д. І.* Стварэнне і дзейнасць музеяў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 1921–1941 гг. // София: электронный научно-просветительский журнал. 2018. № 2. С. 77 [Электронны рэсурс]. URL: http://elib.bsu.by/handle/123456789/208645 (дата звароту: 29.11.2018).

вечнай Еўропы» (спецыяльнасць «Гісторыя Сярэдніх вякоў»). Усе курсы былі разлічаны на 25–60 гадзін[3]. Забягаючы наперад, варта адзначыць, што згаданы план быў выкананы толькі часткова: на працягу ўсяго перадваеннага перыяду студэнты вывучалі толькі гісторыю дакласавага грамадства і асновы археалогіі (з 1938 г.).

Для выкладання дысцыпліны «Гісторыя дакласавага грамадства» быў запрошаны загадчык секцыі археалогіі Інстытута гісторыі Беларускай акадэміі навук А. М. Ляўданскі[4], які заняў пасаду дацэнта кафедры агульнай гісторыі[5]. Навуковец распрацаваў вучэбную праграму (першую публікацыю дакумента гл. у [7, с. 17–19]), у адпаведнасці з якой на занятках павінны былі разглядацца сем тэм: «Крыніцы для вывучэння дакласавага грамадства», «Перыядызацыя гісторыі дакласавага грамадства», «Стан вывучэння гісторыі дакласавага грамадства да Акцябрскай рэвалюцыі і пасля», «Праблемы паходжання чалавека», «Першабытнае стада», «Першабытная камуністычная арда», «Радавое грамадства»[6]. Мяркуючы па праграме, курс быў насычаны археалагічным матэрыялам, у тым ліку атрыманым на тэрыторыі Беларусі. Шырока прыцягваліся даныя прыродазнаўча-навуковых дысцыплін, выкарыстоўваліся дасягненні лінгвістыкі і этнаграфіі. Разам з тым у адпаведнасці з духам часу ў праграму быў уключаны і шэраг моцна палітызаваных пытанняў, напрыклад «Археалагічныя і іншыя сумежныя гістарычныя дысцыпліны на службе ў імперыялізму», «Археалогія на службе ў беларускіх нацдэмаў».

У 1935/36 навучальным годзе А. М. Ляўданскі стаў прафесарам кафедры агульнай гісторыі[7]. Як і раней, навуковец выкладаў дысцыпліну «Гісторыя дакласавага грамадства»[8]. Акрамя аўдыторных заняткаў, А. М. Ляўданскі праводзіў і прафарыентацыйную працу: разам з іншымі прафесарамі БДУ чытаў выязныя лекцыі для школьнікаў і навучэнцаў тэхнікумаў і рабфакаў[9]. Такая шматгранная дзейнасць не засталася не заўважанай кіраўніцтвам. У ліпені 1936 г. дэкан В. К. Шчарбакоў, падводзячы ва ўніверсітэцкай шматтыражцы чарговыя вынікі працы гістарычнага факультэта, узгадаў імя А. М. Ляўданскага ў спісе тых выкладчыкаў, якія «праявілі выключную актыўнасць і добрасумленнасць у сваёй рабоце»[10].

У 1936/37 навучальным годзе вядомы археолаг працягваў працу ў БДУ. У красавіку 1937 г. ён прыняў чарговы іспыт. Архіўныя матэрыялы сведчаць, што навуковец не быў надзвычай патрабавальным экзаменатарам: як правіла, пераважная большасць студэнтаў атрымлівала выдатныя адзнакі[11] (мал. 1).

Мернае акадэмічнае жыццё было раптоўна спынена. У маі 1937 г. А. М. Ляўданскі быў беспадстаўна арыштаваны, а 27 жніўня таго ж года – расстраляны [10, с. 9]. Згодна з тагачаснай практыкай, імя рэпрэсаванага выкладчыка перастала ўзгадвацца ў афіцыйнай дакументацыі. У выпісках з ведамасцей, якія атрымалі ў дадатак да дыпломаў першыя выпускнікі гістарычнага факультэта ў 1939 г., курс «Гісторыя дакласавага грамадства», прачытаны А. М. Ляўданскім, таксама адсутнічаў[12]. У тых выпадках, калі цалкам ігнараваць педагагічную дзейнасць вядомага навукоўца было немагчыма, яе прадстаўлялі выключна ў негатыўным святле. Так, у 1941 г. дэкан гістарычнага факультэта А. П. П’янкоў, падводзячы ў газеце «За ленінскія кадры» вынікі працы факультэта з нагоды дваццацігоддзя БДУ, сцвярджаў: «Для выкладання гістарычных дысцыплін былі запрошаны навуковыя работнікі Акадэміі навук БССР, сярод якіх былі замаскіраваныя ворагі народа. Арудуючы на факультэце, прадажныя найміты імперыялізма ўсяляк перашкаджалі яго развіццю. <…> Першыя два гады рад гістарычных курсаў чытаўся незадавальняюча. Асабліва гэта патрэбна сказаць аб гісторыі першабытна-абшчыннага ладу…»[13] Толькі ў 1960-х гг., пасля рэабілітацыі А. М. Ляўданскага, якая адбылася ў 1958 г., належная ацэнка дасягненняў аднаго з заснавальнікаў беларускай археалогіі зноў з’явілася ў працах універсітэцкіх выкладчыкаў [11].

Аднак варта вярнуцца да падзей 1930-х гг. У 1937/38 навучальным годзе курс па гісторыі дакласавага грамадства быў перададзены прафесару загадчыку кафедры гісторыі сярэдніх вякоў і старажытнай гісторыі М. М. Нікольскаму[14], які ўжо выкладаў гісторыю першабытнай культуры ў 1920-я гг. [12, с. 245–246].

[3]НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 1316а. Арк. 13–27.
[4]Там жа. Спр. 1318. Арк. 15.
[5]Адзіная кафедра, якая існавала на гістарычным факультэце БДУ ў 1934–1936 гг. Яе ўзначальваў дэкан факультэта В. К. Шчарбакоў (гл. [9, с. 32]).
[6]НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 1316а. Арк. 7–12 ; тут і далей цытаты прыводзяцца з захаваннем моўных асаблівасцей арыгінала. – *А. В.*
[7]Там жа. Спр. 636. Арк. 7, 31; Спр. 674. Арк. 2, 8, 26, 60.
[8]Там жа. Спр. 1322. Арк. 39–45.
[9]Там жа. Спр. 636. Арк. 31.
[10]За ленінскія кадры. 1936. 2 ліп. № 13 (24). С. 3.
[11]НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 1318. Арк. 15; Спр. 1322. Арк. 39–45; Спр. 1324. Арк. 49.
[12]Там жа. Спр. 1329. Арк. 69, 70, 87, 88.
[13]За ленінскія кадры. 1941. 25 сак. № 4 (119). С. 2.
[14]НАРБ Ф. 205. Воп. 1. Спр. 698. Арк. 1.

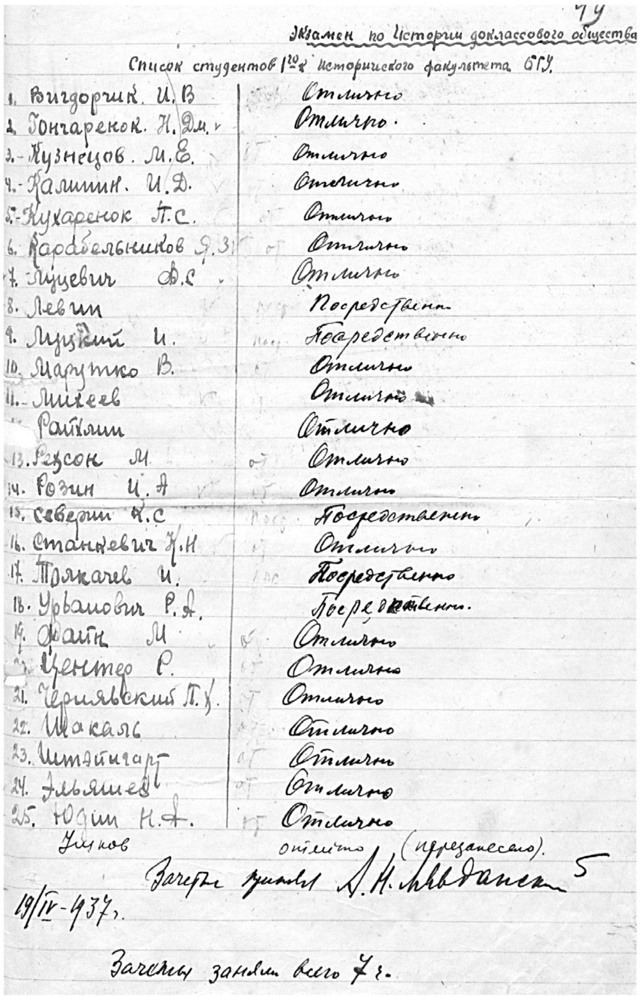
79
Экзамен по Истории доклассового общества
Список студентов 1-го к. Исторического факультета БГУ.

1. Вигдорчик И. В — Отлично
2. Гончаренок Н. Дм. — Отлично.
3. Кузнецов М. Е. — Отлично
4. Калинин И. Д. — Отлично
5. Кухаренок П. С. — Отлично
6. Карабельников Я. З. — Отлично
7. Куцевич Ф. С — Отлично
8. Левин — Посредственно
9. Луцкий И. — Посредственно
10. Марутко В. — Отлично
11. Михеев — Отлично
Ратклин — Отлично
13. Рейсон М — Отлично
14. Розин Ц. А — Отлично
15. Северин К. С — Посредственно
16. Станкевич К. Н — Отлично
17. Трякачев И. — Посредственно
18. Урванович Р. А. — Посредственно.
19. Файн М — Отлично
Центер Р. — Отлично
21. Чернявский П. Х. — Отлично
22. Шакаль — Отлично
23. Штейнгарт — Отлично
24. Эльяшев — Отлично
25. Юдин Н. А. — Отлично
Ульнов — отлично (пересдано).

Зачеты принял А. Н. Левданский 5

19/IV-937 г.

Зачеты заняли всего 7 ч.

Мал. 1. Экзаменацыйная ведамасць па курсе
«Гісторыя дакласавага грамадства» (1937).
Крыніца: НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 1324. Арк. 49

Fig. 1. Examination list for the course
on History of the Pre-Class Society (1937).
Source: The National Archives of the Republic of Belarus.
Fund. 205. Regist. 1. File 1324. P. 49

31 мая 1938 г. Усесаюзны камітэт па справах вышэйшай школы пры СНК СССР зацвердзіў новы вучэбны план па спецыяльнасці «Гісторыя». У адпаведнасці з ім у 1938–1941 гг. на гістарычным факультэце БДУ выкладаліся дзве дысцыпліны археалагічнага профілю: «Гісторыя дакласавага грамадства і Старажытнага Усходу» і «Асновы археалогіі»[15].

Аб’яднаны курс «Гісторыя дакласавага грамадства і Старажытнага Усходу» прапаноўваўся студэнтам-першакурснікам. Чытаць лекцыі павінен быў М. М. Нікольскі, аднак праблемы са здароўем прымусілі прафесара перадаць частку нагрузкі сваім аспірантам [6, с. 104]. Першы тэматычны блок курса па старажытнай гісторыі (варыятыўна ён называўся «Гісторыя першабытна-грамадскага ладу») быў даручаны М. С. Мохначу, другі, асноўны, – Р. А. Посэ[16] (мал. 2).

У 1938–1940 гг. М. С. Мохнач з’яўляўся выкладчыкам кафедры гісторыі старажытнага свету. У 1940/41 навучальным годзе ён заняў пасаду старшага выкладчыка кафедры, аднак свае абавязкі змог выканаць толькі часткова: у канцы першага семестра быў прызваны на зборы ў Чырвоную армію[17].

Лёс Р. А. Посэ ў 1930-х гг. складваўся больш драматычна. Пасля арышту былога мужа ў 1937 г. яна была звольнена з БДУ. Перамяніўшы некалькі месцаў працы, Р. А. Посэ ўладкавалася ў Аршанскім настаўніцкім інстытуце, а ў 1938 г. па ініцыятыве свайго навуковага кіраўніка была запрошана на гістарычны факультэт, дзе выконвала абавязкі дацэнта па сумяшчальніцтве[18] [13, с. 165–166, 187–197; 4, с. 48–52]. Ва ўспамінах яна з цеплынёй узгадвала гэты этап свайго жыцця: «Я снова вернулась в стены Университета, где я себя нашла. <…> Особые чувства я испытывала во время чтения лекций. Я сама переносилась в эту далекую древневосточную эпоху; мне казалось, что вместе со мной там оказывалась вся моя аудитория» [13, с. 198]. Універсітэцкае кіраўніцтва з падазронасцю ставілася да выкладчыцы з кляймом «жонка ворага народа»: на першай лекцыі Р. А. Посэ прысутнічаў нават сам дэкан гістарычнага факультэта А. П. П’янкоў, а наступныя заняткі часта стэнаграфаваліся [13, с. 189–190]. Тым не менш Р. А. Посэ пазбегла рэпрэсій і да пачатку Вялікай Айчыннай вайны працягвала працу ў БДУ [13, с. 189–198].

Стан крыніц не дазваляе высвятліць змест курса па гісторыі дакласавага грамадства і Старажытнага Усходу. У дакуменце «Сведения об имеющихся программах читаемых дисциплин по факультетам БГУ» ад 10 снежня 1938 г. прадмет, які выкладалі М. С. Мохначам і Р. А. Посэ, нават не ўзгадваўся[19]. У адпаведнасці з тыпавым статутам універсітэта, распрацаваным у 1939 г., гэты курс уваходзіў у лік тых дысцыплін, праграмы па якіх зацвярджаў Камітэт па справах вышэйшай школы пры СНК СССР[20]. Аднак яшчэ 14 мая 1939 г. выпускнікі гістарычнага факультэта абураліся на старонках універсітэцкай газеты: «22 мая студэнты V курса гістфака будуць здаваць першы прадмет – гісторыю старажытнага свету. <…> Яшчэ і зараз лектарамі праверана не ўсе праграмы. А між тым у праграмах ёсць многа спрэчных і неасветленых пытанняў»[21].

[15]НАРБ Ф. 205. Воп. 1. Спр. 708. Арк. 73, 75. Спр. 730. Арк. 23; Спр. 737. Арк. 89; За ленінскія кадры. 1938. 14 чэрв. № 11–12 (63–64). С. 3.
[16]Там жа. Спр. 708. Арк. 73; Спр. 716. Арк. 97; Спр. 719. Арк. 34; Спр. 1327. Арк. 18, 26, 29, 30.
[17]Там жа. Спр. 737. Арк. 89–90; Спр. 740. Арк. 304.
[18]Там жа. Спр. 719. Арк. 34.
[19]Там жа. Спр. 717. Арк. 61.
[20]Там жа. Спр. 725. Арк. 42.
[21]За ленінскія кадры. 1939. 14 мая. № 10 (84). С. 2.

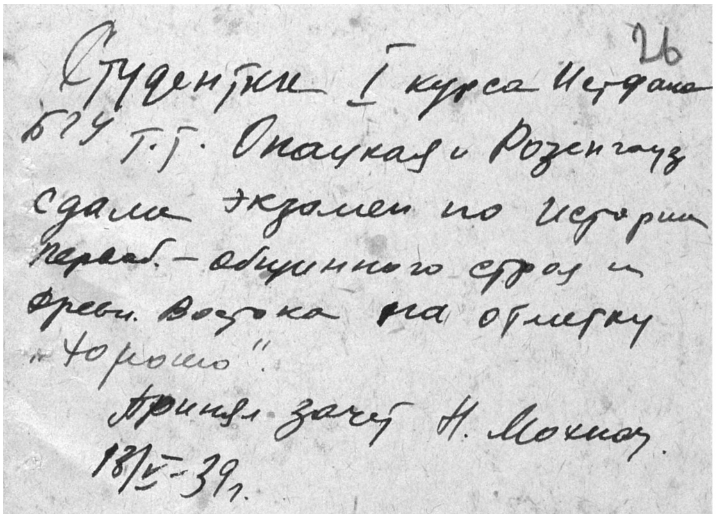
26
Студентки I курса истфака БГУ т.т. Опацкая и Розенгауз сдали экзамен по истории первоб.-общинного строя и древн. Востока на отметку «хорошо».
Принял зачет Н. Мохнач.
18/V-39 г.

Мал. 2. Экзаменацыйная ведамасць па курсе
«Гісторыя дакласавага грамадства і Старажытнага Усходу» (1939).
Крыніца: НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 1327. Арк. 26

Fig. 2. Examination list for the course
on History of the Pre-Class Society and Ancient East (1939).
Source: The National archives of the Republic of Belarus.
Fund. 205. Regist. 1. File 1327. P. 26

З іншага боку, дакументы адлюстроўваюць незадаволенасць супрацоўнікаў кафедры ўзроўнем ведаў студэнтаў па згаданай дысцыпліне. У першым семестры 1940/41 навучальнага года «большая группа студентов истфака (I курс) не вошла во вкус вузовской серьезной работы. Не проработав учебных пособий и источников, они ограничились поверхностным повторением собственных записей лекций. В отдельных случаях знакомые с учебными пособиями студенты ограничивались их перелистыванием, не занимаясь их серьезным изучением и конспектированием. <…> Из 29 человек студентов I курса истфака 10 человек сдали на неудовлетворительно, а 8 заслужили той же отметки как не явившиеся на экзамен без уважительной причины, а просто чувствуя слабость в своих знаниях»[22].

Дысцыпліна «Асновы археалогіі», на вывучэнне якой адводзілася 60 гадзін, уваходзіла ў план трэцяга курса, а ў 1938/39 навучальным годзе чыталася і на чацвёртым курсе[23].

На працягу 1938–1941 гг. заняткі па археалогіі праводзіў У. І. Шаўчэнка. Яго жыццёваму шляху, навуковым і арганізатарскім дасягненням на гістарычным факультэце БДУ прысвечаны шэраг публікацый [2; 4], аднак архіўныя матэрыялы дазваляюць узгадаць і некаторыя малавядомыя эпізоды выкладчыцкай працы гэтага таленавітага чалавека. Выпускнік гістарычна-лінгвістычнага факультэта Ленінградскага ўніверсітэта, ён паспрабаваў свае сілы ў розных сферах дзейнасці, пакуль у 1938 г. не быў прыняты на пасаду дацэнта кафедры старажытнага свету і сярэдніх вякоў БДУ. Навуковыя інтарэсы У. І. Шаўчэнкі датычыліся гісторыі антычнай рэлігіі, але, нягледзячы на гэта, яму даручылі распрацаваць курс па асновах археалогіі. Разумеючы складанасць сітуацыі (пасля рэпрэсій 1937 г. у Беларусі ацалелі толькі два археолагі: супрацоўнік АН БССР К. М. Палікарповіч і В. Р. Тарасенка, які выкладаў у Магілёўскім педагагічным інстытуце), У. І. Шаўчэнка пагадзіўся чытаць згаданы курс, «только чтобы не срывать занятий»[24]. Выконваючы вялікую колькасць разнастайных абавязкаў, ён паспеў падрыхтаваць вучэбную праграму толькі напярэдадні зімовай сесіі 1938/39 навучальнага года, што было расцэнена ўніверсітэцкім кіраўніцтвам як «істотнае ўпушчэнне»[25]. Студэнцкія веды выкладчык ацэньваў даволі паблажліва, вельмі часта выстаўляючы выдатныя адзнакі[26] (мал. 3).

Менавіта з імем У. І. Шаўчэнкі звязаны пачатак правядзення археалагічных практык студэнтаў БДУ. Варта адзначыць, што пытанне аб неабходнасці арганізацыі археалагічнай экспедыцыі было ўзнята ўніверсітэцкім кіраўніцтвам яшчэ ў 1924 г. [12, с. 244], аднак спатрэбілася 15 год, каб «праект» стаў рэчаіснасцю. У 1938 г. у вучэбныя планы гістарычнага факультэта была ўключана вытворчая практыка. Упершыню яна была праведзена летам наступнага года. Большасць студэнтаўчацвёртакурснікаў працавалі ў архівах і бібліятэках

[22]НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 737. Арк. 90.
[23]Там жа. Спр. 708. Арк. 75; Спр. 737. Арк. 89; Спр. 1326. Арк. 50, 51.
[24]Там жа. Спр. 737. Арк. 92.
[25]За ленінскія кадры. 1939. 21 студз. № 2 (76). С. 2.
[26]НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 737. Арк. 89–90; Спр. 1326. Арк. 50, 51.

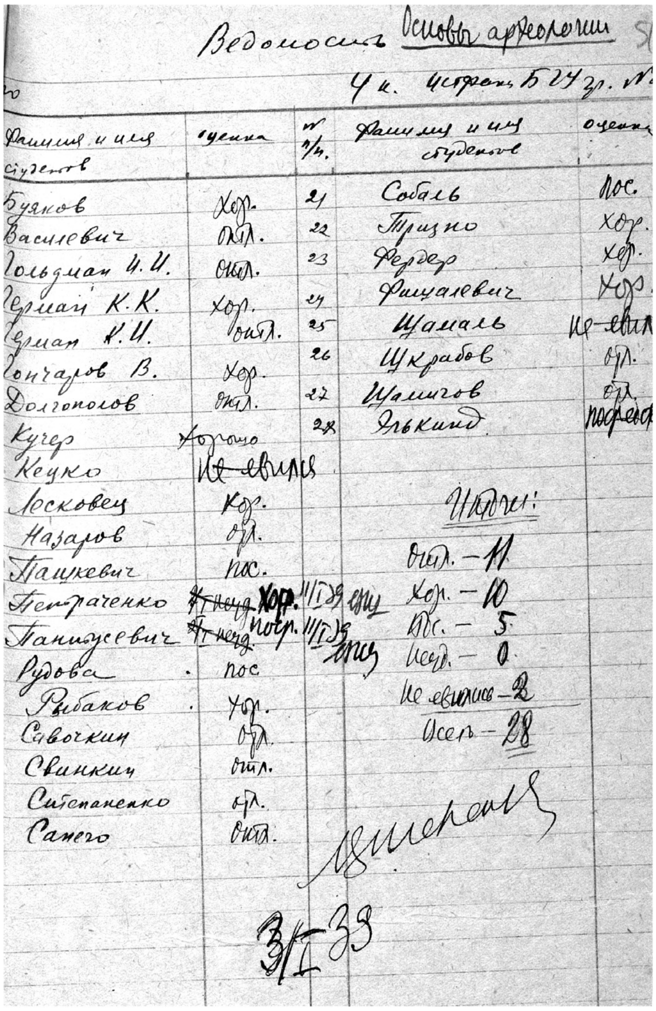

Ведомость Основы археологии
4 к. истфак. Б 24 гр. №

Фамилия и имя студентов	оценка	№ п/п	Фамилия и имя студентов	оценка
Буяков	хор.	21	Соболь	пос.
Василевич	отл.	22	Тризно	хор.
Гольдман И. И.	отл.	23	Фердер	хор.
Германт К. К.	хор.	24	Фицалевич	хор.
Герман К. И.	отл.	25	Шамаль	не явился
Гончаров В.	хор.	26	Шкрабов	отл.
Долгополов	отл.	27	Шамигов	отл.
Кучер	хорошо	28	Элькинд	посредств.
Кецко	не явился			
Лосковец	хор.			
Назаров	отл.		Итоги:	
Панкевич	пос.		отл. — 11	
Петраченко	неуд. хор. 11/Г 39		хор. — 10	
Панимусевич	неуд. посо. 11/Г 39		пос. — 5	
Рудова	пос		неуд. — 0	
Рыбаков	хор.		не явилось — 2	
Савочкин	отл.		Всего — 28	
Свинкин	отл.			
Степаненко	отл.			
Санего	отл.			

3/I 39

Мал. 3. Экзаменацыйная ведамасць
па курсе «Асновы археалогіі» (1939).
К р ы н і ц а: НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 1326. Арк. 51
Fig. 3. Examination list for the course
on Basic of Archaeology (1939).
S o u r c e: The National archives of the Republic of Belarus.
Fund. 205. Regist. 1. File 1326. P. 51

Мінска, Магілёва, Масквы і Ленінграда, 8 чалавек (крытэрыі іх выбару засталіся нявысветленымі) былі накіраваны ў гістарычна-археалагічныя музеі Феадосіі, Керчы, Херсанеса (мал. 4, 5). Кіраўніком групы быў прызначаны У. І. Шаўчэнка[27].

Праграма практыкі была вельмі насычаная. Студэнты працавалі на «пляцоўках раскопак музеяў» (гарадзішчах Херсанеса, Цырытакі, Фанагорыі і інш.), знаёміліся з «выключна багатымі музейнымі аддзеламі і заламі» і наведвалі шматлікія «выдатныя гістарычныя месцы» (у тым ліку Севастопаль, Бахчысарай, Інкерман)[28]. Вынікі «навукова-вытворчай» практыкі ацэньваліся студэнтамі вельмі высока: «Усё гэта дало нам магчымасць сабраць вялікія матэрыялы для курсавых работ. Лепшай характарыстыкай нашай работы з’яўляецца афіцыяльнае запрашэнне нас на сталую работу ў музеі, атрыманае намі на нарадах вучоных саветаў музеяў»[29]. Можна дадаць, што і дыферэнцыраваны залік практыканты здалі на выдатна[30] (мал. 6).

Надзвычай плённай аказалася паездка і для кіраўніка групы. Агучаная ў 1938 г. вучэбна-метадычная мэта яго камандзіроўкі (азнаямленне з методыкай правядзення археалагічных раскопак)[31] у 1939 г. была ўскладнена задачай фарміравання фондаў Гістарычна-археалагічнага музея БДУ [2, с. 188].

[27]НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 716. Арк. 25; Спр. 1326. Арк. 4, 7–9; За ленінскія кадры. 1939. 24 мая. № 11 (85). С. 1.
[28]За ленінскія кадры. 1939. 16 верас. № 12 (86). С. 2.
[29]Там жа.
[30]НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 1326. Арк. 4, 7–9.
[31]Там жа. Спр. 709. Арк. 32.

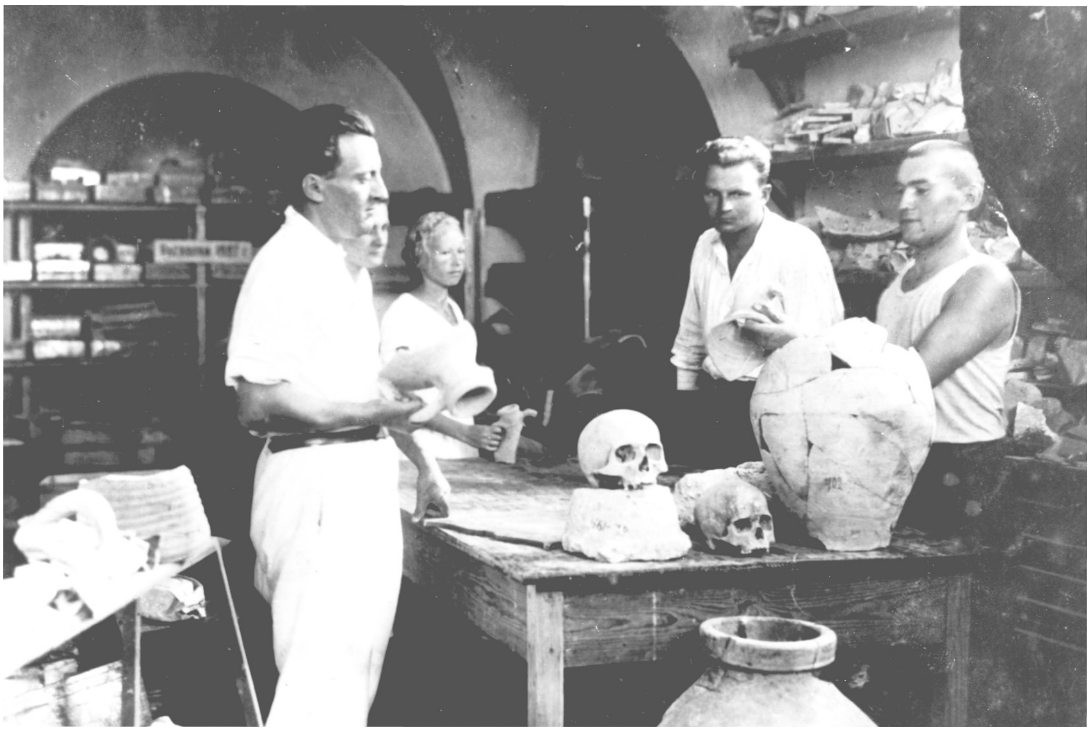

Мал. 4. Студэнты гістарычнага факультэта БДУ ў фондасховішчы Херсанескага гістарычна-археалагічнага музея (1939).
Крыніца: Музей гісторыі БДУ

Fig. 4. The students of the BSU in the depository of Historical and Archaeological Museum of Chersonesos (1939).
Source: Museum of the BSU History

Мал. 5. Студэнты гістарычнага факультэта БДУ ў бібліятэцы Херсанескага гістарычна-археалагічнага музея (1939).
Крыніца: Музей гісторыі БДУ

Fig. 5. The students of the BSU in the library of Historical and Archaeological Museum of Chersonesos. (1939).
Source: Museum of the BSU History

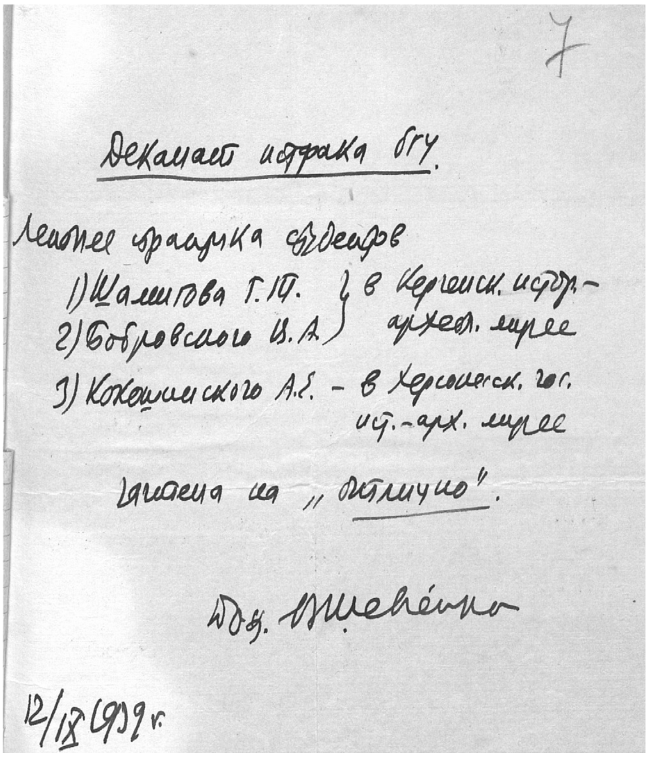
7

Деканат истфака БГУ.

Летняя практика студентов

1) Шалыгова Г.Т. } в Керченск. истор.-
2) Бобровского И.А. } археол. музее

3) Кокошинского А.Е. – в Херсонеск. гос. ист.-арх. музее

Зачтена на „отлично".

Доц. Шевченко

12/IX 1939 г.

Мал. 6. Заліковая ведамасць
па археалагічнай практыцы (1939).
Крыніца: НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 1326. Арк. 7

Fig. 6. Examination list
for the field internship in archaeology (1939).
Source: The National archives of the Republic of Belarus.
Fund. 205. Regist. 1. File 1326. P. 7

Арганізацыя гэтага новага падраздзялення ўніверсітэта стала яшчэ адным важным напрамкам дзейнасці У. І. Шаўчэнкі. У 1934/35 навучальным годзе на гістарычным факультэце быў адкрыты гістарычны кабінет[32], але яго праца выклікала нараканні з боку як студэнтаў, так і дэканата. Студэнты скардзіліся, што «работа ў габінеце не арганізавана. Габінет ператварыўся ў частку чытальні, ды к таму ж дрэннай чытальні, бо ў габінеце брудна, на падлозе смецце, шумна, наглядныя дапаможнікі, карты вісяць на сценах як папала. На шафах і за шафамі – склады ўціль-сыравіны»[33]. Кіраўніцтва факультэта было незадаволена кваліфікацыяй супрацоўнікаў гістарычнага кабінета і прызнавала мэтазгоднасць адкрыцця музея «в связи с курсом “Основы археологии”»[34]. Музей быў створаны, згодна з загадам рэктара, у лютым 1940 г., і менавіта У. І. Шаўчэнка быў прызначаны яго загадчыкам.

Сумяшчаючы новыя абавязкі з выкладчыцкай дзейнасцю і напісаннем дысертацыі, У. І. Шаўчэнка прыкладаў вялікія намаганні да папаўнення і ўпарадкавання музейных збораў. Аснову фондаў склалі шматлікія артэфакты, перададзеныя музеямі, на базе якіх студэнты БДУ праходзілі археалагічную практыку ў 1939 г. У лік атрыманых матэрыялаў уваходзілі надмагільныя помнікі, кераміка і манеты[35].

Вялікае значэнне надавалася і «калекцыі муляжэй па старажытна-ўсходніх рэлігіях»[36], якая мела адмысловую гісторыю. Яшчэ ў 1920-х гг. М. М. Нікольскі, ствараючы на педагагічным факультэце ўніверсітэта вучэбны музей па гісторыі культуры, атрымаў з Ленінграда гіпсавыя копіі «з прыгожых помнікаў Дзяржаўнага Эрмітажа»[37], а таксама «помнікаў па гісторыі рэлігіі Старажытнага Усходу»[38]. У хуткім часе музей быў ператвораны ў антырэлігійную выставу, а ў пачатку 1930-х гг. пасля «разукрупнения» БДУ і вывядзення педагагічнага факультэта са складу ўніверсітэта рэшткі збораў былі перададзены ў фонды Мінскага абласнога гістарычнага музея. Толькі ў 1940 г. копіі рарытэтаў зноў трапілі пад універсітэцкі дах[39]. Тады ж «аддзел Старажытнага Усходу» быў папоўнены новымі матэрыяламі, у тым ліку рэканструкцыяй фрэсак з палаца цароў шумерскага горада Мары, зробленай М. М. Нікольскім[40].

Вялікую падтрымку маладому музею аказаў Дзяржаўны Эрмітаж, перадаўшы ў 1940 г. багатую калекцыю антычных і візантыйскіх манет[41] [2, с. 189; 5]. Шэраг «каштоўных фота і экспанатаў» быў перададзены музейнымі ўстановамі Слоніма, Ваўкавыска і Гродна[42], што, верагодна, стала адным з вынікаў камандзіроўкі У. І. Шаўчэнкі ў Заходнюю Беларусь у якасці старшыні Музейнага савета Народнага камісарыята асветы БССР у тым жа 1940 г. [2, с. 189]. Нарэшце, фонды Гістарычна-археалагічнага музея БДУ папаўняліся і дзякуючы прыватным дарэнням: напрыклад, М. С. Мохнач прынёс зуб мамантa[43].

Асноўная экспазіцыя, прысвечаная гісторыі старажытнага свету, дапаўнялася выставамі на актуальную палітычную і ідэалагічную тэматыку[44]. Надзённай задачай з’яўлялася і стварэнне «аддзелу» гісторыі Беларусі[45].

[32]За ленінскія кадры. 1941. 25 сак. № 4 (119). С. 2.
[33]Там жа. 1935. 8 снеж. № 10. С. 3.
[34]НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 716. Арк. 113.
[35]Там жа. Спр. 737. Арк. 92–93; За ленінскія кадры. 1941. 4 сак. № 3 (118). С. 2.
[36]За ленінскія кадры. 1940. 29 снеж. № 21 (115). С. 2.
[37]Там жа. 1941. 4 сак. № 3 (118). С. 2.
[38]Там жа.
[39]За ленінскія кадры. 1940. 29 снеж. № 21 (115). С. 2.
[40]Там жа. 1941. 4 сак. № 3 (118). С. 2.
[41]Там жа. 1940. 29 снеж. № 21 (115). С. 2; За ленінскія кадры. 1941. 4 сак. № 3 (118). С. 2.
[42]Там жа.
[43]Там жа. 1940. 29 снеж. № 21 (115). С. 2.
[44]Там жа. 1940. 29 снеж. № 21 (115). С. 2; 1941. 4 сак. № 3 (118). С. 2; 21 мая. № 9–10 (124–125). С. 3.
[45]Там жа. 1941. 4 чэрв. № 11 (126). С. 2.

Музей, як небеспадстаўна заўважаў яго загадчык, з'яўляўся «добрым вучэбным падспор'ем у студэнцкіх занятках. <...> Акрамя вучэбных экскурсій па курсах гісторыі старажытнага свету, асноў археалогіі і гісторыі грэчаскіх калоній, тут можна атрымаць матэрыял для курсавых тэм»[46].

Шмат увагі ўдзялялася і асветніцкаму напрамку працы музея (мал. 7). У. І. Шаўчэнка, лабаранты музея і студэнты-актывісты рэгулярна праводзілі экскурсіі для розных катэгорый наведвальнікаў: студэнтаў БДУ, школьнікаў, слухачоў настаўніцкіх курсаў, супрацоўнікаў Віленскага і Каўнаскага ўніверсітэтаў і інш. Для ўсіх зацікаўленых арганізоўваліся дэманстрацыі дыяпазітываў «Першабытнае мастацтва», «Старажытны Егіпет», «Грэцыя», «Рым», «Іліяда і Адысея», «Міф пра Хрыста». Некалькі разоў праводзіўся паказ гукавога фільма «Херсанес Таўрычаскі». Усе прагляды суправаджаліся каментарыямі загадчыка музея[47].

Мал. 7. У. І. Шаўчэнка праводзіць экскурсію ў Гістарычна-археалагічным музеі БДУ.
К р ы н і ц а: За ленінскія кадры. 1940 24 кастр. № 17 (111). С. 1
Fig. 7. U. I. Shawchenka is conducting an excursion in the Museum of History and Archaeology of the BSU.
S o u r c e: Za leninskija kadry. 1940. 24 October. No. 17 (111). P. 1

Тым часам у канцы зімовага семестра 1940/41 навучальнага года кіраўніцтва кафедры старажытнага свету[48] зноў узняло кадравае пытанне. На пасяджэнні кафедры адзначылі, што У. І. Шаўчэнка «не может обеспечить ведение данного курса [«Основы археологии»] на высоком университетском уровне», і прызналі неабходнасць запрасіць на будучы навучальны год аднаго з «археолагаў-практыкаў»: К. М. Палікарповіча ці В. Р. Тарасенку[49]. Аднак усе планы засталіся на паперы: пачалася Вялікая Айчынная вайна.

Актыўным удзельнікам Мінскага падполля стаў М. С. Мохнач. У 1944 г. ён быў закатаваны ў Трасцянцы [13, с. 137–138, 267–268]. У. І. Шаўчэнка ў 1943–1944 гг. загадваў кафедрай гісторыі старажытнага свету і выконваў абавязкі дэкана гістарычнага факультэта БДУ на станцыі Сходня пад Масквой. Пасля вызвалення Беларусі ён не захацеў вяртацца ў Мінск, а пазней і ўвогуле перайшоў на літаратурную працу [2; 4, с. 34–37]. Р. А. Посэ падчас вайны знаходзілася ў эвакуацыі. У 1945 г. яна вярнулася ў беларускую сталіцу і ўладкавалася ў Інстытут гісторыі АН БССР. Абараніўшы дысертацыю па афінскай дэмакратыі, Р. А. Посэ (ужо Нікольская) працягнула навукова-педагагічную дзейнасць ва ўніверсітэце. Амаль два дзесяцігоддзі – у 1949–1968 гг. – яна чытала агульныя курсы па гісторыі першабытнага грамадства і гісторыі Старажытнага Усходу [13, с. 199–287; 4, с. 51]. Гістарычна-археалагічны музей БДУ падчас акупацыі быў амаль цалкам знішчаны: ацалелі толькі асобныя копіі старажытнаегіпецкіх прадметаў, адзінкавыя археалагічныя знаходкі і частка нумізматычнай калекцыі [5, с. 52]. Паўторнае адкрыццё музея адбылося ў 1959 г. [3, с. 25].

[46]За ленінскія кадры. 1940. 29 снеж. № 21 (115). С. 2.
[47]НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 737. Арк. 90–93.
[48]У 1939 г. кафедра гісторыі старажытнага свету і сярэдніх вякоў, на якой У. І. Шаўчэнка пачынаў сваю акадэмічную кар'еру, была падзелена на кафедру гісторыі старажытнага свету і кафедру гісторыі сярэдніх вякоў [9, с. 32].
[49]НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 737. Арк. 92.

Высновы

Напрыканцы агляду гісторыі станаўлення археалагічнай адукацыі на гістарычным факультэце БДУ варта адзначыць, што асаблівасці развіцця беларускай універсітэцкай археалогіі цалкам адпавядалі агульнасавецкім тэндэнцыям 1934–1941 гг.[50] [14, с. 283–285; 15, с. 580; 16, с. 228–229].

У згаданы час былі згорнуты метадалагічныя пошукі, што мелі месца ў 1920-х гг., і археалогія была канчаткова ўключана ў сістэму гістарычных дысцыплін. Змяніліся і вучэбныя планы: «Гісторыя дакласавага грамадства» і «Асновы археалогіі» сталі абавязковым складнікам вышэйшай гістарычнай адукацыі. У БДУ выкладанне археалогіі ў якасці самастойнай вучэбнай дысцыпліны, а не ў выглядзе раздзела агульнай гісторыі, пачалося пазней, чым у Ленінградскім і Маскоўскім універсітэтах, аднак раней, чым у многіх навучальных установах тагачасных саюзных рэспублік. На жаль, стан крыніц не дазваляе аднавіць змест дысцыплін археалагічнага профілю, што вывучаліся беларускімі студэнтамі ў перадваенныя гады.

Вучэбныя планы БДУ не прадугледжвалі спецыялізацыі ў галіне археалогіі. Археалагічныя дысцыпліны чыталіся будучым спецыялістам-гісторыкам; выкладанне згаданых прадметаў і правядзенне археалагічнай практыкі ажыццяўлялася супрацоўнікамі гістарычных кафедр. Аналагічная сітуацыя была характэрнай для пераважнай большасці гістарычных факультэтаў СССР: у даваенны час структурныя падраздзяленні археалагічнага профілю існавалі толькі ў Ленінградскім і Маскоўскім універсітэтах.

Вышэйшая школа Беларусі, як і іншых савецкіх рэспублік, адчула на сабе негатыўнае ўздзеянне рэпрэсій 1930-х гг. Для айчыннай універсітэцкай археалогіі, якая толькі пачынала сваё станаўленне, наступствы вынішчэння навуковай эліты былі асабліва трагічнымі. Калі ў сярэдзіне дзесяцігоддзя яшчэ мела месца пэўнае перайманне традыцый у вывучэнні і выкладанні археалагічных дысцыплін, звязанае з дзейнасцю прафесійнага археолага А. М. Ляўданскага, то пасля сумна вядомых падзей 1937 г. наладжванне вучэбнага працэсу істотна ўскладнілася адсутнасцю ва ўніверсітэцкім штаце кваліфікаваных спецыялістаў. Новыя выкладчыкі не мелі адпаведнай падрыхтоўкі і пачыналі фактычна з чыстага аркуша. Аднак і іх здабыткі і дасягненні ў хуткім часе былі знішчаны.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Гужалоўскі АА. *Музеі Беларусі (1918–1941 гг.).* Мінск: Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь; 2002. 164 с.

2. Ходин СН. В. И. Шевченко – декан исторического факультета БГУ в эвакуации (1943–1944 гг.). В: Сальков АП, Янковский ОА, Меньковский ВИ и др., редакторы. *Российские и славянские исследования. Выпуск 4.* Минск: БГУ; 2009. с. 187–190.

3. Прохоров АА, Яновский ОА, Назаренко АМ, составители. *Исторический факультет БГУ. 80 лет.* Минск: БГУ; 2014. 154 с.

4. Евтухов ИО. *Кафедра истории древнего мира и средних веков БГУ. К 80-летию создания.* Минск: БГУ; 2015. 222 с.

5. Сідаровіч В. «Паўсталая з попелу?» (Лёс даваеннай нумізматычнай калекцыі музея БДУ). *Банкаўскі веснік.* 2016;3:51–57.

6. Малюгин ОИ. Николай Михайлович Никольский. Организатор исторической науки в Беларуси. В: Абламейко СВ и др., редакторы. *Интеллектуальная элита Беларуси. Основоположники белорусской науки и высшего образования (1919–1941 гг.).* Минск: БГУ; 2017. с. 98–107.

7. Зуева АУ, Курловіч-Бяляўская ПС. А. М. Ляўданскі і Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. У: Ляўко ВМ, Кошман ВІ, складальнікі. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Выпуск 26. Вынікі даследаванняў першабытных і сярэдневяковых помнікаў на тэрыторыі Беларусі (да 120-годдзя з дня нараджэння А. М. Ляўданскага).* Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі; 2015. с. 15–19.

8. Ходзін СМ, Шумейка МФ, Яноўскі АА, складальнікі. *Памяць і слава: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. 1921–1941.* Мінск: БДУ; 2006. 383 с.

9. Прохоров АА, Малюгин ОИ. К 80-летию создания кафедры истории древнего мира и средних веков БГУ. *Веснік БДУ. Серыя. 3, Гісторыя. Эканоміка. Права.* 2016;2:31–36.

10. Мядзведзева ВУ. Гісторыя і гістарыяграфія навуковай дзейнасці А. М. Ляўданскага. У: Ляўко ВМ, Кошман ВІ, складальнікі. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Выпуск 26. Вынікі даследаванняў першабытных і сярэдневяковых помнікаў на тэрыторыі Беларусі (да 120-годдзя з дня нараджэння А. М. Ляўданскага).* Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі; 2015. с. 5–14.

11 Загорульский ЭМ. *Археология Белоруссии.* Минск: Высшая школа; 1965. 221 с.

12. Вайтовіч АУ, Курловіч-Бяляўская ПС. «Если бы на мою долю выпала честь преподавать первобытную культуру и археологию в Белгосуниверситете…», або Універсітэцкая археалогія ў 1921–1931 гг. В: Федосик ВА, Агичич Д, Баева И и др., редакторы. *Российские и славянские исследования. Выпуск 10.* Минск: БГУ; 2015. с. 240–248.

13. Никольская РА. *Воспоминания.* Харьков: Права людини; 2013. 304 с.

[50] *Янин В. Л., Пряхин А. Д.* Археология на исторических факультетах классических университетов Российской Федерации. История, современность, перспективы // Commentarii de historia. 2000 [Электронный ресурс]. URL: http://www.hist.vsu.ru/cdh/Articles/04-06.htm (дата обращения: 01.08.2015); *Янин В. Л., Канторович А. Р.* К 75-летию кафедры археологии исторического факультета МГУ // Исторические исследования. 2015. Вып. 3. С. 10–14 [Электронный ресурс]. URL: http://www.historystudies.msu.ru/ojs2/index.php/ISIS/article/view/44 (дата обращения: 01.03.2017).

14. Носов ЕН, Тихонов ИЛ. Кафедра археологии. В: Дворниченко АЮ, редактор. *Исторический факультет Санкт-Петербургского университета. 1934–2004.* Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета; 2004. с. 278–316.
15. Шер ЯА. Возродится ли в России археологическое образование? В: Вишняцкий ЛБ, Белецкий СВ, Бочкарев ВС и др., редакторы. *Российский археологический ежегодник. Выпуск 1.* Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет; 2011. с. 574–588. Совместное издание с ИИМК РАН, Государственный Эрмитаж.
16. Самойленко ЛГ. Создание кафедры археологии и музееведения в Киевском университете. *Археологія і давня історія України.* 2012;9:228–234.

References

1. Guzhalowski AA. *Muzei Belarusi (1918–1941)* [Museums of Belarus (1918–1941)]. Minsk: National Archives of the Republic of Belarus; 2002. 164 p. Belarusian.
2. Khodzin SM. [The Dean of Belarusian State University history board V. I. Shevchenko in the evacuation in 1943–1944]. In: Sal'kov AP, Yankovskii OA, Men'kovskii VI, et al., editors. *Rossiiskie i slavyanskie issledovaniya. Vypusk 4* [Russian and Slavic research. Issue 4]. Minsk: Belarusian State University; 2009. p. 187–190. Russian.
3. Prokhorov AA, Yanovskii OA, Nazarenko AM, compilers. *Istoricheskii fakul'tet BGU. 80 let* [The faculty of history. 80 years]. Minsk: Belarusian State University; 2014. 154 p. English and Russian.
4. Evtukhov IO. *Kafedra istorii drevnego mira i srednikh vekov BGU. K 80-letiyu sozdaniya* [The Ancient and Medieval History department. By the 80th anniversary of the foundation]. Minsk: Belarusian State University; 2015. 222 p. Russian.
5. Sidarovich V. [«Arisen from the ashes?» (The story of the pre-war numismatic collection of the Belarusian State University Museum)]. *Bankawski vesnik.* 2016;3:51–57. Belarusian.
6. Maliugin OI. [Nikolay M. Nikolsky. The organizer of the historical science in Belarus]. In: Ablameiko SV, et al., editors. *Intellektual'naya elita Belarusi. Osnovopolozhniki belorusskoi nauki i vysshego obrazovaniya (1919–1941 gg.)* [Intellectual elite of Belarus. The founders of Belarusian science and higher education (1919–1941)]. Minsk: Belarusian State University; 2017. p. 98–107. Russian.
7. Zueva AU, Kurlovich-Bjaljawskaja PS. [A. M. Liaudansky and Belarusian State University]. In: Ljawko VM, Koshman VI, compilers. *Matjeryjaly pa arhealogii Belarusi. Vypusk 26. Vyniki dasledavannjaw pershabytnyh i sjarjednevjakovyh pomnikaw na tjerytoryi Belarusi (da 120-goddzja z dnja naradzhjennja A. M. Ljawdanskaga)* [Materials on the archaeology of Belarus. Issue 26. The results of investigations of the prehistoric and medieval sites on the territory of Belarus (to the 120th anniversary of the birth of A. M. Liaudansky)]. Minsk: Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus; 2015. p. 15–19. Belarusian.
8. Khodin SN, Shumejka MF, Yanowski AA, compilers. *Pamjac' i slava: Belaruski dzjarzhawny universitjet* [Memory and glory: Belarusian State University. 1921–1941]. Minsk: Belarusian State University; 2006. 383 p. Russian and Belarusian.
9. Prokhorov AA, Maliugin OI. To the 80th anniversary of the department of ancient and medieval history of BSU. *Vesnik BDU. Series 3, Gistoryja. Jekanomika. Prava.* 2016;2:31–36. Russian.
10. Mjadvedzeva VU. [History and historiography of the scientific activity of A. M. Lyavdansky]. In: Ljawko VM, Koshman VI, compilers. *Matjeryjaly pa arhealogii Belarusi. Vypusk 26: Vyniki dasledavannjaw pershabytnyh i sjarjednevjakovyh pomnikaw na tjerytoryi Belarusi (da 120-goddzja z dnja naradzhjennja A. M. Ljawdanskaga)* [Materials on the archaeology of Belarus. Issue 26: The results of investigations of the prehistoric and medieval sites on the territory of Belarus (to the 120th anniversary of the birth of A. M. Liaudansky)]. Minsk: Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus; 2015. p. 5–14. Belarusian.
11. Zagorulskii EM. *Arkheologiya Belorussii* [Archaeology of Belarus]. Minsk: Vysshaya shkola; 1965. 221 p. Russian.
12. Vaitovich AU, Kurlovich-Bjaljawskaja PS. [«If I were honored of teaching the Prehistoric culture and Archaeology at the Belarusian State University…» or University archaeology in the 1921–1931]. In: Fedosik VA, Agichich D, Baeva I, et al., editors. *Rossiiskie i slavyanskie issledovaniya. Vypusk 10* [Russian and Slavic Studies. Issue 10]. Minsk: Belarusian State University; 2015. p. 240–248. Belarusian.
13. Nikol'skaya RA. *Vospominaniya* [Memoirs]. Charkiv: Prava ludyny; 2013. 304 p. Russian.
14. Nosov EN, Tikhonov IL. [The Department of Archaeology]. In: Dvornichenko AYu, editor. *Istoricheskii fakul'tet Sankt-Peterburgskogo universiteta. 1934–2004* [The Faculty of History of the Saint Petersburg State University. 1934–2004]. Saint Petersburg: Publishing House of the Saint Petersburg State University; 2004. p. 278–316. Russian.
15. Sher YaA. [Archaeological education in Russia: will it revive?]. In: Vishnyatskii LB, Beletskii SV, Bochkarev VS, et al., editors. *Russian Archaeological Yearbook. Issue 1.* Saint Petersburg: Saint Petersburg State University; 2011. p. 574–588. Co-published by the Institut istorii Material'noi kultury Rossiiskoi Akademii Nauk, Hermitage Museum.
16. Samoilenko LG. [Development of the Department of Archaeology and Museum Studies at Kiev University]. *Archeologija i davnja istorija Ukrai'ny*. 2012;9:228–234. Russian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 04.04.2018.
Received by editorial board 04.04.2018.

История беларуси

Гісторыя беларусі

Belarusian history

УДК [94(476):34]«1772/1796»

ТРАНСФОРМАЦИЯ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ (1772–1796)

И. Г. ГУЩИНСКИЙ [1)]

[1)]*Белорусский государственный педагогический университет им. Максима Танка, ул. Советская, 18, 220030, г. Минск, Беларусь*

Детально и комплексно раскрываются изменения в судебной системе на территории Беларуси после ее включения в состав Российской империи (в результате трех разделов Речи Посполитой 1772, 1793, 1795 гг.). В период правления Екатерины II местная судебная система подверглась значительным преобразованиям, направленным на ее упорядочение, усиление государственного контроля над ней, а также внедрение модели судоустройства по российскому образцу. Важнейшее значение в данном контексте имело введение документа «Учреждения для управления губерний Всероссийския империи». При этом в сфере гражданского судопроизводства сохранялось действие местных норм права (Статута ВКЛ 1588 г. и сеймовых конституций Речи Посполитой) и использование польского языка. Это позволяло адаптировать новые порядки в сфере суда под специфику данной территории и, естественно, способствовало их внедрению. С другой стороны, это было в определенном смысле приметой признания и закрепления за краем особого политико-правового статуса. После смены на российском престоле Екатерины II ее сыном Павлом I в общих чертах была восстановлена структура судебных органов периода ВКЛ и Речи Посполитой.

Ключевые слова: разделы Речи Посполитой; Российская империя; белорусские губернии; судебная система; Статут ВКЛ; Екатерина II; губернская реформа 1775 г.

Благодарность. Автор выражает благодарность доктору исторических наук профессору кафедры истории Беларуси и славянских народов Белорусского государственного педагогического университета имени Максима Танка Анатолию Павловичу Житко за помощь в подготовке статьи.

Образец цитирования:
Гушчынскі ІГ. Трансфармацыя судовай сістэмы на тэрыторыі Беларусі (1772–1796). *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя.* 2019;1:34–45.

For citation:
Hushchynski IH. Transformation of the judicial system in the territory of Belarus (1772–1796). *Journal of the Belarusian State University. History.* 2019;1:34–45. Belarusian.

Автор:
Игорь Геннадьевич Гущинский – кандидат исторических наук, доцент; заместитель декана по учебной работе факультета дошкольного образования.

Author:
Ihar H. Hushchynski, PhD (history), docent; deputy dean for educational work at the pre-school faculty.
hushchynski@gmail.com

ТРАНСФАРМАЦЫЯ СУДОВАЙ СІСТЭМЫ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (1772–1796)

І. Г. ГУШЧЫНСКІ[1*]

[1*]*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, вул. Савецкая, 18, 220030, г. Мінск, Беларусь*

Дэталёва і комплексна раскрываюцца змены ў судовай сістэме на тэрыторыі Беларусі пасля яе ўключэння ў склад Расійскай імперыі (у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай 1772, 1793, 1795 гг.). У перыяд праўлення Кацярыны II мясцовая судовая сістэма падверглася значным пераўтварэнням, накіраваным на яе ўпарадкаванне, узмацненне дзяржаўнага кантролю над ёй, а таксама ўкараненне мадэлі судаўладкавання па расійскім ўзоры. Важнейшае значэнне ў дадзеным кантэксце мела ўвядзенне дакумента «Учреждения для управления губерний Всероссийския империи». Пры гэтым у сферы грамадзянскага судаводства захоўвалася дзеянне мясцовых норм права (Статута ВКЛ 1588 г. і сеймавых канстытуцый Рэчы Паспалітай) і выкарыстанне польскай мовы. Гэта дазваляла адаптаваць новыя парадкі ў сферы суда да спецыфікі дадзенай тэрыторыі і, натуральна, спрыяла іх укараненню. З іншага боку, гэта было ў пэўным сэнсе прыкметай прызнання і замацавання за краем асобага палітыка-прававога статусу. Пасля замены на расійскім прастоле Кацярыны II яе сынам Паўлам I у агульных рысах была адноўлена структура судовых органаў перыяду ВКЛ і Рэчы Паспалітай.

Ключавыя словы: падзелы Рэчы Паспалітай; Расійская імперыя; беларускія губерні; судовая сістэма; Статут ВКЛ; Кацярына II; губернская рэформа 1775 г.

Падзяка. Аўтар выказвае ўдзячнасць доктару гістарычных навук прафесару кафедры гісторыі Беларусі і славянскіх народаў Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка Анатолю Паўлавічу Жытко за дапамогу ў падрыхтоўцы артыкула.

TRANSFORMATION OF THE JUDICIAL SYSTEM IN THE TERRITORY OF BELARUS (1772–1796)

I. H. HUSHCHYNSKI[a]

[a]*Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank, 18 Savieckaja Street, Minsk 220030, Belarus*

Changes in the judicial system on the territory of Belarus after incorporation into the Russian Empire (as a result of the three partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1772, 1793, 1795) are described in detail and comprehensively in this article. During the reign of Catherine II, the local judicial system had become the object of the governments activities aimed at streamlining it, strengthening state control over it, introducing a model of the judiciary based on the Russian model. In this context the introduction of the provincial reform of 1775 by Catherine II was especially important. At the same time, in the sphere of civil proceedings Polish language and local legal norms (the Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588 and the resolutions of the Polish-Lithuanian Commonwealths Sejm) were remained. This contributed to adaptation of new courts to specificity of this territory. On the other hand, it was a sign of recognition and securing a special political and legal status for the western borderland of the empire. After the change on the Russian throne of Catherine II by her son Paul I, the structure of the judicial authorities of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth was restored.

Key words: partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth; the Russian Empire; Belarusian provinces; the judicial system; the Lithuanian Statute; Catherine II; the provincial reform of 1775.

Acknowledgments. The author is grateful to Anatoly Pavlovich Zhitko, doctor of science, professor at the department of history of Belarus and Slavic peoples of the Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank for assistance in preparing the article.

Уводзіны

У выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай тэрыторыя Беларусі была ўключана ў склад Расійскай імперыі. Такім чынам, край стаў часткай краіны з прынцыпова іншым дзяржаўна-палітычным ладам – абсалютнай манархіяй, якая сутнасна арыентавана на ўніфікацыю структуры органаў улады і пазбяганне праяў аўтаноміі ўскраін. Таму з самага пачатку палітыка расійскіх улад была накіравана на інтэграцыю далучаных зямель у складзе імперыі. Пры гэтым маштаб сацыяльнай, канфесійнай, культурнай, прававой і іншай спецыфікі краю вымушаў расійскія ўлады дзейнічаць дастаткова гнутка, пазбягаць рэзкіх і радыкальных крокаў, якія маглі б справакаваць рост апазіцыйных настрояў у асяродку мясцовага насельніцтва, перш за ўсё – шляхты. Сутнасць і супярэчнасці такой палітыкі выраз-

на выявіліся на прыкладзе захадаў па ўніфікацыі судовай сістэмы далучаных зямель і Расійскай імперыі. З аднаго боку, укараняліся расійскія нормы права ў сферы крымінальнага судаводства, а таксама ўводзілася агульнарасійская сістэма судаўладкавання. Разам з тым у грамадзянскім судаводстве былі захаваны польская мова і мясцовыя прававыя нормы, аснову якіх складаў Трэці Статут ВКЛ. А пры Паўле I тут увогуле была аднаўлена і сама структура судовых устаноў часоў ВКЛ.

Розныя аспекты трансфармацыі судовай сістэмы на тэрыторыі Беларусі пасля далучэння яе да Расіі разглядаліся ў працах У. Л. Лехтанена [1, с. 278–295], М. Ф. Дэ-Пуле [2], У. А. Грыгор'ева [3, с. 324], П. М. Жуковіча [4–8], Л. Жытковіча [9], В. В. Шведа [10, с. 117–120, 134], Я. К. Анішчанкі [11, с. 71, 87, 116, 184], С. Л. Лугаўцовай [12], С. Годэка [13], Н. М. Яфрэмавай [14], А. П. Жытко, С. А. Талмачовай, І. Г. Гушчынскага [15] і інш. Пры гэтым у гістарыяграфіі многія аспекты дадзенай праблемы застаюцца слаба асветленымі альбо наогул нявывучанымі. Шэраг трактовак і сцвярджэнняў падаецца рознымі аўтарамі супярэчліва. Адпаведна, мэтай артыкула з'яўляецца дэтальнае і комплекснае раскрыццё змен у судовай сістэме на тэрыторыі Беларусі, якія адбыліся ў выніку ўключэння краю ў склад Расійскай імперыі. Гэта будзе садзейнічаць больш глыбокаму асэнсаванню палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі, прынамсі падчас праўлення Кацярыны II, а таксама ўсебаковаму вывучэнню гісторыі Беларусі ў разглядаемы перыяд.

Метадалогія даследавання

Прадстаўленае ў артыкуле даследаванне базіруецца на асноўных тэарэтыка-метадалагічных прынцыпах: гістарызму, аб'ектыўнасці, сістэмнага аналізу і каштоўнаснага падыходу. Непасрэдным інструментарыем дасягнення даследчай мэты сталі як агульнанавуковыя (аналіз і сінтэз, індукцыя і дэдукцыя, статыстычны аналіз і г. д.), так і канкрэтна-гістарычныя метады (гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны, гісторыка-тыпалагічны). Гэта дазволіла паслядоўна і дэтальна асвяціць змены ў судовай сістэме на тэрыторыі Беларусі з 1772 па 1796 г., выявіць матывы і змест палітыкі расійскіх улад у сферы правасуддзя ў краі ў канкрэтных гістарычных умовах. Крыніцазнаўчую базу даследавання склалі заканадаўчыя акты Расійскай імперыі, факталагічная інфармацыя з прац П. М. Жуковіча [4–8], Л. Жытковіча [9], а таксама матэрыялы справаводства судовых органаў з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

Вынікі і абмеркаванне

Усходнебеларускія землі былі ўключаны ў склад Расіі ў 1772 г. у выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай. Фармальна ён быў аформлены 22 верасня 1772 г. Аднак адпаведныя дамоўленасці паміж Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй былі дасягнуты яшчэ ў пачатку 1772 г. [16, с. 482] Натуральна, ужо тады перад расійскімі ўладамі паўстала пытанне аб мерапрыемствах па арганізацыі на далучанай тэрыторыі сваёй улады. Гэта датычыла і сферы права і суда.

На пасяджэнні Дзяржаўнага савета 19 красавіка 1772 г. у прысутнасці Кацярыны II слухаўся даклад генерал-пракурора Сената Аляксандра Вяземскага. У ім гаварылася аб першых мерапрыемствах па ўладкаванні далучаных тэрыторый. Тут планавалася стварыць дзве губерні – Магілёўскую і Пскоўскую. У далейшым у афіцыйным справаводстве яны таксама называліся агульным тэрмінам «беларускія губерні», хаця ў склад Пскоўскай, натуральна, уваходзілі і ўласна рускія губерні. Сярод іншага, у дакладзе А. Вяземскага прапаноўвалася ўкараненне тут рускага заканадаўства. Аднак, выслухаўшы яго, Кацярына II прыняла рашэнне ўзяць на сябе складанне інструкцый мясцовым губернатарам[1]. Наказ Пскоўскаму і Магілёўскаму губернатарам (Міхаілу Крачэтнікаву і Міхаілу Кахоўскаму адпаведна) быў падпісаны імператрыцай 28 мая 1772 г. У ім абвяшчалася, што правасуддзе тут будзе ажыццяўляцца паводле мясцовых норм і правіл (гэта значыць Трэцяга Статута ВКЛ, пастаноў сейма Рэчы Паспалітай, судовай практыкі) і «их языком» (відавочна, мелася на ўвазе польская мова). Аднак тут жа ўдакладнялася, што гэта не датычыць злачынстваў аб парушэнні цішыні і спакою грамадзян, а таксама спраў, якія «дотрагиваются до власти нашей»[2]. Фактычна гэта азначала, што крымінальныя справы, а таксама некаторыя грамадзянскія, у якіх улады бачылі закрананне інтарэсаў дзяржавы (напрыклад, аб казённай маёмасці), планавалася перадаць з юрысдыкцыі мясцовых судоў да створаных расійскімі ўладамі ўстаноў. Тым не менш на дадзеным этапе папярэднія судовыя ўстановы (гродскія, земскія, падкаморскія суды, а таксама гарадскія суды – магістраты і ратушы) былі захаваны. Па словах П. М. Жуковіча, гэта было, па сутнасці, першым вопытам аддзялення функцый суда ад адміністрацыйнай улады ў Расійскай імперыі [4, с. 303]. З гэтым можна пагадзіцца, бо на той мо-

[1]Архив Государственного совета. Т. 1, ч. 2. СПб. : Тип. Второго отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1869. С. 205–206.
[2]Полное собрание законов Российской империи (далей – ПСЗРИ). Собр. 1. Т. 19. 1770–1774. № 13808.

мант (да правядзення Кацярынай II рэформы мясцовага кіравання 1775 г.) у Расіі суд быў ніяк не аддзелены ад адміністрацыйнай улады [4, с. 293].

Увогуле ні пры першым, ні пры наступных падзелах Рэчы Паспалітай у планы Кацярыны II не ўваходзіла даваць правы аўтаноміі далучаным тэрыторыям. Захаванне ж мясцовых судовых органаў і сістэмы права, прычым частковае, мела сітуацыйны характар і вынікала з матываў палітычнай мэтазгоднасці і практычнай зручнасці для эфектыўнага кіравання краем. Расійскім уладам на той момант бачылася мэтазгодным захаванне ў цэлым зладжанай і звыклай для насельніцтва мадэлі прыватнаправавых стасункаў. Таму ў сферы грамадзянскага судаводства працягвалі дзейнічаць нормы мясцовага права. Разам з тым перадача крымінальных спраў на разгляд расійскім адміністрацыйным уладам павінна была садзейнічаць падтрыманню парадку і спакою ў краі.

Дадзеная логіка неўзабаве знайшла адлюстраванне ў наступных дзеяннях расійскага ўрада. Спачатку, паводле ўказа Кацярыны II ад 16 жніўня 1772 г., на далучанай тэрыторыі правасуддзе павінна было часова ажыццяўляцца папярэднімі судовымі ўстановамі па мясцовых законах, але ад імя рускай імператрыцы[3]. Удакладненне, відавочна, сведчыла аб часовым характары дадзенага распараджэння. І ўжо ў верасні – кастрычніку ў Пскоўскай і Магілёўскай губернях, якія былі падзелены на правінцыі, па расійскім узоры былі створаны губернскія і правінцыйныя канцыляры[4]. Гэта былі мясцовыя органы ўлады, якія сумяшчалі ў сабе функцыі адміністрацыйнага кіравання і суда. У іх кампетэнцыю перадаваліся функцыі правасуддзя па крымінальных справах, што азначала паглынанне імі юрысдыкцыі гродскіх судоў[5] (у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі захоўваюцца дакументы Аршанскага, Полацкага, Рэчыцкага і Мсціслаўскага гродскіх судоў[6] аж да 1795 г., аднак гэта звязана з тым, што дадзеныя ўстановы пасля 1772 г. працягвалі дзейнічаць на тэрыторыі Рэчы Паспалітай да другога яе падзелу). У той жа час для разгляду грамадзянскіх спраў пакідаліся ў дзеянні земскія і падкаморскія суды, а таксама магістраты ў гарадах [4, с. 304, 310]. Пры гэтым магістраты працягвалі разглядаць не толькі грамадзянскія, але і крымінальныя справы па мясцовых, а не расійскіх праваых нормах [4, с. 312]. Можна меркаваць, што гэта стала праявай абяцання Кацярыны II пакінуць за гарадамі былыя правы і прывілеі[7]. Аднак рашэнні магістратаў па крымінальных справах не з'яўляліся канчатковымі, а павінны былі перадавацца губернатару для прагляду і зацвярджэння [4, с. 312].

Паводле ўказа Кацярыны II ад 13 снежня 1772 г. у далучаных правінцыях уводзіліся пасады пракурораў, што таксама некалькі набліжала мясцовую судова-адміністрацыйную сістэму да ўнутрырасійскіх губерняў[8]. Яны былі прызначаны Сенатам у пачатку 1773 г. і неўзабаве прыступілі да выканання сваіх абавязкаў[9].

Наступным крокам па ўніфікацыі агульнарасійскай судовай сістэмы і судовай сістэмы беларускіх губерняў было ўвядзенне губернскіх і правінцыйных земскіх судоў (паводле даклада Сената, зацверджанага Кацярынай II 8 мая 1773 г.). Да іх пераходзілі функцыі правасуддзя па грамадзянскіх справах, якія да гэтага выконвалі земскія і падкаморскія суды. Губернскія і правінцыйныя земскія суды дзейнічалі на падставе мясцовага права і выкарыстоўвалі ў судаводстве польскую мову. Правінцыйныя земскія суды былі судом першай інстанцыі, а губернскія – апеляцыйнай. У сваю чаргу, апеляцыю на рашэнне губернскага земскага суда можна было падаць у Юстыц-калегію ліфляндскіх, эстляндскіх і фінляндскіх спраў[10]. Прычым там справы павінны былі разглядацца на падставе тых законаў, што і ў ніжэйшай інстанцыі, гэта значыць грамадзянскія справы з беларускіх губерняў разглядаліся галоўным чынам паводле Трэцяга Статута ВКЛ. Праз паўтара года пры Юстыц-калегіі ліфляндскіх, эстляндскіх і фінляндскіх спраў быў створаны спецыяльны дэпартамент для спраў з беларускіх губерняў[11].

Склад правінцыйных і губернскіх земскіх судоў быў цалкам выбарным (тэрмінам на чатыры гады). Гэта датычыла і старшынь судоў (прэзусаў). Дваранства кожнай правінцыі выбірала склад свайго правінцыйнага земскага суда (першага прэзуса і трох членаў), а таксама аднаго члена ў губернскі земскі суд. Выбары галоўнага суддзі губернскага земскага суда павінны былі праводзіцца асобна з удзелам дваран усіх правінцый губерні. Пры гэтым для выбараў у суды ўводзіўся маёмасны цэнз, чаго да гэтага не было. Выбарцы павінны былі мець не менш за 10 душ мужчынскага полу, а прэтэндэнты на пасады – 20 душ. Гэта мела важнае значэнне, бо пазбаўляла значную колькасць дробнай шлях-

[3]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 19. 1770–1774. № 13850.
[4]Там же. № 13866, 13879.
[5]Там же. № 13977.
[6]НГАБ. Ф. 1731, 1734, 1736, 1729.
[7]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 19. 1770–1774. № 13808.
[8]Там же. № 13920.
[9]НГАБ. Ф. 3225. Воп. 1. Спр. 2.
[10]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 19. 1770–1774. № 13977.
[11]НГАБ. Ф. 3310. Воп. 2. Спр. 9. Арк. 266.

ты права ўдзелу ў выбарах. Яшчэ адным важным новаўвядзеннем стала змена крыніцы аплаты працы суддзяў: цяпер яна ажыццяўлялася не за кошт пошлін з зацікаўленых бакоў, як гэта было ў часы Рэчы Паспалітай, а з казны. Памер жалавання залежаў ад пасады і адпаведнага ёй чыну па «Табелі аб рангах»[12].

Даклад беларускага генерал-губернатара Захара Чарнышова быў зацверджаны Кацярынай II 22 ліпеня 1773 г. У ім прадугледжвалася раздзяленне правінцый на паветы і ўвядзенне пасады павятовых камісараў (па два на правінцыю). Сярод абавязкаў камісараў, якія знаходзіліся ў падпарадкаванні правінцыйных канцылярый, было вырашэнне цяжбаў паміж сялянамі, калі сума іску не перавышала 25 руб. Пры гэтым спрэчкі пазямельнага характару ім былі непадсудныя[13].

Тым часам расійскім урадам вялася праца па падрыхтоўцы карэннай рэформы сістэмы мясцовага кіравання і суда ў імперыі. Яна знайшла ўвасабленне ў дакуменце пад назвай «Учреждения для управления губерний Всероссийския империи»[14] (далей – «Учреждения...»), падпісаным Кацярынай II 7 лістапада 1775 г. Ужо праз месяц, 6 снежня 1775 г., беларускім генерал-губернатарам З. Чарнышовым на імя імператрыцы быў пададзены дэталёвы даклад аб увядзенні «Учреждений...» у беларускіх губернях [5, с. 89]. У ім ужо былі вызначаны мяркуемыя штаты і выдаткі на ўтрыманне новых устаноў [5, с. 90, 99]. Аднак іх адкрыццё магло адбыцца толькі пасля неабходных падрыхтоўчых мерапрыемстваў – правядзення адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу, падбору ці пабудовы памяшканняў для ўстаноў, вызначэння крыніц фінансавання і інш. Даволі значны час пайшоў на правядзенне новага тэрытарыяльна-адміністрацыйнага падзелу беларускіх губерняў [5, с. 91–96]. У 1776 г. у выніку рэарганізацыі Пскоўскай губерні была ўтворана асобная Полацкая губерня[15]. І толькі ў 1777 г. быў дакладна вызначаны падзел губерняў на паветы [5, с. 99]. Акрамя таго, неабходнай умовай для паспяховага ўкаранення ў беларускіх губернях «Учреждений...» было папярэдняе азнаямленне насельніцтва са зместам дакумента, аднак руская мова на той момант у краі яшчэ не мела дастаткова шырокага распаўсюджання. Таму было неабходна перакласці дакумент на больш зразумелую, прынамсі для шляхты, польскую мову і выдаць яго. Пераклад быў зроблены мясцовым каталіцкім біскупам Станіславам Сестранцэвічам. У пачатку 1777 г. у Магілёве быў надрукаваны тыраж выдання, а сам С. Сестранцэвіч атрымаў за сваю працу ад імператрыцы залатую табакерку [5, с. 100–101].

Нягледзячы на згаданыя складанасці аб'ектыўнага характару, увядзенне ў дзеянне «Учреждений...» у беларускіх губернях адбылося раней, чым у большасці іншых, – у 1778 г. [5, с. 102] (паводле ўказа Кацярыны II ад 10 студзеня 1778 г.[16]). У Полацкай губерні новыя ўстановы былі ўрачыста адкрыты ў маі, а ў Магілёўскай – у чэрвені 1778 г.[17]

Судовая сістэма, паводле «Учреждений...», насіла яскрава выяўлены саслоўны характар. Юрысдыкцыя большасці судовых устаноў выразна акрэслівалася па саслоўнай прыкмеце. Структурна судовая сістэма складалася з трох інстанцый павятовага і губернскага ўзроўняў (ніжняй, сярэдняй і верхняй), а таксама вышэйшай судовай інстанцыі – Сената (гл. малюнак).

Для дваран судом першай (ніжняй) інстанцыі з'яўляліся павятовыя суды, якія знаходзіліся ў павятовых гарадах. Яны складаліся з павятовага суддзі і двух засядацеляў, якія выбіраліся мясцовым дваранствам на тры гады, іх кандыдатуры зацвярджаліся губернатарам. Павятовыя суды разглядалі справы не круглы год, а падчас трох сесій: ад 8 студзеня да перадвелікоднага тыдня, ад дня Троіцы да 27 чэрвеня, ад 2 кастрычніка да 18 снежня. Гэта былі стандартныя тэрміны для ўсіх судоў, якія дзейнічалі перыядычна, а не пастаянна. Пры павятовых судах знаходзіліся дваранскія апекі. Яны займаліся пытаннямі апякунства над сіротамі, удовамі, састарэлымі, недзеяздольнымі, марнатраўцамі з ліку дваран, кіраваннем вымарачнымі маёнткамі і інш. У склад дваранскіх апек уваходзілі суддзі і засядацелі павятовых судоў, а таксама павятовы прадвадзіцель дваранства ў якасці старшыні[18].

Другой (сярэдняй) судовай інстанцыяй для дваран з'яўляліся верхнія земскія суды, якія размяшчаліся ў губернскіх гарадах. Яны разглядалі апеляцыі на рашэнні павятовых судоў і дваранскіх апек. Верхнія земскія суды складаліся з двух дэпартаментаў: крымінальных і грамадзянскіх спраў. У кожны з іх уваходзілі старшыня і пяць засядацеляў. Старшыні дэпартаментаў прызначаліся вышэйшай манаршай уладай па прадстаўленні Сената. Засядацелі выбіраліся дваранствам губерні на тры гады і зацвярджаліся на пасадах генерал-губернатарам. Верхнія земскія суды таксама функцыянавалі па перыядычным прынцыпе[19].

[12]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 19. 1770–1774. № 13977.
[13]Там же. № 14014.
[14]Там же. № 14392.
[15]Там же. № 14499.
[16]Там же. № 14691.
[17]Там же. № 14762, № 14774.
[18]Там же. № 14392.
[19]Там же.

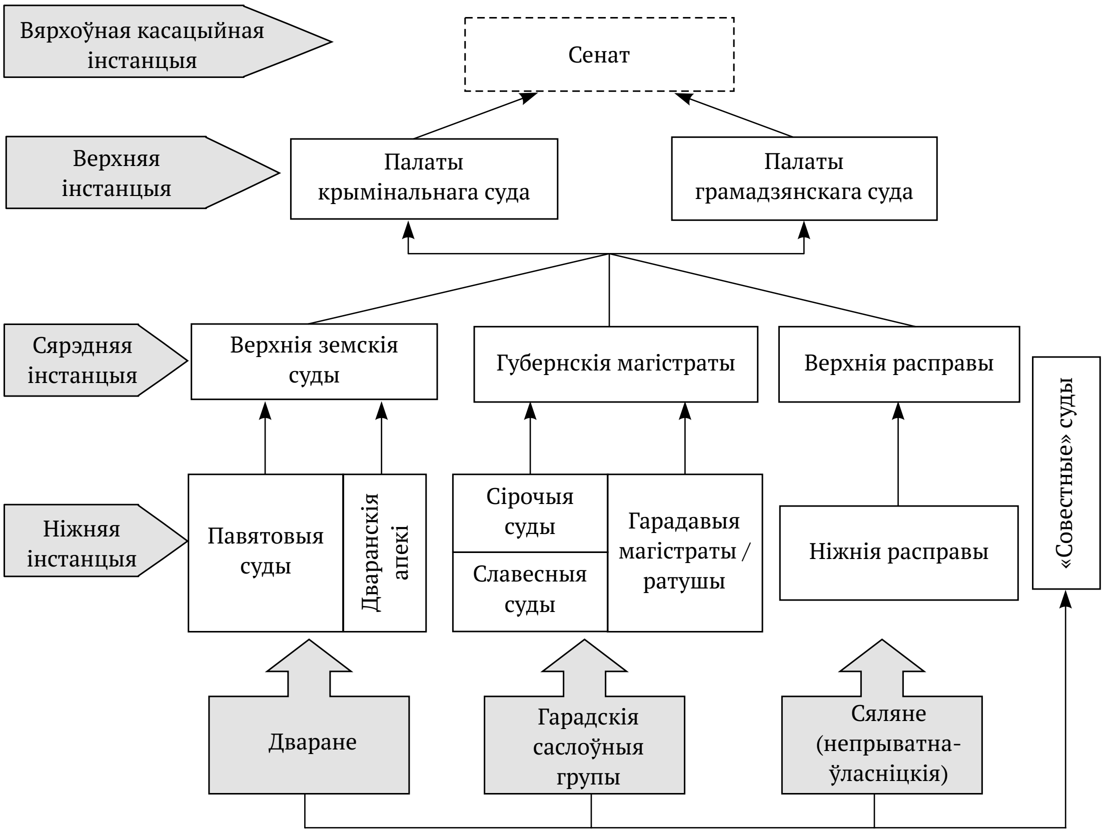

Сістэма судовых устаноў у адпаведнасці
з «Учреждениями…» 1775 г.

The court system under
the provincial reform of 1775 by Catherine II

Для мяшчанства і купецтва судом першай інстанцыі былі гарадавыя магістраты. У іх склад уваходзілі па два бургамістры і чатыры ратманы, якія выбіраліся мяшчанствам і купецтвам дадзенага горада на тры гады. Для разгляду справы было дастаткова прысутнасці аднаго бургамістра і двух ратманаў. У адрозненне ад дваранскіх павятовых і верхніх земскіх судоў магістраты ажыццяўлялі правасуддзе круглы год. Пры гарадавых магістратах дзейнічалі сірочыя суды, якія фактычна былі аналагам дваранскіх апек. У склад сірочага суда ўваходзілі гарадскі галава, два члены гарадавога магістрата, а таксама гарадавы стараста. Пры гарадавых магістратах таксама дзейнічалі спецыяльныя суды для гандлёвых спраў – славесныя суды. Іх суддзі выбіраліся купецтвам і мяшчанствам адпаведнага горада на тры гады[20].

Трэба адзначыць, што на момант увядзення на тэрыторыі Беларусі «Учреждений…» магістраты існавалі не ва ўсіх гарадах. Цяпер жа іх колькасць узрастала больш чым у два разы [5, с. 108]. У той жа час першапачаткова не былі створаны магістраты ў Быхаве, Сянне і Гарадку, бо тыя хоць і мелі статус гарадоў і з’яўляліся адміністрацыйнымі цэнтрамі паветаў, але знаходзіліся на прыватнаўласніцкіх землях [6, с. 320].

Апеляцыйнай інстанцыяй для гарадавых магістратаў, а таксама сірочых судоў былі губернскія магістраты. Яны дзяліліся на грамадзянскі і крымінальны дэпартаменты. У склад кожнага дэпартамента ўваходзілі старшыня і тры засядацелі. Старшыні прызначаліся Сенатам па прадстаўленні губернатараў, а засядацелі выбіраліся купецтвам і мяшчанствам адпаведнага губернскага горада на тры гады. Губернскія магістраты функцыянавалі па прынцыпе сесій[21].

Для непрыватнаўласніцкіх сялян судом першай інстанцыі былі ніжнія расправы. Закон не прадугледжваў для іх размяшчэння жорсткай тэрытарыяльнай прывязкі да пэўных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак. Вызначаць колькасць і месцазнаходжанне ніжніх распраў павінны былі генерал-губернатары. Аднак «Учреждения…» прадугледжвалі, што дадзеныя суды павінны ствараца ў разліку на 10–30 тыс. сялян са згаданых катэгорый. Ніжнія расправы складаліся з распраўнага суддзі, прызначаемага губернскім праўленнем, а таксама з васьмі выбарных ад насельніцтва засяда-

[20]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 20. 1775–1780. № 14392.
[21]Там же.

целяў, якія зацвярджаліся на пасадах губернатарам. Разгляд спраў у гэтых судах ажыццяўляўся падчас сесій. Аднак па патрабаванні губернскіх улад яны павінны былі працаваць і ў іншы час. У беларускіх губернях ніжнія расправы былі створаны толькі ў Полацку, Віцебску, Магілёве і Чэрыкаве [5, с. 109].

Рашэнні ніжніх распраў можна было абскардзіць у верхніх расправах, якія знаходзіліся ў губернскіх гарадах. Як і іншыя саслоўныя суды другой інстанцыі, верхнія расправы дзяліліся на крымінальны і грамадзянскі дэпартаменты. Іх старшыні прызначаліся Сенатам па прадстаўленні губернскіх праўленняў, а засядацелі (па пяць для кожнага дэпартамента) выбіраліся насельніцтвам на тры гады і зацвярджаліся на пасадах губернатарам. Верхнія расправы таксама дзейнічалі па перыядычным прынцыпе[22].

Акрамя саслоўных судоў другой інстанцыі, у губернскіх гарадах знаходзіліся суды трэцяй (верхняй) інстанцыі: палаты грамадзянскага і крымінальнага судоў. Яны разглядалі справы ўсіх саслоўяў. Кожная з палат складалася са старшыні, двух саветнікаў і двух асэсараў. Старшыні прызначаліся імператарскай уладай па прадстаўленні Сената, а саветнікі і асэсары – Сенатам. Такім чынам, гэтыя суды былі цалкам каронными, без элемента выбарнасці. Палаты крымінальнага суда ажыццяўлялі рэвізію прыгавораў судоў ніжэйшай інстанцыі, якія прадугледжвалі смяротнае пакаранне і пазбаўленне гонару. Палаты грамадзянскага суда разглядалі апеляцыі на рашэнні судоў другой інстанцыі[23].

Асобна ад апісанай трохступеньчатай сістэмы мясцовых судоў, паводле «Учреждений…», уводзіліся «совестные» суды. Яны ствараліся на губернскім узроўні, гэта значыць у беларускіх губернях – у Полацку і Магілёве. «Совестные» суды разглядалі справы, у якіх меліся змякчальныя для абвінавачанага абставіны: адсутнасць злоснага намеру, вар'яцтва, малалецтва, глупства і недасведчанасць (пад апошнія дзве прычыны падпадалі, напрыклад, справы, звязаныя з чараўніцтвам). Таксама гэтыя суды маглі прымаць да разгляду грамадзянскія цяжбы, калі за вырашэннем спрэчкі звярталіся адразу абодва бакі. У дадзеных выпадках справа павінна была абавязкова заканчвацца міравой згодай суцяжнікаў. Калі суду гэтага дасягнуць не ўдавалася, спрэчка заставалася нявырашанай, а бакам рэкамендавалася звярнуцца ў іншы суд. Таксама ў «совестный» суд маглі звяртацца арыштанты са скаргамі на неабгрунтаваны арышт. У склад такога суда ўваходзілі суддзя (у якасці старшыні) і шэсць засядацеляў. «Совестного» суддзю прызначаў генерал-губернатар з ліку кандыдатур, прапанаваных судовымі ўстановамі. Засядацелі выбіраліся ад саслоўяў (па два ад дваран, гарадскіх саслоўных груп і сялян) тэрмінам на тры гады. Яны маглі ўдзельнічаць у разглядзе спраў толькі сваіх саслоўяў[24].

Вышэйшай судовай інстанцыяй лічыўся Сенат, у які паступалі апеляцыі з палат крымінальнага і грамадзянскага судоў[25].

Важным элементам судова-адміністрацыйнай рэформы Кацярыны II з'яўлялася ўпарадкаванне сістэмы ўрадавага кантролю над судовай сістэмай. Гэты кантроль павінен быў ажыццяўляцца праз пракурораў і страпчых. У кожным павеце мелася пасада павятовага страпчага, якога прызначала губернскае праўленне. Пры кожным з трох саслоўных судоў другой інстанцыі (верхнім земскім судзе, губернскім магістраце і верхняй расправе) дзейнічалі пракурор і два страпчыя (казённых і крымінальных спраў), якія займаліся наглядам за губернскім праўленнем, казённай палатай, а таксама палатамі крымінальнага і грамадзянскага судоў. Губернскаму пракурору былі падпарадкаваны пракуроры і страпчыя ніжэйшага ўзроўню. Усе пракуроры і страпчыя губернскага ўзроўню прызначаліся Сенатам[26]. Мяркуючы па дакументах іх справаводства і перапісцы, галоўным чынам яны займаліся кантролем належнага выканання чыноўнікамі сваіх абавязкаў (у тым ліку прысутнасці іх на пасяджэннях), вырашэннем пытанняў аб падсуднасці спраў, зборам статыстычнай інфармацыі аб дзейнасці судовых устаноў[27].

У цэлым расійская сістэма судовых органаў, уведзеная з дапамогай «Учреждений…», была больш упарадкаванай і стройнай, чым судовая сістэма часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай. У ёй больш выразна вызначалася падсуднасць спраў і рэгламентаваліся рознага роду судовыя працэдуры. Адным з найбольш прагрэсіўных кампанентаў «Учреждений…» (у параўнанні з папярэдняй сістэмай кіравання і суда ў Расіі) было ўсталяванне пэўнай ступені незалежнасці судоў ад губернскіх адміністрацыйных улад. Па-першае, суды структурна аддзяляліся ад органаў адміністрацыйнага кіравання, гэта значыць станавіліся асобнымі ўстановамі. Па-другое, ва «Учреждениях…» прапісвалася немагчымасць умяшання губернскага начальства (а таксама пракурораў і страпчых) у вынясенне судамі прыгавораў. Аднак у беларускіх губернях увядзенне «Учреждений…», наадварот, замацоўвала значную ступень іх залежнасці ад адміністрацыйнай улады, чаго не было ў часы ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Нягледзячы на прапісаныя ва «Учреждениях…» прынцыпы самастойнасці судоў, у іх жа генерал-губернатарам і губернатарам даваліся дастаткова шырокія

[22]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 20. 1775–1780. № 14392.
[23]Там жа.
[24]Там жа.
[25]Там жа.
[26]Там жа.
[27]НГАБ. Ф. 2567. Воп. 1. Спр. 157–158; Ф. 3225. Воп. 1. Спр. 2.

паўнамоцтвы ў сферы правасуддзя. Яны мелі значны ўплыў на фарміраванне асабовага складу судоў. Менавіта на генерал-губернатараў і губернатараў, як правіла, ускладаўся падбор кандыдатаў на пасады, якія не выбіраліся, а прызначаліся Сенатам ці манаршай уладай. Акрамя таго, яны зацвярджалі на пасадах выбарных суддзяў[28] і аддавалі распараджэнні адносна прызначэння тых ці іншых асоб на пасады канцылярскіх служачых у судовых установах[29]. Генерал-губернатары ігралі значную ролю непасрэдна ў адпраўленні самога правасуддзя. Яны маглі ініцыяваць крымінальную судовую справу. Таксама мелі права прыпыніць выкананне судовага рашэння, калі лічылі яго несправядлівым. А прыгаворы, якія прадугледжвалі пазбаўленне жыцця ці гонару, падлягалі абавязковаму зацвярджэнню генерал-губернатарам[30]. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што ступень уплыву генерал-губернатараў і губернатараў на правасуддзе магла выходзіць за межы, вызначаныя законам. Вышэйшае губернскае начальства ў Расійскай імперыі нярэдка злоўжывала ўладай, перавышала свае і так даволі шырокія паўнамоцтвы. Ёсць падставы меркаваць, што гэта мела месца ў беларускіх губернях. Так, вядома, што ў 1792 г. магілёўскае дваранства склала скаргу з 16 пунктаў на губернатара Пятра Пасека, у тым ліку на перавышэнне ім паўнамоцтваў у сферы правасуддзя. Дадзеная скарга была перададзена графу Аляксандру Безбародку, які ў той час карыстаўся вялікім даверам імператрыцы і меў пэўны ўплыў на яе. Сярод іншага ў скарзе гаварылася, што П. Пасек умешваўся ў вырашэнне судамі спраў, дваранскія выбары, а то і ўвогуле замяняў сабой суд [6, с. 350–351].

Такім чынам, у 1778 г. у беларускіх губернях была ўведзена расійская сістэма судовых органаў паводле «Учреждений…». Аднак гэта не азначала спынення дзеяння Трэцяга Статута ВКЛ і сеймавых канстытуцый Рэчы Паспалітай, выкарыстання польскай мовы ў судах. Прынамсі, гэта датычылася грамадзянскага судаводства выбарных судоў першай і другой інстанцый. Таму грамадзянскі судовы працэс тут значна адрозніваўся ад агульнарасійскага. У беларускіх губернях ён быў спаборным, у іншых – следчым (інквізіцыйным). З гэтага вынікала яшчэ адна яскравая асаблівасць мясцовага правасуддзя – наяўнасць адвакатуры[31].

Генерал-губернатар З. Чарнышоў пры ўвядзенні ў беларускіх губернях «Учреждений…» даваў судам інструкцыі аб тым, якія справы трэба было разглядаць па расійскіх законах. Аднак, нягледзячы на гэта, узнікалі блытаніна і спрэчныя сітуацыі адносна таго, якія прававыя нормы (мясцовыя ці расійскія) выкарыстоўваць пры разборы той ці іншай справы[32]. У дадзеным кантэксце трэба адзначыць недахоп ці ўвогуле адсутнасць у судовых установах тэкстаў Статута ВКЛ і канстытуцый Рэчы Паспалітай[33]. За вырашэннем спрэчных пытанняў аб падсуднасці спраў суды, паводле арт. 405 «Учреждений…», павінны былі звяртацца да губернскіх пракурораў. У некаторых выпадках яны перадаваліся на абмеркаванне Сената[34].

Захаванне мясцовых норм права і польскай мовы ў грамадзянскім правасуддзі дазваляла адаптаваць «Учреждения…» да спецыфікі беларускіх губерняў і, натуральна, спрыяла іх укараненню. З іншага боку, у расійскіх улад выклікала занепакоенасць замацаванне «польскага» аблічча за такой важнай сферай жыцця грамадства, як грамадзянскае правасуддзе. Так, фактычна манапалізаванымі дваранамі-каталікамі аказаліся выбарныя пасады ў дваранскіх судах. Па-першае, гэта натуральным чынам вынікала з іх колькаснай перавагі. Па-другое – з іх большай эканамічнай моцы, у сувязі з чым каталіцкая шляхта ў большай ступені адпавядала маёмаснаму цэнзу для ўдзелу ў выбарах і мела адпаведную адукацыю для заняцця пасад. З гэтай нагоды ў 1780 г. беларускі генерал-губернатар З. Чарнышоў прапаноўваў Кацярыне II прыняць меры па палягчэнні доступу да школьнай адукацыі дзецям мясцовых праваслаўных дваран, каб тыя маглі атрымаць доступ да судовых і іншых пасад [5, с. 114].

Як бачым, пасля ўключэння краю ў склад Расіі мясцовае дваранства не страціла права выбіраць суддзяў і быць выбранымі на судовыя і іншыя пасады. Аднак гэта датычыла галоўным чынам буйной і сярэдняй шляхты. Што да дробнага дваранства, то ўведзены яшчэ ў 1773 г. маёмасны цэнз фактычна пазбавіў яго дадзенай магчымасці. Страта прывілеяў вышэйшага саслоўя стала глебай для выспявання ў асяродку гэтай дастаткова шматлікай сацыяльнай групы апазіцыйных расійскім уладам настрояў [17, с. 11].

У 1785 г. па даручэнні Кацярыны II у Полацкую і Магілёўскую губерні былі накіраваны сенатары Аляксандр Нарышкін і Аляксандр Варанцоў для агляду гэтага рэгіёна. У сваіх рапартах яны ўдзялілі значную ўвагу дзейнасці тут судовых устаноў. У цэлым яны далі станоўчую ацэнку якасці функцыянавання мясцовай судовай сістэмы пасля ўкаранення «Учреждений…», спасылаючыся на станоўчыя водгукі аб новых судах насельніцтва, нязначнасць накаплення нявырашаных спраў, належнае выкананне судамі законаў і рознага роду працэдур і г. д. [6, с. 328–333]. Хутчэй за ўсё, А. Нарышкін

[28]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 20. 1775–1780. № 14392.
[29]НГАБ. Ф. 2567. Воп. 1. Спр. 264. Арк. 35, 60, 241 і інш.
[30]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 20. 1775–1780. № 14392.
[31]НГАБ. Ф. 2002. Воп. 1. Спр. 5. Арк. 61, 93.
[32]НГАБ. Ф. 3310. Воп. 2. Спр. 9. Арк. 263.
[33]НГАБ. Ф. 2567. Воп. 1. Спр. 264. Арк. 62.
[34]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 21. 1781–1783. № 15293, 15359.

і А. Варанцоў і не ставілі мэтай выяўленне адмоўных бакоў увядзення ў краі «Учреждений…» і не хацелі засмучаць імператрыцу гэтай інфармацыяй. Аднак паказальна, што скаргі і прашэнні сенатарам адносна працы судоў не ўтрымлівалі прынцыповага незадавальнення новай сістэмай, а ў асноўным звярталі ўвагу на недахопы ў працы чыноўнікаў [6, с. 333–334].

Як вядома, у 1793 г. адбыўся другі падзел Рэчы Паспалітай, у выніку якога цэнтральнабеларускія землі былі ўключаны ў склад Расійскай імперыі. Дадзеная тэрыторыя фактычна была ўзята пад кантроль расійскімі войскамі яшчэ да гэтага – у першай палове 1792 г. [18, с. 270]. Указ аб першапачатковых дзеяннях расійскіх улад на далучаных землях быў падпісаны Кацярынай II 8 снежня 1792 г. Паводле яго, кіраванне, суд тут планавалася ўладкаваць па расійскім узоры – на падставе «Учреждений…»[35]. 23 красавіка 1793 г. указам Кацярыны II з беларускіх зямель, якія адышлі да Расіі пры другім падзеле Рэчы Паспалітай, была ўтворана Мінская губерня[36]. Зразумела, новыя адміністрацыйныя і судовыя ўстановы не маглі быць адкрыты адразу, бо патрэбен быў час на падрыхтоўчыя мерапрыемствы. Таму пакуль тут захоўвалася папярэдняя судовая сістэма[37], прычым у тым выглядзе, якой яна была да прыняцця ў Рэчы Паспалітай Канстытуцыі ад 3 мая 1791 г.[38] Такім чынам, узнаўлялі ці працягвалі сваю дзейнасць гродскія, земскія і падкаморскія суды, а таксама магістраты. Пасады ў іх, прынамсі ў земскіх і гродскіх судах, павінны былі заняць тыя ж асобы, якія былі выбраны да прыняцця канстытуцыі. Калі хтосьці па аб'ектыўных прычынах не мог гэтага зрабіць (напрыклад, з-за хваробы ці смерці) альбо не прысягнуў расійскай імператрыцы, праводзіліся новыя выбары[39]. Да моманту ўкаранення ў Мінскай губерні «Учреждений…» на мясцовую судовую сістэму расійскімі ўладамі ўскладаліся пэўныя абавязкі адміністрацыйнага кіравання. Так, паводле распараджэння мінскага губернатара Івана Няплюева, паліцэйскія функцыі павінны былі выконваць земскія суды[40].

Тым часам у Мінскай губерні расійскімі ўладамі вялася падрыхтоўка да ўвядзення «Учреждений…». У прыватнасці, быў праведзены новы падзел дадзенай тэрыторыі на паветы, якіх цяпер стала больш. Як і за 20 год да гэтага ў Полацкай і Магілёўскай губернях, адной з праблем пры ўкараненні расійскай сістэмы кіравання і суда ў Мінскай губерні было тое, што насельніцтва не было з ёю знаёма. Мінскі, ізяслаўскі і брацлаўскі генерал-губернатар Цімафей Туталмін у ліпені 1794 г. у лісце да Платона Зубава, уплывовага на той момант фаварыта імператрыцы, пісаў: «Здешние жители… не имеют ни малейшего о Высочайшем учреждении понятия» [7, с. 37]. Замарудзіла ўвядзенне «Учреждений…» у Мінскай губерні і паўстанне 1794 г. пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі.

Нарэшце, у пачатку сакавіка 1795 г. Ц. Туталміным былі пададзены на зацвярджэнне імператрыцы неабходныя для ўвядзення ў Мінскай губерні «Учреждений…» дакументы: аб падзеле губерні на паветы, штатах чыноўнікаў і інш. [7, с. 3]. 3 мая 1795 г. Кацярынай II былі зацверджаны штаты новых устаноў Мінскай губерні, а таксама падпісаны наказ генерал-губернатару Ц. Туталміну «О разных распоряжениях касательно устройства Минской губернии»[41]. У наказе падкрэслівалася неабходнасць дакладна прытрымлівацца норм «Учреждений…» пры ўладкаванні мясцовай сістэмы кіравання і суда, а таксама рэгламентаваліся некаторыя аспекты дваранскіх выбараў на пасады.

Новыя адміністрацыйныя і судовыя ўстановы ў Мінскай губерні пачалі працу з кастрычніка 1795 г.[42] Адпаведна, ранейшыя мясцовыя суды спынялі сваё існаванне. Пры ўвядзенні расійскай сістэмы кіравання і суда ў Мінскай губерні аб захаванні мясцовых прававых норм і польскай мовы ў сферы грамадзянскага судаводства прама не гаварылася. Хутчэй за ўсё, лічылася, што гэта натуральна і не патрабуе юрыдычнага замацавання. На практыцы тут, як раней у Полацкай і Магілёўскай губернях, крымінальныя справы разбіраліся судамі па агульнаімперскіх законах. А для грамадзянскіх спраў пакідаліся ў моцы мясцовае права і польская мова справаводства [7, с. 30].

Таксама як у Полацкай і Магілёўскай, у Мінскай губерні разам з увядзеннем «Учреждений…» вырасла колькасць магістратаў. На момант другога падзелу Рэчы Паспалітай магістраты меліся толькі ў Мінску, Пінску, Мазыры, Дзісне, а таксама, нягледзячы на прыватнаўласніцкі статус, у Слуцку і Нясвіжы [7, с. 9, 11]. Цяпер яны з'явіліся таксама ў Вілейцы, Барысаве, Бабруйску, Докшыцах, Ігумене. У прыватнаўласніцкіх мястэчках Давыд-Гарадку і Паставах, хоць яны і сталі адміністрацыйнымі цэнтрамі паветаў, магістраты створаны не былі [19, с. 68–69].

У канцы 1795 г. адбыўся трэці падзел Рэчы Паспалітай, у выніку чаго астатняя частка тэрыторыі Беларусі была далучана да Расіі. Аднак ра-

[35]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 23. 1789–1796. № 17090.
[36]Там же. № 17112.
[37]Там же. № 17108.
[38]Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине II (1772–1796 гг.). Вильна : Тип. «Русский почин», 1903. С. 135–136.
[39]Там же.
[40]Там же.
[41]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 23. 1789–1796. №№ 17326, 17327.
[42]Там же. № 17403; НГАБ. Ф. 156. Воп. 1. Спр. 352. Арк. 1.

сійскае кіраванне тут было ўсталявана яшчэ за год да гэтага пры падаўленні паўстання пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі. Указам Кацярыны II ад 30 кастрычніка 1794 г.[43] тэрыторыя ВКЛ была абвешчана падуладнай Расійскай імперыі і падзелена на тры часткі (з цэнтрамі ў Гродне, Вільні і Коўне). Разам з тым фармальна гэтыя землі пакуль не сталі часткай Расійскай імперыі. Для кіравання дадзенай тэрыторыяй у Гродне стваралася Вярхоўнае праўленне Літвы на чале з Мікалаем Рапніным, які атрымаў званне генерал-губернатара Літоўскага княства. Вярхоўнае праўленне складалася з чатырох аддзяленняў, два з якіх спецыяльна прызначаліся для выканання судовых функцый: крымінальнае (на чале з Іванам Русанавым) і грамадзянскае (на чале з Мікалаем Волкавым).

Пры гэтым на месцах, паводле ўказа ад 30 кастрычніка 1774 г., павінны былі дзейнічаць мясцовыя выбарныя суды ўзору да Канстытуцыі 3 мая 1791 г.: земскія і гродскія суды (для сельскай мясцовасці), а таксама магістраты (для гарадоў). Натуральна, у іх захоўваліся мясцовыя нормы правасуддзя і польская мова ў справаводстве. У сувязі з тым што да моманту пераходу дадзенай тэрыторыі пад кантроль Расіі земскія і гродскія суды Канстытуцыяй 3 мая 1791 г. былі скасаваны, іх прыйшлося аднаўляць і, адпаведна, праводзіць выбары суддзяў. Яны адбыліся ў пачатку 1795 г. [9, с. 108] пад пільным кантролем расійскіх улад. Для правядзення выбараў М. Рапніным была выдадзена адмысловая інструкцыя. Сярод іншага ў ёй забаранялася выбіраць на судовыя пасады асоб, «кои в последнем мятеже и конституции 3 мая участие имели»[44]. Больш за тое, перад выбарамі сеймікі атрымлівалі ад М. Рапніна спісы рэкамендаваных кандыдатур. Што адметна, насуперак згаданай вышэй інструкцыі ў іх фігуравалі асобы, якія яшчэ нядаўна засядалі ў паўстанцкіх органах улады [9, с. 108]. Адметна і тое, што толькі ў двух паветах з дзевятнаццаці сеймікі цалкам прыслухаліся да «рэкамендацый» і выбралі на судовыя пасады ўсіх прапанаваных кандыдатур [9, с. 109].

Ва ўказе ад 30 кастрычніка 1794 г. нічога не гаварылася аб падкаморскіх судах для разгляду пазямельных спрэчак. Фармальна яны былі ўзноўлены толькі праз год указам Вярхоўнага праўлення Літвы ад 30 кастрычніка 1795 г., хаця, па словах М. Рапніна, гэта мусіла быць само сабой зразумела [9, с. 112].

Апеляцыйнай інстанцыяй для мясцовых судоў, згодна з указам ад 30 кастрычніка 1794 г., павінен быў стаць былы Трыбунал ВКЛ пад назвай «Літоўскі трыбунал». Аднак яго дзейнасць так і не была аднаўлена, прынамсі да змены Кацярыны II на расійскім троне яе сынам Паўлам I. У сувязі з гэтым скаргі на судовыя прыгаворы паступалі адразу ў Вярхоўнае праўленне Літвы, судовыя функцыі якога і заключаліся ў разглядзе апеляцый [9, с. 112].

Непасрэдны разбор спраў у Вярхоўным праўленні Літвы павінен быў ажыццяўляцца супольна начальнікамі ўсіх чатырох яго аддзяленняў. Прычым ужо не на падставе мясцовага права, а па расійскіх законах. Калі галасы дзяліліся пароўну, прыняцце канчатковага рашэння заставалася за літоўскім генерал-губернатарам (М. Рапніным). Пасля вырашэння справы Вярхоўным праўленнем суцяжнікі маглі звяртацца з апеляцыямі ў Сенат. Што датычыць крымінальнага і грамадзянскага аддзяленняў Вярхоўнага праўлення, то ў іх функцыі не ўваходзіла непасрэднае вырашэнне спраў, а толькі падрыхтоўка матэрыялаў і пераклад іх на рускую мову. У склад кожнага аддзялення, акрамя начальнікаў, уваходзілі таксама тры экспедытары. Яны прыцягваліся з ліку мясцовага дваранства – па адным ад кожнай са згаданых частак ВКЛ, на якія дзялілася яго тэрыторыя. Вярхоўнае праўленне Літвы было адкрыта толькі летам 1795 г. [9, с. 99–100], а да таго часу апеляцыі па судовых справах павінны былі паступаць на разгляд самога генерал-губернатара М. Рапніна[45].

Як бачым, на дадзеным этапе, да афіцыйнага афармлення трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, расійскія ўлады не імкнуліся адразу ўкараніць на далучаных землях сістэму кіравання і суда па расійскім узоры. Наадварот, аднаўляліся суды, якія дзейнічалі ў ВКЛ да Канстытуцыі 3 мая 1793 г. Пры складанні маніфеста аб усталяванні тут расійскай улады М. Рапнін нават звяртаўся за дапамогай да мінскага, ізяслаўскага і брацлаўскага генерал-губернатара Ц. Туталміна, які ведаў мясцовыя «гражданские постановления… дабы чего несогласного с их обрядами не предписать» [2, с. 38]. Першапачаткова ва ўрадавых колах панавала меркаванне, што ўніфікацыя мясцовай сістэмы кіравання, суда, права і іншых сфер грамадскага жыцця з агульнаімперскімі парадкамі была б заўчаснай. У снежні 1794 г. М. Рапнін пісаў, што мясцовае насельніцтва вельмі прывязана да мінулага і любая інавацыя яго пужае, з чым трэба лічыцца. Такой жа думкі прытрымліваўся прынамсі згаданы вышэй уплывовы расійскі палітычны дзеяч таго часу А. Безбародка [9, с. 86].

Тым не менш пасля далучэння рэштак ВКЛ да Расіі, паводле трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, было вырашана ўкараніць тут расійскую сістэму кіравання і суда ў адпаведнасці з «Учреждениями…». 14 снежня 1795 г. Кацярынай II былі падпі-

[43]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 23. 1789–1796. № 17264.
[44]Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине II (1772–1796 гг.). Вильна : Тип. «Русский почин», 1903. С. 251.
[45]Там же. С. 269.

саны два ўказы, паводле якіх афіцыйна абвяшчалася ўключэнне тэрыторыі ВКЛ у склад Расійскай імперыі, прадугледжваўся падзел яе на дзве губерні – Віленскую і Слонімскую, – а таксама ўкараненне тут расійскай сістэмы мясцовага кіравання і суда паводле «Учреждений…»[46]. 8 жніўня 1796 г. Кацярынай II былі зацверджаны штаты ўстаноў Віленскай і Слонімскай губерняў[47]. Аднак улады сутыкнуліся з праблемай падбору кадраў на пасады, якія замяшчаліся па прызначэнні, а не па выбарах. Напрыклад, першапачаткова тут так і не знайшлося кандыдатур на пасады пракурораў і страпчых [3, с. 324]. Верагодна, гэта было прычынай пэўнай затрымкі непасрэднага адкрыцця новых судовых і адміністрацыйных устаноў Віленскай і Слонімскай губерняў. Яно павінна было ўрачыста адбыцца 24–25 лістапада 1796 г., аб чым нават было абвешчана мясцоваму дваранству [8, с. 43].

Аднак 6 лістапада 1796 г. Кацярына II памерла. На расійскі трон узышоў яе сын Павел I. Ён значна змяніў урадавую палітыку па многіх кірунках, у тым ліку ў адносінах да тэрыторыі, далучанай у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай. Меркаванага ўвядзення «Учреждений…» у Віленскай і Слонімскай губернях не адбылося. 12 снежня 1796 г. Павел I падпісаў указ аб новым падзеле дзяржавы на губерні. Сярод іншага ў ім прадугледжвалася аб'яднанне Магілёўскай і Полацкай губерняў у адну Беларускую (з цэнтрам у Віцебску), а таксама стварэнне Літоўскай губерні з цэнтрам у Вільні замест планаваных асобных Віленскай і Слонімскай. Важным палажэннем дадзенага ўказа было прызнанне за шэрагам губерняў, у тым ліку за Літоўскай, Мінскай і Беларускай, асобых правоў і прывілеяў[48]. Адным з праяўленняў гэтага неўзабаве стала аднаўленне тут у агульных рысах сістэмы судаўладкавання часоў ВКЛ[49]. У далейшым паўстанне 1830–1831 гг. справакавала расійскія ўлады на больш радыкальныя ўніфікатарскія дзеянні, у прыватнасці ў судова-прававой сферы. Спачатку ў 1831 г. было скасавана дзеянне Статута ВКЛ 1588 г. у Магілёўскай і Віцебскай губернях, а таксама была ўведзена расійская сістэма судаўладкавання ва ўсіх заходніх губернях. Канчаткова ўсталявана расійская судовая сістэма на тэрыторыі Беларусі была ў 1840 г. у выніку адмены дзеяння Статута ВКЛ 1588 г. у Гродзенскай і Віленскай губернях[50].

Заключэнне

Такім чынам, пасля далучэння тэрыторыі Беларусі да Расійскай імперыі мясцовая судовая сістэма падверглася значным пераўтварэнням, накіраваным на яе ўпарадкаванне, узмацненне дзяржаўнага кантролю над ёй, а таксама ўкараненне тут мадэлі судаўладкавання па расійскім ўзоры. Найбольш важным мерапрыемствам у дадзеным кірунку было ўвядзенне «Учреждений…». Пры гэтым спецыфіка краю, у тым ліку карэнныя адрозненні папярэдняй судовай сістэмы ад расійскай, панаванне польскай мовы ў публічным жыцці, асаблівасці правасвядомасці насельніцтва, а таксама прызнанне дастатковай эфектыўнасці мясцовых судоў па рэгуляванні прыватнаправавых адносін абумовілі захаванне мясцовых норм права і польскай мовы ў сферы грамадзянскага судаводства. А пасля змены на расійскім прастоле Кацярыны II яе сынам Паўлам I у агульных рысах была адноўлена і сама структура судовых органаў перыяду ВКЛ і Рэчы Паспалітай.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Lehtonen UL. *Die polnischen Provinzen Russlands unter Katharina II. In den Jahren 1772–1782.* Berlin: G. Reimer; 1907.
2. Де-Пуле МФ. *Станислав-Август Понятовский в Гродне и Литва в 1794–1797 гг.* Санкт-Петербург: Типография Майкова; 1871.
3. Григорьев ВА. *Реформа местного управления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.).* Санкт-Петербург: Русская скоропечатня; 1910.
4. Жукович ПН. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II. *Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия.* 1914;2:265–315.
5. Жукович ПН. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II. *Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия.* 1914;3:88–120.
6. Жукович ПН. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II. *Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия*. 1914;4:314–355.
7. Жукович ПН. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II. *Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия*. 1914;5:1–60.
8. Жукович ПН. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II. *Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия*. 1914;7:1–43.
9. Żytkowicz L. *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7.* Wilno: Towarzystwo Przyjaciów Nauk w Wilnie; 1938.

---

[46]ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 23. 1789–1796. № 17418, 17417.
[47]Там же. № 17494.
[48]Там же. Т. 24. 1796–1797. № 17634.
[49]Там же. № 17788.
[50]Там же. Собр. 2. Т. 6. 1831. Отд. 1. № 4233; Отд. 2. № 4894; Т. 15. 1840. Отд. 1. № 13591.

10. Швед ВВ. *Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.).* Гродна: ГрДУ; 2001. 415 с.
11. Анішчанка ЯК. *Беларусь у часы Кацярыны II (1772–1796 гады).* Мінск: Веды; 1998. 211 с.
12. Луговцова СЛ. Участие шляхты в комплектовании состава судебных учреждений Беларуси в конце XVIII – начале XIX в. *Працы гістарычнага факультэта БДУ. Выпуск 2* . Мінск: БДУ; 2007. с. 39–45.
13. Godek S. O prawie i sądach w guberniach białoruskich w świetle aktów władz rosyjskich z 1772 roku. *Zeszyty Prawnicze.* 2010;10(1):173–190.
14. Ефремова НН. Становление судебной системы Белоруссии в последней трети XVIII – первой трети XIX в. У: Доўнар ТІ, Вярэнчыкаў ІР, Балашэнка СА, Калінін СА, рэдактары. *Гісторыя і сучаснасць: беларуская дзяржаўнасць ва ўсходнееўрапейскім цывілізацыйным кантэксце.* Мінск: БДУ; 2012. с. 404–408.
15. Гушчынскі ІГ, Жытко АП, Талмачова СА. Судовая сістэма. У: Даніловіч ВВ, рэдактар. *Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772–1917 гг.* Мінск: Беларуская навука; 2018. с. 135–153.
16. Філатава А. Першы падзел Рэчы Паспалітай. У: Пашкоў ГП, рэдактар. *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Том 5.* Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1999. с. 482–483.
17. Луговцова СЛ. *Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX вв.* Минск: Белорусский государственный педагогический университет имени М. Танка; 1997.
18. Стегний ПВ. *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795.* Москва: Международные отношения; 2002. 692 с.
19. Смородский АП. *Столетие Минской губернии 1793–1893. Историко-статистическая записка.* Минск: Паровая типо-литография Р. Дворжец; 1893.

References

1. Lehtonen UL. *Die polnischen Provinzen Russlands unter Katharina II. In den Jahren 1772–1782.* Berlin: G. Reimer; 1907. German.
2. De-Pule MF. *Stanislav-Avgust Ponyatovskii v Grodne i Litva v 1794–1797 gg.* [Stanislav-Augustus Ponyatovsky in Hrodna and Lithuania in 1794–1797]. Saint Petersburg: Tipografiya Maikova; 1871. Russian.
3. Grigor'ev VA. *Reforma mestnogo upravleniya pri Ekaterine II (Uchrezhdenie o guberniyakh 7 noyabrya 1775 g.)* [The reform of local government under Catherine II (Uchrezhdenie o gubernijah of November 7, 1775)]. Saint Petersburg: Russkaya skoropechatnya, 1910. Russian.
4. Zhukovich PN. [Governance and courts in Western Russia during the reign of Catherine II]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Novaya seriya.* 1914;2:265–315. Russian.
5. Zhukovich PN. [Governance and courts in Western Russia during the reign of Catherine II]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Novaya seriya.* 1914;3:88–120. Russian.
6. Zhukovich PN. [Governance and courts in Western Russia during the reign of Catherine II]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Novaya seriya.* 1914;4:314–355. Russian.
7. Zhukovich PN. [Governance and courts in Western Russia during the reign of Catherine II]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Novaya seriya.* 1914;5:1–60. Russian.
8. Zhukovich PN. [Governance and courts in Western Russia during the reign of Catherine II]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Novaya seriya.* 1914;7:1–43. Russian.
9. Żytkowicz L. *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7.* Wilno: Towarzystwo Przyjaciów Nauk w Wilnie; 1938. Polish.
10. Shved VV. *Pamizh Pol'shchaj i Rasijaj: gramadska-palitychnae zhyccjo na zemljah Belarusi (1772–1863 gg.)* [Between Poland and Russia: political life in Belarus lands (1772–1863)]. Hrodna: Yanka Kypala State University of Hrodna; 2001. 415 p. Belarusian.
11. Anishchanka JK. *Belarus' u chasy Kacjaryny II (1772–1796 gady)* [Belarus during the reign of Catherine II (1772–1796)]. Minsk: Vedy; 1998. 211 p. Belarusian.
12. Lugovcova SL. *Uchastie shlyakhty v komplektovanii sostava sudebnykh uchrezhdenii Belarusi v kontse XVIII – nachale XIX v.* [The participation of the nobility in composition of the courts of Belarus in the late XVIII – early XIX century]. *Pracy gistarychnaga fakul'tjeta BDU. Issue 2* [Scientific works of the Belarusian State University. Issue 2]. Minsk: Belarusian State University; 2007. p. 39–45. Russian.
13. Godek S. O prawie i sądach w guberniach białoruskich w świetle aktów władz rosyjskich z 1772 roku. *Zeszyty Prawnicze.* 2010;10(1):173–190. Polish.
14. Efremova NN. [Formation of the judicial system of Belarus in the last third of the XVIII – the first third of the XIX century]. In: Downar TI, Vjarenchykaw IR, Balashenka SA, Kalinin SA, editors. *Gistoryja i suchasnasc': belaruskaja dzjarzhawnasc' va wshodneewrapejskim cyvilizacyjnym kantjekscе* [History and present: Belarusian statehood in the East European civilizational context]. Minsk: Belarusian State University; 2012. p. 404–408. Russian.
15. Gushchynski IG, Zhytko AP, Talmachova SA. [Judicial system]. In: Danilovich VV, editor. *Gramadska-palitychnae zhyccjo w Belarusi, 1772–1917 gg.* [Public and political life in Belarus, 1772–1917]. Minsk: Belaruskaja navuka; 2018. p. 135–153. Belarusian.
16. Filatava A. [The first partition of Polish-Lithuanian Commonwealth]. In: Pashkow GP, editor. *Jencyklapedyja gistoryi Belarusi. Volume 5* [Encyclopaedia of History of Belarus. Volume 5]. Minsk: Belaruskaja jencyklapedyja imja Petrusja Browki; 1999. p. 482–483. Belarusian.
17. Lugovtsova SL. *Politika rossiiskogo samoderzhaviya po otnosheniyu k dvoryanstvu Belorussii v kontse XVIII – pervoi polovine XIX vv.* [The policy of the Russian autocracy in relation to the nobility of Belarus in the late XVIII – first half XIX century]. Minsk: Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank; 1997. Russian.
18. Stegnii PV. *Razdely Pol'shi i diplomatiya Ekateriny II. 1772. 1793. 1795* [Partitions of Poland and the diplomacy of Catherine II. 1772. 1793. 1795]. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya; 2002. 692 p. Russian.
19. Smorodskii AP. *Stoletie Minskoi gubernii 1793–1893. Istoriko-statisticheskaya zapiska* [Centenary of Minsk province 1793–1893. Historical statistical note]. Minsk: Parovaya tipo-litografiya R. Dvorzhets; 1893. Russian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 16.10.2018.
Received by editorial board 16.10.2018.

Журнал Белорусского государственного университета. История. 2019;1:46–56
Journal of the Belarusian State University. History. 2019;1:46–56

УДК 947.6-21«18/19»

АДМИНИСТРАТИВНО-ПОЛИЦЕЙСКОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОСТИТУЦИИ В ГОРОДАХ БЕЛАРУСИ: ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX в.

Т. В. ВОРОНИЧ[1)]

[1)]*Белорусский государственный экономический университет,*
пр. Партизанский, 26, 220070, г. Минск, Беларусь

Рассматривается история проституции в городах Беларуси во второй половине XIX – начале XX в. Изучены законодательные и нормативные правовые акты Российской империи, а также местные административные документы, регулирующие проституцию. Анализируются методы и средства регламентации проституции в городах Беларуси, исследуется правовой статус женщин-проституток: «желтый билет», формы контроля над проституцией (в том числе такие, как ночные рейды и медицинские осмотры женщин), условия подчинения проституток медицинскому и полицейскому надзору и т. д. Рассмотрены статистические данные: численность проституток и хозяек борделей, их возраст, национальность, социальное происхождение и др. Показаны место и роль проституции в городском пространстве, взаимоотношения горожан и проституции, влияние проституции на повседневную жизнь города.

Ключевые слова: проституция; дома терпимости; бордели; проститутки; город; горожане; торговля женщинами; XIX–XX вв.

АДМІНІСТРАЦЫЙНА-ПАЛІЦЭЙСКАЕ РЭГУЛЯВАННЕ ПРАСТЫТУЦЫІ Ў ГАРАДАХ БЕЛАРУСІ: ДРУГАЯ ПАЛОВА XIX – ПАЧАТАК XX ст.

Т. У. ВАРОНІЧ[1*]

[1*]*Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт,*
пр. Партызанскі, 26, 220070, г. Мінск, Беларусь

Разглядаецца гісторыя прастытуцыі ў гарадах Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Вывучаны заканадаўчыя і нарматыўныя праававыя акты Расійскай імперыі, а таксама мясцовыя адміністрацыйныя дакументы, якія рэгулююць прастытуцыю. Аналізуюцца метады і сродкі рэгламентацыі прастытуцыі ў гарадах Беларусі, даследуецца праававы статус жанчын-прастытутак: «жоўты білет», формы кантролю над прастытуцыяй (у тым ліку такія, як начныя рэйды і медыцынскія агляды жанчын), умовы падпарадкавання прастытутак медыцынскаму і паліцэйскаму нагляду і г. д. Разгледжаны статыстычныя даныя: колькасць прастытутак і гаспадынь бардэляў, іх узрост, нацыянальнасць, сацыяльнае паходжанне і інш. Паказаны месца і роля прастытуцыі ў гарадской прасторы, узаемаадносіны гараджан і прастытуцыі, уплыў прастытуцыі на паўсядзённае жыццё горада.

Ключавыя словы: прастытуцыя; дамы распусты; бардэлі; прастытуткі; горад; гараджане; гандаль жанчынамі; XIX–XX стст.

Образец цитирования:
Воронич ТВ. Административно-полицейское регулирование проституции в городах Беларуси: вторая половина XIX – начало XX в. *Журнал Белорусского государственного университета. История*. 2019;1:46–56.

For citation:
Voronich TV. Administrative and police control of prostitution in the cities of Belarus: the second half of the XIX – early XX century. *Journal of the Belarusian State University. History.* 2019;1:46–56. Russian.

Автор:
Татьяна Владимировна Воронич – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры экономической истории Института социально-гуманитарного образования.

Author:
Tatyana V. Voronich, PhD (history), docent; associate professor at the department of economic history, Institute of social sciences and humanities education.
vtv1@mail.ru

ADMINISTRATIVE AND POLICE CONTROL OF PROSTITUTION IN THE CITIES OF BELARUS: THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

T. V. VORONICH[a]

[a]*Belarus State Economic University, 26 Partyzanski Avenue, Minsk 220070, Belarus*

The article describes the history of prostitution in the cities of Belarus in the second half of XIX – early XX century. The legislative and regulatory legal acts of the Russian empire, as well as the local administrative documents regulating prostitution are studied. The methods and means concerning prostitution in the cities of Belarus are analyzed. The legal status of women prostitutes is studied: «yellow ticket», forms of control over prostitution such as night raids and medical examinations of women, as well as the conditions of subordination of prostitutes to medical and police supervision and etc. The statistical data – age, national structure, social origin, the number of prostitutes and brothels housewives and others are presented. It shows the place and role of prostitution in the urban space, the relationship of citizens and prostitution, the impact of prostitution on the daily life of the citizens.

Key words: prostitution; brothels; prostitutes; the city; the citizens; woman trafficking; XIX–XX centuries.

Введение

История проституции в позднеимперских городах Беларуси является одной из наименее изученных тем в современной белорусской историографии. Публикации по данной теме единичны. Однако если для белорусских исследователей история проституции является почти новой темой, то в российской историографии имеется целый ряд серьезных исследований данного явления в Российской империи XIX – начала XX в. Это прежде всего работы российских исследователей Н. Б. Лебиной, Н. К. Мартыненко, И. А. Ролдугиной, С. Ю. Малышевой [1–4] и др.

Причина малой исследованности заключается не в отсутствии интереса белорусских историков к данной проблеме. В силу своей специфики и злободневности тема проституции во все периоды истории человеческой цивилизации привлекала к себе внимание и историков-профессионалов, и любителей истории, и простых обывателей. Особую актуальность эта тема приобретает сегодня, когда в средствах массовой информации периодически обсуждается возможность легализации проституции в Беларуси. Изучение опыта регламентации проституции в Российской империи, в состав которой в рассматриваемый период входили земли Беларуси, несомненно, важно для понимания этого вопроса и принятия правильного решения.

Осложняют исследование такого городского явления, как проституция, источники и возможности их поиска. Информация по истории проституции разрознена, она не собрана компактно в пределах одного архивного фонда или дела. Другая проблема связана с тем, что сохранились далеко не все фонды учреждений (прежде всего полицейских органов власти, которые осуществляли надзор над проституцией).

Тем не менее есть целый ряд источников, анализ которых позволяет воссоздать картину этой стороны жизни любого города. Источниковая база исследования включает в себя комплекс как опубликованных, так и архивных материалов. Использованные источники разнообразны по своему характеру и представляют несколько основных групп:

• законодательные и нормативно-правовые документы центральных российских и местных органов власти;

• делопроизводственные материалы губернских, городских и главным образом медицинских учреждений.

Важными источниками являются статистические материалы. Исследование проводилось путем историко-сравнительного анализа архивных материалов и опубликованных документов.

На основе анализа источников в настоящей работе исследуются методы надзора за проституцией, особенности регламентации этого явления в городах Беларуси, формы ее организации, а также исследуется юридический статус женщин, занимающихся проституцией.

Теоретической базой проведенного исследования выступили главные принципы исторического познания: историзм и объективность. Был использован ряд специально-исторических методов. Так, историко-системный метод позволил рассматривать проституцию как сложное социально-системное явление городской жизни, раскрыть его внутренние компоненты и установить взаимосвязи между ними.

Историко-сравнительный метод позволил рассмотреть применение российских юридических норм, регламентирующих проституцию, и подчеркнуть их дискриминирующую женщин функцию. Также данный метод позволил выявить и показать передовую среди остальных городов империи позицию Минска в вопросе организации надзора за проституцией.

Идеографический метод использовался для описания атмосферы, царившей в городе, и для

обрисовки городских отношений, формирующихся под влиянием проституции. Также метод помог раскрыть содержание ряда механизмов организации надзора за проституцией и установить, какие предпринимались действия.

Широко использовались в работе методы статистического анализа для обработки данных, характеризующих численный состав проституток и лиц, занимающихся организацией проституции (владелиц борделей, домов терпимости и др.) в городах Беларуси по ряду признаков: возраст, религиозная принадлежность, семейное положение, сословное происхождение, грамотность, уровень мобильности и т. д.

Организация контроля над проституцией в Российской империи

Официально проституция в Российской империи была запрещена. В соответствии со ст. 155 Устава о предупреждении и пресечении преступлений запрещалось «открывать днем и ночью дом свой, или наемный, для непотребства, входить в оный и непотребством своим или непотребством иных снискивать себе пропитание»[1]. Однако, несмотря на все запреты, проституция продолжала существовать. Главной причиной широкого распространения венерических заболеваний среди населения, и в первую очередь среди военнослужащих, российское правительство назвало проституцию и решило: если не получается полностью искоренить, то следует взять ее под контроль. В результате появился целый ряд циркуляров, постановлений, узаконений, регламентирующих проституцию. Эти многочисленные подзаконные акты фактически аннулировали ст. 155, которая продолжала существовать, скорее, как знамя российского законодательства и как символ того, что, хотя проституция и признана терпимой, российское правительство все же выступает против торговли женщинами, а все принятые документы носят временный характер.

Первые документы – «Правила содержательницам борделей» и «Правила для публичных женщин» – были утверждены в 1844 г.[2] и предназначались для реализации в Санкт-Петербурге. Впоследствии эти правила, за неимением единых общероссийских, стали применяться и в остальных городах империи. В 1903 г. было утверждено «Положение об организации надзора за проституцией в Империи» [3]. Уникальным городом был Минск. В нем действовали специально разработанные правила «Обязательные постановления Минской городской думы о санитарном надзоре за проституцией», принятые в ноябре 1891 г.

Таким образом, занятие проституцией и ее организация в Российской империи были легализованы под контролем местных властей.

В соответствии с «Правилами содержательницам борделей», «Правилами для публичных женщин» от 1844 г. и циркуляром министра внутренних дел от 1851 г.[3] все женщины, занимающиеся проституцией, а также дома терпимости подлежали обязательному строгому надзору полиции. Для этого полицейские органы власти составляли особые списки публичных женщин. Однако условия административного подчинения женщины надзору и ее исключения из списков публичных женщин в документах прописаны не были. Все эти и многие другие вопросы организации надзора за проституцией зависели исключительно от личного решения полицейского чиновника.

К концу XIX в. специальные органы контроля проституции в большинстве российских городов отсутствовали либо существовали только на бумаге. Преимущественно надзор за проституцией находился в ведении полиции. В некоторых городах действовали врачебно-полицейские комитеты – отдельный орган полиции, в ведении которого полностью находился надзор за проституцией.

К числу городов Российской империи, в которых был организован контроль проституции, относился Витебск. Витебский врачебно-полицейский комитет был учрежден при врачебном отделении. В его состав входили врачебный инспектор (председатель), полицмейстер, член городской управы, депутат с военной стороны и два врача (гражданский и военный).

В Сенно, Горках, Лиде, Пинске, Могилёве также были организованы врачебно-полицейские комитеты, однако они существовали не в полном составе и их функции были сугубо совещательными[4].

В Минске и Бобруйске надзор за проституцией находился в ведении городских органов самоуправления – городских санитарных комитетов, а не полиции. В Минске санитарный комитет по надзору за проституцией был учрежден в 1891 г., в Бобруйске такой комитет начал работу в 1892 г.[5]

В конце XIX – начале XX в. в губернских городах, в которых не существовали отдельные органы контроля, за проституцией следил назначенный

[1]Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Издание 1890 г. // Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный : в 15 т. СПб. : Тип. II-го отделения Собствен. Его Император. Величества канцелярии, 1903. Т. 14. С. 27.

[2]Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в Империи / под ред. Л. Ф. Рогозина : в 3 вып. СПб. : Мед. департамент, 1895. Вып. 1. С. 76–78.

[3]Там же. С. 75–76.

[4]*Штюрмер К. Л.* Проституция в городах // Труды высочайше разрешенного съезда по обсуждению мер против сифилиса в России, бывшего при Медицинском Департаменте с 15 по 22 января 1897 года. СПб. : Тип. М-ва внутр. дел, 1897. Т. 1. С. 19–20.

[5]Там же. С. 24, 64.

полицмейстером помощник пристава. В уездных городах – полицейский надзиратель. Результатом такого порядка стали многочисленные злоупотребления властью полицейскими чиновниками: были случаи арестов невинных девушек за «тайный разврат» по одному лишь подозрению.

В некоторых городах существовали специальные агенты – сыщики, которые выслеживали женщин, тайно занимающихся проституцией[6]. При санитарном комитете в Минске состояло два таких специальных агента: один наблюдал за квартирами проституток и гостиницами, второй – за домами терпимости.

Накануне Первой мировой войны в некоторых городах Беларуси никаких органов контроля над проституцией не существовало.

Налоги и проституция

В Российской империи налоги ни с проституток, ни с содержательниц борделей не взыскивались. Какие-либо сборы с проституток и содержательниц публичных домов были признаны «недостойными правительства». Взимание налогов означало бы признание и легализацию проституции, в то время как официально она была запрещена.

Бордели, дома терпимости, дома свиданий

По данным 1889 г., в городах Витебской, Гродненской, Минской и Могилёвской губерний насчитывалось 59 домов терпимости и домов свиданий, в которых работало 326 проституток[7].

Для открытия борделя необходимо было получить специальное разрешение в полиции. В соответствии с правилами 1844 г.[8] содержать бордели могли только женщины в возрасте от 30 до 60 лет. На самом деле в 1889 г. число публичных домов, владелицам которых было от 20 до 30 лет, составляло 14 % от общего числа. В основном же содержательницами борделей в городах были женщины среднего возраста – от 35 до 45 лет (50 %). Некоторые вели этот бизнес до последних дней жизни.

Преобладающая часть содержательниц борделей были еврейками (71 %). В большинстве они принадлежали к мещанскому сословию (64 %).

Хозяйка борделя обязана была проживать в заведении. В соответствии с законом, изданным в 1903 г., содержательницы борделей имели право выходить замуж, муж мог проживать вместе с женой в публичном доме, но ему категорически запрещалось вмешиваться в дела супруги. Вместе с тем женщины не имели права содержать собственных детей старше трехлетнего возраста[9].

В среднем публичные дома работали от одного до десяти лет. Некоторые из них закрывались по распоряжению местных властей за нарушение каких-либо норм, например тишины и спокойствия на прилегающих улицах. Позже публичный дом мог вновь открыться. Существовали и бордели (около трети), которые имели долгую историю, они нередко переходили по наследству от матери к дочери. Эти дома существовали от 10 до более чем 50 лет.

Содержательница борделя обязывалась составлять списки всех работающих у нее женщин. Каждая публичная женщина получала медицинский билет, в который вносились сведения о состоянии ее здоровья. За полученный билет проститутка платила по пять копеек серебром.

Правила также предписывали хозяйкам борделей достаточно гуманное отношение к работающим у них проституткам. В соответствии с правилами 1844 г. содержательницы борделей обязывались не доводить работающих у них женщин «до крайнего изнурения неумеренным употреблением» и, помимо всего прочего, «удерживать женщин своих от излишнего употребления крепких напитков»[10].

В Минске проститутки в случае нарушения их прав или возникновения конфликта с сутенером или хозяйкой имели право обращаться с жалобами в санитарный комитет.

В правилах от 1903 г. были прописаны формы денежных и материальных взаимоотношений проституток и хозяек[11]. Хозяйки борделей имели право оставлять себе до 75 % от всей суммы, заработанной проституткой. В соответствии с доходами заведения хозяйка борделя обязана была предоставить работающей у нее женщине необходимую одежду, обувь, сытное питание, проживание.

Теоретически возможно, что все правила в некоторых борделях и соблюдались, но в большинстве, особенно это касалось низкоразрядных борделей,

[6] *Штюрмер К. Л.* Проституция в городах // Труды высочайше разрешенного съезда по обсуждению мер против сифилиса в России, бывшего при Медицинском Департаменте с 15 по 22 января 1897 года. СПб. : Тип. М-ва внутр. дел, 1897. Т. 1. С. 36.

[7] Проституция по обследованию 1 августа 1889 г. СПб. : Тип. М-ва внутр. дел, 1890. С. 2.

[8] Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в Империи / под ред. Л. Ф. Рогозина : в 3 вып. СПб. : Мед. департамент, 1895. Вып. 1. С. 76–77.

[9] НИАБ в г. Гродно (Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно). Ф. 9. Оп. 4. Д. 155. Л. 15–17 об.

[10] Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в Империи / под ред. Л. Ф. Рогозина : в 3 вып. СПб. : Мед. департамент, 1895. Вып. 1. С. 76–77.

[11] НИАБ в г. Гродно. Ф. 9. Оп. 4. Д. 155. Л. 15–17 об.

выполнялись только несколько пунктов, например составление списков и ведение медицинских билетов, поскольку это контролировалось медицинскими и полицейскими чиновниками. Санитарное состояние домов терпимости было неудовлетворительным. Городской санитарный врач Витебска в 1894 г. отмечал в отчете: «Воздух был сперт за отсутствием вентиляции, помещения для женщин тесны, белья было мало и при том содержалось оно грязно и переменялось только два раза в неделю. Не было эсмарховских кружек и недостаточное количество посуды»[12].

Помимо домов терпимости (борделей, публичных домов) в Российской империи существовали еще и тайные притоны, притоны разврата и дома свиданий. Обычно хозяева этих заведений только предоставляли помещения для встреч мужчин с проститутками.

Многие проститутки оказывались в фактически бесправном положении перед своими хозяевами. Часто содержательницы, удерживая у себя проституток, прибегали к шантажу, угрозам, избиению, если женщина решала покинуть бордель или притон.

Ночные бабочки белорусских городов XIX в.

В городах Российской империи можно выделить две условные группы проституток. Одна часть работала и проживала в домах терпимости (публичных домах, борделях). Другие, так называемые проститутки-одиночки, самостоятельно занимались поиском клиентов, некоторые имели своих сутенеров.

Проституткам было разрешено снимать квартиры, но проживать в них они могли только в одиночку. В результате некоторые женщины просто не имели средств для содержания постоянной квартиры. Поэтому летом они оставляли свое жилье и вели кочевой образ жизни, ночуя в поле, возле военных лагерей, на кладбищах, в развалинах старых домов. Когда не было средств для найма квартиры зимой, женщины день проводили в кабаках, трактирах, а ночь – в ночлежных домах.

В 1903 г. проституткам было разрешено проживать в квартирах по двое[13]. Несмотря на все ограничения, женщины жили и втроем, и вчетвером, поскольку так было легче выживать.

В 1889 г. в городах Минской, Гродненской, Витебской и Могилёвской губерний по официальным сведениям 624 женщины занимались проституцией[14]. По мнению современников, в Российской империи число зарегистрированных проституток никогда не соответствовало реальной численности. В зависимости от города число официально зарегистрированных проституток составляло от 1/10 до 1/5 части от реального числа всех женщин, занимающихся проституцией[15].

Встретить проституток можно было практически на всех главных улицах городов, а также в районах их квартир и борделей. Свои услуги проститутки оказывали во всех подходящих для этого местах. Прежде всего это были их собственные квартиры и квартиры военных, а также гостиницы, кофейни, чайные, харчевни, бани, конюшни, окрестности казарм, глухие городские улицы, сады и огороды, берега рек и пр. В Бресте бывали случаи, когда во время ночных облав полиция находила солдат в одном нижнем белье в кустах в городском саду и вынуждена была отправлять их в крепость в полицейской одежде.

По вероисповеданию можно выделить три основные группы проституток: католичество исповедовали 30 % публичных женщин, православие – 29 %, иудаизм – 38 %. Бóльшая часть (64 %) проституток принадлежала к мещанскому сословию, примерно одна треть (27 %) – к крестьянскому[16].

Подавляющее большинство (86 %) проституток были безграмотными. Однако встречались и женщины, получившие образование в гимназиях, прогимназиях и даже женских институтах[17].

Абсолютное большинство проституток были не замужем. Замужние, вдовы и разведенные составляли 8 % от общего числа. Как правило, проституцией занимались женщины из неблагополучных семей, сироты. Одного родителя либо двух имели лишь 8 % занимающихся проституцией женщин. Вообще не имели родственников 17 %.

По правилам от 1844 г. в бордели можно было принимать женщин только с 16 лет[18]. В начале XX в. легально заниматься проституцией было разрешено с 18 лет, а работать в борделях – с 21 года[19].

По данным 1889 г., в городах Минской, Гродненской, Витебской и Могилёвской губерний возраст

---

[12] НИАБ (Национальный исторический архив Беларуси). Ф. 2496. Оп. 1. Д. 4592. Л. 7 об.
[13] НИАБ в г. Гродно. Ф. 9. Оп. 4. Д. 155. Л. 15–17 об.
[14] Проституция по обследованию 1 августа 1889 г. СПб. : Тип. М-ва внутр. дел, 1890. С. 2.
[15] *Шашков С. С.* Собрание сочинений : в 2 т. СПб. : Издательство О. Н. Попова, 1898. Т. 1 : Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция. История русской женщины. С. 876–877.
[16] Проституция по обследованию 1 августа 1889 г. СПб. : Тип. М-ва внутр. дел, 1890. С. 36–37.
[17] Там же. С. 48–49.
[18] Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в Империи / под ред. Л. Ф. Рогозина : в 3 вып. СПб. : Мед. департамент, 1895. Вып. 1. С. 76–77.
[19] Об организации врачебно-полицейского комитета для надзора за городской проституцией. 1 мая 1913 года – 31 марта 1914 года // НИАБ в г. Гродно. Ф. 9. Оп. 4. Д. 155. Л. 15–17 об.

более половины проституток составлял от 17 до 25 лет. Старше 30 лет проститутки встречались крайне редко. Успешная карьера у большинства проституток продолжалась не более пяти лет[20]. Только 20 (3 %) женщин занимались проституцией в течение 10–25 лет.

В Российской империи, в том числе и в городах Беларуси, была распространена и востребована детская проституция. Дети начинали заниматься проституцией по разным причинам уже с восьми лет. Нередко занятие проституцией было обусловлено той социальной средой, в которой росли и воспитывались дети. Зачастую девочки становились жертвами изнасилований, что в дальнейшем приводило их к занятию проституцией. Наиболее незащищенными были девочки, работающие прислугой либо находящиеся на учении в мастерской. Как правило, они подвергались сексуальным домогательствам со стороны самого хозяина, его детей или кого-либо из прислуги. Однако чаще всего девочек просто продавали их собственные родители, старшие братья или сестры, опекуны.

Торговля женщинами

Нелегальная торговля женщинами в Российской империи процветала. Эта торговля имела как внутриимперский, так и международный характер. В международной торговле основными районами ввоза женщин были страны Южной Америки, прежде всего Аргентина, а также государства Востока: Турция, Египет, Индия, Персия (Иран). Главными поставщиками живого товара были Россия, Австро-Венгрия и Италия. В России и Австрии наибольший интерес вызывали еврейские девушки из западных губерний, Польши и Галиции[21]. Центрами торговли женщин из Российской империи были рынки Вены, Данцига, Лейпцига. Как правило, женщинам обещали выгодные условия работы или возможность удачно выйти замуж. Нередко их насиловали, жертвы под влиянием шантажа и угроз попадали в бордели, выйти из которых и вернуться домой было крайне сложно.

В гораздо бóльших масштабах развилась торговля женщинами внутри самой Российской империи. Хозяева домов терпимости, тайных притонов постоянно, не менее одного-двух раз в месяц, стремились обновлять состав проституток. Женщины переуступались и перепродавались из одного борделя в другой. Сумма, затраченная на их приобретение, ставилась хозяйками в долг самим проституткам. Нередко торговля женщинами велась с ведома полицейских органов надзора. Во второй половине XIX в. в таких городах, как Витебск и Минск состав проституток в домах терпимости за один год менялся более чем на 70–80 %.

Практически в каждом городе рассматриваемых губерний действовала группа лиц – специальные «агенты», «комиссионеры», занимающиеся поставкой «живого товара» в публичные дома. В Минске в конце XIX в. регулярно задерживались полицией «комиссионеры» не только из близлежащих городов, но и из Кременчуга, Киева, Ростова-на-Дону. Система торговли женщинами охватывала всю империю.

Например, в Гродненской губернии стоимость женщины, в зависимости от красоты и молодости, колебалась от пяти до нескольких сотен рублей. Меньше всего стоили проститутки, документы которых находились в органах полиции. Если женщина имела паспорт на руках, то она расценивалась как «свежая», т. е. это было доказательством того, что женщина не состоит на учете в полиции и проституцией еще не занимается. В связи с этим проститутки стремились забрать свой паспорт из полиции, в качестве основания называлось чаще всего предстоящее замужество. Нередко в роли женихов выступали сами комиссионеры.

Административные и санитарно-гигиенические правила для проституток

Правилами от 1844 г. для проституток был установлен целый ряд санитарно-гигиенических правил[22]. Они должны были как можно чаще «обмывать холодной водой известные части», также требовалось, чтобы «девки употребленные не переходили бы тотчас же к другим посетителям не обмывшись и, если можно, переменяли бы белье»[23]. В баню публичные женщины должны были ходить не менее двух раз в неделю. Также им предписывалось употреблять как можно меньше «белил, румян, сильно-душистой помады, мазей и притираний»[24]. Заниматься обслуживанием клиентов во время

---

[20] *Бентовин Б. И.* Торгующая телом (очерки современной проституции) // Лебина Н. Б., Марковский Н. В. История проституции в Петербурге (40-е гг. XIX в. – 40-е гг. XX в.). М., 1994. С. 245–398. С. 348; Канкарович И. Проституция и общественный разврат // Антология социальной работы : в 2 т. М., 1995. Т. 2. С.136.

[21] Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами, проходившего в Санкт-Петербурге с 21 по 25 апреля 1910 года : в 2 т. СПб., 1912. Т. 2. С. 406–407.

[22] Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в Империи / под ред. Л. Ф. Рогозина : в 3 вып. СПб. : Мед. департамент, 1895. Вып. 1. С. 76–78.

[23] Там же. С. 76.

[24] Там же.

менструаций запрещалось. В борделях за всем этим должна была строго следить хозяйка. Подчеркивалось, что проститутки в домах терпимости должны были беспрекословно выполнять все требования владелиц относительно личной гигиены.

Регламентирующими документами на жизнь проституток налагался и целый ряд ограничений в поведении в публичном пространстве города.

Поменять место жительства женщина могла только с согласия полиции. В 1870 г. в Гродно военный врач Шмидт предлагал даже из публичных домов не выпускать проституток без разрешения полиции[25].

В соответствии с правилами от 1903 г. проституткам запрещалось появляться в окнах занимаемых ими квартир «в непристойном виде, затрагивать на улицах прохожих и зазывать их к себе»[26]. Кроме того, женщинам, занимающимся проституцией, было запрещено компанией появляться «на гуляньях» и в общественных местах, также им запрещалось занимать в театрах места в бельэтаже или первых рядах партера[27].

В Минске проститутка могла снять квартиру только с разрешения санитарного комитета. Также им запрещалось проживать в гостиницах, заезжих домах и прочих подобных заведениях. Публичным женщинам не разрешалось появляться на улицах Минска после первого часа ночи. Окна их квартир всегда должны были быть завешаны плотными шторами, а ночью – закрыты ставнями[28].

Паспорта и медицинские билеты

В правилах от 1844 г. не шло речи о замене паспортов медицинскими билетами. Тем не менее эта практика стала общераспространенной во всей Российской империи. В 1876 г. совместным постановлением гражданского и военного ведомств было принято решение выдавать проституткам медицинские билеты взамен паспортов.

В результате установленной системы надзора над проституцией ограничивалась личная свобода женщины. Публичная женщина лишалась общегражданских документов, удостоверяющих личность, – вместо паспорта она получала медицинский (санитарный) билет (смотровую книжку), так называемый желтый билет, в котором указывались имя, возраст, место жительства и данные о медицинских осмотрах. Выходя из дома, женщина всегда должна была иметь при себе билет.

Проституция и материнство

Самое жесткое ограничение касалось детей. В Минске проституткам не разрешалось проживать вместе со своими детьми. Общероссийскими правилами от 1903 г. публичным женщинам, живущим в борделях, также запрещалось содержать при себе детей[29].

Порядок подчинения проституток врачебно-полицейскому надзору

Порядок подчинения проституток надзору не гарантировал любой женщине, как бы ни была безупречна ее нравственность, того, что она не будет безосновательно привлечена к медицинскому осмотру и внесена в список проституток. Подчинить женщину врачебно-полицейскому надзору, т. е. внести ее в списки проституток, можно было только при ее добровольном согласии либо на основании сведений, предоставленных полицией или врачебно-полицейским комитетом. Однако добровольность подчинения была достаточно условной. Если женщина не соглашалась, то ее привлекали к ответственности по ст. 44 Устава о наказаниях, налагаемых мировыми судьями, «за неисполнение распоряжений правительства, относящихся к предупреждению непотребства», а именно «за тайный разврат»[30]. Закон предусматривал наказание в виде денежного штрафа в размере 100 руб. либо лишение свободы на срок до одного месяца. Прямой статьи закона, которая давала бы возможность признать женщину проституткой и насильственно подчинить ее врачебно-полицейскому надзору, в российском законодательстве не было. Тем не менее безграмотность женщин, их бесправие давали широкие возможности полицейским органам власти. Привлечение к судебной ответственности было одним из способов давления на женщину, чтобы вынудить ее добровольно подчиниться врачебно-полицейскому надзору.

[25]НИАБ в г. Гродно. Ф. 9. Оп. 4. Д. 125. Л. 29 об.
[26]Там же. Д. 155. Л. 16 об.
[27]Там же. Л. 15–17 об.
[28]Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в Империи / под ред. Л. Ф. Рогозина : в 3 вып. СПб. : Мед. департамент, 1895. Вып. 1. С. 170.
[29]НИАБ в г. Гродно. Ф. 9. Оп. 4. Д. 155. Л. 15–17 об.
[30]Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями // Свод законов Российской Империи, повелением государя императра Николая Павловича составленный : в 15 т. СПб. : Тип. II-го отделения Собствен. Его Император. Величества канцелярии, 1897. Кн. 2. Т. 15. С. 181.

Медицинские осмотры проституток

Для предотвращения распространения венерических заболеваний на публичных женщин была наложена обязанность помимо выполнения сексуальных услуг «беспрекословно подвергаться освидетельствованию»[31]. Все проститутки обязаны были проходить регулярный медицинский осмотр не менее одного раза в неделю. С 1876 г. медицинское освидетельствование проституток должно было проводиться два раза в неделю.

Осмотры женщин проходили в самых разнообразных местах: на квартирах врачей, в полицейских управлениях, при больницах.

В конце XIX в. осмотры проституток в Витебске проводились в особом помещении при третьей полицейской части. В Гродно все арестованные проститутки в ожидании медицинского осмотра до прибытия врачей помещались в камеру вместе с другими арестантами. Осмотр проводился в подвале тюрьмы. Естественно, подобная процедура была крайне неприятна и унизительна для женщин.

Только в Минске после учреждения санитарного комитета осмотры всех проституток начали проводиться в специальном смотровом пункте, организованном на средства города.

В соответствии с правилами при осмотре проституток обязаны были присутствовать полицейские и военные чиновники[32]. Так, в 1876 г. в Бобруйске медицинский осмотр проституток еженедельно проводился в городском полицейском управлении «при бытности полицейского чиновника», женщины осматривались «во всей подробности»[33]. В 1892 г. в Полоцке осмотры проституток производились два раза в неделю также в присутствии полицейского чиновника. Не сложно представить, какая атмосфера царила, какие сцены разыгрывались и что испытывали женщины во время подобных осмотров, подвергаясь таким унизительным процедурам в присутствии мужчин, не имевших никакого отношения к медицине.

Со временем российское правительство осознало абсурдность ситуации. В 1903 г. в новых правилах уже отдельно указывалось, что «полицейские чины не могут присутствовать при самом акте врачебного осмотра»[34].

Методы и условия проведения медицинских обследований женщин во многих городах далеко не всегда соответствовали медико-санитарным нормам того времени. Сама методика медицинского освидетельствования женщин не была детально разработана. Каждый врач проводил осмотры по своему усмотрению[35].

Много вопросов вызывала и дезинфекция инструментов. Врачи отмечали, что заражение проституток венерическими заболеваниями может происходить во время их медицинских осмотров: «Быстрота заражений проституток находится в прямом отношении с частотою осмотров»[36].

Минск был единственным городом в Беларуси и, вероятно, одним из немногих в Российской империи, где была разработана инструкция по проведению осмотра проституток врачебным персоналом.

Женщины всячески избегали медицинских обследований, они не являлись в назначенные дни и часы в больницу. Практически никогда не было полного состава проституток и в публичных домах в дни осмотров. Обнаружив признаки заболевания, женщины отмечались как выбывшие из публичного дома или вообще как покинувшие город. Попадая в больницу, проститутки лишались возможности зарабатывать, поэтому предпочитали лечиться у частнопрактикующих врачей, если лечились вообще. Еще одна причина, по которой проститутки уклонялись от осмотров, – плата за принудительное лечение.

Ночные облавы

Одним из способов поиска проституток, не явившихся на медицинский осмотр или ведущих деятельность тайно, были ночные полицейские облавы. В Гродно в начале XX в. не реже двух раз в месяц, а накануне праздников ежедневно, полиция совершала внезапные ночные обходы улиц, городских садов, кабаков, трактиров, постоялых дворов и прочих мест. Все женщины, находящиеся в это время на улице независимо от причины и «навлекающие на себя явное подозрение в распутстве»[37], арестовывались и затем подвергались принудительному медицинскому осмотру городовым врачом.

[31] Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной и санитарной части в Империи / под ред. Л. Ф. Рогозина : в 3 вып. СПб. : Мед. департамент, 1895. Вып. 1. С. 47.
[32] Там же С. 94.
[33] НИАБ. Ф. 299. Оп. 3. Д. 318. Л. 277.
[34] НИАБ в г. Гродно. Ф. 9. Оп. 4. Д. 155. Л. 15 об.
[35] *Елистратов А.* О прикреплении женщины к проституции (врачебно-полицейский надзор). Казань : Тип. Имп. ун-та, 1903. С. 213.
[36] Справочная книга для врачей. Издания Медицинского Департамента. СПб., 1890. Т. 1. С. 473.
[37] НИАБ в г. Гродно. Ф. 9. Оп. 1. Д. 513. Л. 123 об.

Полиция получила право только по одному внешнему виду определять, может ли эта женщина заниматься проституцией. Нередко среди женщин, задержанных во время ночных облав по подозрению в тайной проституции, оказывались девственницами. Это была одна из самых грубых мер в Российской империи по надзору за проституцией. Только в 1903 г. российское правительство решило отказаться от подобных действий.

Дознание мужчин

В числе мер, направленных на борьбу с распространением венерических заболеваний, был допрос мужчин, заболевших сифилисом. В соответствии с законом женщины, указанные мужчинами как заразившие их сифилисом, доставлялись полицией на принудительное медицинское освидетельствование и лечение[38].

Мера дознания заразившихся сифилисом мужчин себя не оправдывала. Часто заболевшие укрывали женщин и не сообщали настоящих имен. Девять из десяти женщин, осмотренных по показаниям солдат, оказывались здоровыми. Нередко названные женщины не существовали вообще.

Сама постановка вопроса была унизительна для женщины, поскольку ей предъявлялось обвинение в распространении сифилиса всего лишь на основании показаний одного мужчины, который сам не всегда отличался высокими моральными и нравственными качествами.

Российское государство волновали не столько проблемы торговли женским телом и сексуального рабства, сколько распространение венерических болезней. Женщины выступали источником такой же заразы, как брюшной тиф и холера. Меры, принимаемые для контроля над проституцией, приравнивались к мерам предотвращения распространения инфекционных болезней. Венерические заболевания разносила «масса одиночной и бродячей проституции», женщины, торгующие своим телом, являлись «заведомо заражающими других»[39].

Допрос заболевших женщин не был предусмотрен законом и не проводился. Обязательные медицинские осмотры мужчин, посещающих проституток, тоже ни одним циркуляром предусмотрены не были. Подобные мужчины не вносились в особые списки, и медицинские билеты вместо паспортов им не выдавались.

Город и проституция

Как это ни парадоксально, городское общество считало существование проституции необходимым для поддержания физического здоровья мужчин, а главным образом военных. Именно поэтому, когда в Гродно в начале XX в. были закрыты почти все публичные дома, начальник гарнизона ходатайствовал об открытии такового для нижних воинских чинов[40].

Вместе с тем горожане крайне негативно относились к соседству проституции. Как правило, жители проявляли впечатляющее единодушие в борьбе против открытия домов терпимости на их улицах. Как только горожане узнавали, что на их улице будет устроен публичный дом, они тут же разворачивали активную деятельность, чтобы воспрепятствовать этому [5, с. 284].

Дома терпимости, тайные притоны, проститутки, главными клиентами которых были рядовые российской армии, действительно доставляли немало хлопот горожанам. На улицах публичные женщины в поисках клиентов вели себя «непристойно», могли оскорблять прохожих, «в особенности подростков», позволяли «себе приставать к мужчинам, стараясь всячески завести с ними знакомство и затем заманить к себе», нередко ухитрялись «обирать посетителей, обладающих крупными деньгами»[41].

В своих прошениях, в том числе и о закрытии уже действующих домов терпимости, горожане приводили весьма веские доводы, очень ярко и красочно описывали атмосферу публичных домов. Священник Лавр Кляевский, ходатайствуя в 1912 г. о закрытии публичного дома в Новогрудке, писал, что дом терпимости – это «открытая школа разврата и очаг заразы населения истощающими болезнями», а жители постоянно становятся свидетелями «безобразных сцен самого дикого разгула» [42].

В 1906 г. угроза открытия борделей нависла над жителями Веселого переулка и Канатной улицы в Витебске. Бордели в этом районе были закрыты еще в 1900 г. Витебчане писали: дома терпимости влияют на «деморализацию и развращение нашей

[38]Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Издание 1890 г. // Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный : в 15 т. СПб. : Тип. II-го отделения Собствен. Его Император. Величества канцелярии, 1903. Т. 14. С. 27.

[39]*Грацианов П. А.* К вопросу о реорганизации надзора за проституцией в России // Вестн. обществ. гигиены, судеб. и практ. медицины, издаваемый Мед. Департаментом. 1895. Т. XXVIII, кн. 2. С. 156, 157.

[40]НИАБ в г. Гродно. Ф. 9. Оп. 2. Д. 2003. Л. 34.

[41]НИАБ. Ф. 299. Оп. 3. Д. 1838. Л. 47.

[42]Там же. Д. 1564. Л. 65 об.

молодежи обоего пола и на увеличение в нашей местности скандалов, краж и буйства и нарушение в ночное время нашего спокойствия пьяными компаниями». Горожане даже просили, чтобы переулок Веселый был переименован в Канатный, «дабы и слава, и память его померкли навсегда»[43].

На улицах возле публичных домов в любое время суток и в любую погоду можно было столкнуться с солдатами, которые приходили «в одиночку, парами, а чаще всего партиями в несколько десятков человек – саперы, артиллеристы, казаки, пехотинцы». Большинство из них «в нетрезвом виде, кричат, шумят, выкрикивают площадную брань. Ходят расстегнутые…». Жители Кобрина в 1912 г. писали: «…пьяные парни с музыкой и безнравственными песнями повыламывали в некоторых местах заборы и повытаскивали ворота». Жители Гродно регулярно наблюдали, как «пьяные артиллеристы, обнажив шашки, рубили… куда попало, направо и налево, по заборам садов, по уличным фонарям». Обыденным явлением стали пьяные драки, когда в ход шли не только камни и палки, но и огнестрельное оружие [6, с. 320]. Солдаты задирали и друг друга, и проходивших мимо женщин, приставая к ним с недвусмысленными предложениями. Пьяные солдаты переходили от слов к делу и могли даже сорвать платок с плеч одиноко идущей по улице женщины, пользуясь полной безнаказанностью.

Территория вокруг домов терпимости и тайных притонов, а это и дворы жилых домов, и городские кладбища, и другие места, превращалась посетителями проституток в отхожие места. Новогрудский священник Л. Кляевский жаловался: «…христианский город не должен спокойно смотреть, как окрестности нашего кладбища и самая ограда его оскверняются нечистотами посетителей этого дома»[44].

Другая проблема была связана со сдачей жилья в аренду. Во-первых, падала стоимость квартир в домах по соседству с борделями. Во-вторых, даже при заниженной цене квартиры часто пустовали, никто из состоятельных горожан не соглашался жить в подобных районах. В-третьих, если и удавалось найти квартиросъемщиков, то нередко это была далеко не та приличная публика, которую ожидали домовладельцы, и доставляла она порой такое же беспокойство, как и пьяные солдаты.

Опасение горожан было настолько велико, насколько сильно проституция вторгалась в их жизнь, в пределы их личного жизненного пространства. Горожане писали многочисленные прошения с просьбами о закрытии борделей для нижних воинских чинов и в то же время мирились с существованием заведений для клиентов статусом выше, которые были тише и спокойнее и не доставляли столько волнений.

Заключение

Таким образом, проблема проституции в городах не была решена. Горожан возмущала не сама проституция как явление, не аморальность того, что происходило в публичных домах, а то, как это влияло на их жизнь. Меры, принимаемые властями для контроля проституции и борьбы с ней, скорее, носили репрессивный характер и были направлены на ликвидацию последствий данного явления, а не на устранение его причин.

Проституция в российском законодательстве рассматривалась исключительно как женское занятие. Все существовавшие циркуляры, распоряжения, постановления об ограничении распространения венерических заболеваний в Российской империи касались «лишь исключительно женщин, оставляя в стороне большое количество мужчин-проститутов, точно так же распространяющих сифилис»[45]. В отношении женщин, занимающихся проституцией, были приняты и действовали юридические нормы, дискриминирующие их социальный статус и прежде всего общегражданские права.

Важно отметить также, что на общероссийском фоне Минск занимал одну из самых передовых и прогрессивных позиций в деле организации надзора за проституцией.

Библиографический ссылки

1. Лебина НБ, Шкаровский МВ. *Проституция в Петербурге (40-е гг. XIX в. – 40-е гг. XX в.).* Москва: Прогресс-Академия; 1994. 219 с.

2. Мартыненко НК. Российское государство и общество в борьбе с проституцией (1843–1917 гг.) [автореферат диссертации]. Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет; 2012. 39 с.

3. Ролдугина И. Открытие сексуальности. Трансгрессия социальной стихии в середине XVIII в. в Санкт-Петербурге: по материалам Калинкинской комиссии (1750–1759). *Ab imperio*. 2016;2:29–69.

4. Малышева СЮ. *«Профессионалки», «арфистки», «любительницы»: публичные дома и проститутки в Казани во второй половине XIX – начале XX века.* Казань: Казанский федеральный университет; 2014. 187 с.

[43]НИАБ. Ф. 2496. Оп. 1. Д. 4627. Л. 1–1 об.
[44]НИАБ. Ф. 299. Оп. 3. Д. 1564. Л. 66.
[45]НИАБ. Ф. 2513. Оп. 2. Д. 1713. Л. 31.

5. Воронич ТВ. Город и проституция: из истории повседневности Гродно (вторая половина XIX – начало XX вв.). В: Смалянчук АФ, Сліж НУ, рэдактары. *Гарадзенскі палімпсест 2011. Асоба, грамадства, дзяржава. XV–XX стст.* Мінск: Выдавецтва «Зміцер Колас»; 2012. с. 260–290.

6. Воронич ТВ. Царские власти в борьбе за моральность минчан: вторая половина XIX – начало XX вв. В: Груша АІ. *Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі. Крыніцы па гісторыі горада. Сацыяльныя структуры і паўсядзённасць (да 945-годдзя Мінска).* Мінск: Беларуская навука; 2012. с. 305–322.

References

1. Lebina NB, Shkarovsky MV. *Prostitutsiya v Peterburge (40-e gg. XIX v. – 40-e gg. XX v.)* [Prostitution in Saint Petersburg (40s of the XIX century – 40s of the XX century)]. Moscow: Progress-Akademiya; 1994. 219 p. Russian.

2. Martynenko NK. *Rossiiskoe gosudarstvo i obshchestvo v bor'be s prostitutsiei (1843–1917 gg.)* [The Russian state and society in the fight against prostitution (1843–1917)] [dissertation abstract]. Voronezh: Voronezh State Pedagogical University; 2012. 39 p. Russian.

3. Roldugina I. [Discovery of sexuality. Transgression of social elements in the middle of the XVIII century in Saint Petersburg: based on materials from the Kalinka Commission (1750–1759)]. *Ab imperio.* 2016;2:29–69. Russian.

4. Malysheva SYu. *«Professionalki», «arfistki», «lyubitel'nitsy»: publichnye doma i prostitutki v Kazani vo vtoroi polovine XIX – nachale XX veka* [«Professional girls», «harpists», «lovers». Brothels and prostitutes in Kazan in the second half of the XIX – early XX century]. Kazan': Kazan Federal University; 2014. 187 p. Russian.

5. Voronich T. [City and prostitution: from the history of everyday life in Grodno (second half of the XIX – beginning of XX centuries)]. In: Smaljanchuk AF, Slizh NK. *Garadzenski palimpsest 2011. Asoba, gramadstva, dzyarzhava. XV–XX stst.* [Palimpsest of Grodno. 2011. Individual, society and state. XV–XX centuries]. Minsk: Publishing house «Zmitser Kolas»; 2012. p. 260–290. Russian.

6. Voronich T. [Tsar authorities in the struggle for the morality of Minsk residents: the second half of the XIX – early XX centuries]. In: Hrusha AI. *Minsk i minchane: dzesjac' stagoddzjaw gistoryi. Krynicy pa gistoryi gorada. Sacyjal'nyja struktury i pawsjadzjonnasc' (da 945-goddzja Minska)* [Minsk and Minsk residents: ten centuries of history. Sources on the history of the city. Social structures and everyday life. Collection of scientific articles]. Minsk: Belaruskaya navuka; 2012. p. 305–322. Russian.

Статья поступила в редколлегию 17.05.2018.
Received by editorial board 17.05.2018.

УДК 316.344.5-051

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ УЧИТЕЛЕЙ СРЕДНИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ БЕЛАРУСИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.

В. М. ОСТРОГА[1)]

[1)]*Белорусский государственный технологический университет, ул. Свердлова, 13а, 220006, г. Минск, Беларусь*

Отмечено, что к середине XIX в. правительственная политика в сфере народного образования России не соответствовала назревшим потребностям социально-экономического и культурного развития страны. Школьная реформа 1864 г. дала толчок для модернизации существовавшей системы просвещения, остро поставив на повестку дня проблему обеспечения учебных заведений всех типов квалифицированными педагогическими кадрами. Социальный статус преподавателей средних учебных заведений определяла широкая нормативно-правовая база, которая устанавливала круг прав и обязанностей учащего (законы, указы, постановления, распоряжения, циркуляры, уставы, инструкции и т. д.), а также определяла уровень материального дохода – степень обеспеченности жизни и достатка, показатель престижа и положения в обществе представителей этой интеллигентной профессии. Рассмотрено социально-правовое положение преподавателей средних учебных заведений Беларуси во второй половине XIX – начале XX в. Осуществлен сравнительный анализ статуса учителей средних и начальных учебных заведений.

Ключевые слова: учительская интеллигенция; учебный округ; средние учебные заведения; гимназии; реальные училища; социально-правовой статус; учебно-воспитательный процесс.

САЦЫЯЛЬНА-ПРАВАВОЕ СТАНОВІШЧА НАСТАЎНІКАЎ СЯРЭДНІХ НАВУЧАЛЬНЫХ УСТАНОЎ БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

В. М. АСТРОГА[1*]

[1*]*Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт, вул. Свярдлова, 13а, 220006, г. Мінск, Беларусь*

Адзначана, што да сярэдзіны XIX ст. урадавая палітыка ў сферы народнай адукацыі Расіі не адпавядала наспелым патрэбам сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця краіны. Школьная рэформа 1864 г. дала штуршок мадэрнізацыі існуючай сістэмы асветы, востра паставіўшы на парадак дня праблему забеспячэння навучальных устаноў усіх тыпаў кваліфікаванымі педагагічнымі кадрамі. Сацыяльны статус выкладчыкаў сярэдніх навучальных устаноў вызначала шырокая нарматыўна-прававая база, якая акрэслівала кола правоў і абавязкаў настаўнікаў (законы, указы, пастановы, распараджэнні, цыркуляры, статуты, інструкцыі і г. д.), а таксама вызначала ўзровень матэрыяльнага даходу – ступень забяспечанасці жыцця і дастатку, паказчык прэстыжу і становішча ў грамадстве прадстаўнікоў гэтай інтэлігентнай прафесіі. Разгледжана сацыяльна-прававое становішча выкладчыкаў сярэдніх навучальных устаноў Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Праведзены параўнальны аналіз статусу настаўнікаў сярэдніх і пачатковых навучальных устаноў.

Ключавыя словы: настаўніцкая інтэлігенцыя; вучэбная акруга; сярэднія навучальныя ўстановы; гімназіі; рэальныя вучылішчы; сацыяльна-прававы статус; вучэбна-выхаваўчы працэс.

Образец цитирования:
Острога ВМ. Социально-правовое положение учителей средних учебных заведений Беларуси во второй половине XIX – начале XX в. *Журнал Белорусского государственного университета. История.* 2019;1:57–66.

For citation:
Astroha VM. Social and legal status of teachers of secondary schools in Belarus in the second half of XIX – early XX century. *Journal of the Belarusian State University. History.* 2019;1:57–66. Russian.

Автор:
Валентина Михайловна Острога – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры истории Беларуси и политологии.

Author:
Valiantsina. M. Astroha, PhD (history), docent; associate professor at the department of history and political science.
ostroga.v@mail.ru

SOCIAL AND LEGAL STATUS OF TEACHERS OF SECONDARY SCHOOLS IN BELARUS IN THE SECOND HALF OF XIX − EARLY XX CENTURY

V. M. ASTROHA[a]

[a]*Belarusian State Technological University, 13a Sviardlova Street, Minsk 220006, Belarus*

By the middle of the XIX century the government policy in the sphere of public education of Russia did not meet the urgent needs of socio-economic and cultural development of the country. School reform in 1864 gave impetus to the modernization of the existing education system, putting on the agenda the problem of providing educational institutions of all types of qualified teaching staff. The social status of teachers in secondary schools was determined by a broad legal framework, which established the range of rights and duties of the «student» (laws, decrees, orders, circulars, statutes, instructions, etc.), as well as the level of material income – the degree of security of life and wealth, an indicator of the prestige and position in society of representatives of this intelligent profession.

Key words: teacher intelligentsia; educational district; secondary schools; gymnasiums; real schools; social and legal status; educational process.

Введение

Буржуазные реформы 1860–70-х гг. способствовали вступлению России в стадию капиталистической модернизации, изменив в определенной степени и социальную структуру населения. Заметно возросла численность представителей интеллектуального труда – интеллигенции, значительную часть которой составляло учительство. Средняя школа во второй половине XIX – начале XX в. находилась в эпицентре многих процессов в Российской империи. Именно педагог реализовывал официальную образовательно-воспитательную политику, от эффективности которой во многом зависело будущее государства. Известный православный деятель И. Корчинский отмечал: «Но, какие бы цели не ставились школе, они не будут достигнуты, если личность учителя не будет соответствовать этим целям» и если учитель («душа школы») не займет надлежащего и достойного места в обществе [1, с. 1]. Поэтому обращение к проблеме социально-правового положения учительства в рассматриваемый период восполнит пробел в изучении существовавших условий жизни и труда работников образовательной сферы. Именно правовой статус личности до сих пор остается одним из определяющих показателей уровня демократизации общества, степени защиты человека и его уверенности в будущем.

Неслучайно история школы и образования активно исследовалась долгое время. Дореволюционные авторы (И. Корнилов, Г. Фальборк, А. Белецкий, А. Миловидов и др.) занимались преимущественно изучением общих вопросов организации учебной деятельности и мероприятий в государстве. В советский период начинается более интенсивное исследование истории учительства. Значительное внимание уделялось участию педагогов в общественно-политическом движении, проблемам подготовки кадров, социальному положению (В. Р. Лейкина-Свирская, Б. К. Тебиев, А. И. Кравцов, З. А. Пастухова и др.). Большой интерес представляют труды современных российских и белорусских исследователей (И. В. Сучков, И. В. Зубков, М. В. Егорова, С. В. Снапковская, Е. Л. Евдокимова и др.), которые обращаются к вопросам социального и духовного облика учительства, повседневной жизни преподавателей гимназий и реальных училищ, участия в научной и общественной деятельности и др. Вместе с тем до настоящего времени изучены далеко не все аспекты правового и социального статуса учителя средней школы, а также эволюции законодательства в этой сфере.

Источниковую базу настоящего исследования составляют опубликованные и архивные документы и материалы, разнообразные по содержанию и характеру. Широко используются законодательные акты Российской империи, представленные в первую очередь в сборниках «Свод законов Российской империи», «Настольные книги по народному образованию», «Сборники постановлений и распоряжений». Важное значение имеют материалы официального делопроизводства (положения, циркуляры, инструкции, предписания, уставы, правила, ходатайства). Ценными источниками являются также статистические материалы, особенно «Отчеты о состоянии учебных заведений Виленского учебного округа», а также периодическая печать (официальный журнал «Циркуляр по Виленскому учебному округу»).

Методологической основой послужили фундаментальные принципы исторического познания: научной достоверности и объективности, историзма, детерминизма, системного и конкретного подходов к изучению указанной проблемы. Комплексно применялись как общенаучные методы

исследования (анализ, синтез, обобщение, индукция, дедукция, типологии), так и специально-исторические (историко-хронологический использовался для изучения на основе временной последовательности развития нормативно-правовой базы, определявшей социально-правовой статус учительства; конкретно-исторический – для раскрытия основного содержания законодательных актов; историко-системный – при раскрытии многомерности воплощаемых социальных ролей учительства; количественный – при анализе статистических данных и др.).

Основная часть

В рассматриваемый период на территории современной Беларуси, которая входила в состав Российской империи, не было единой средней общеобразовательной школы. Главными типами являлись мужские гимназии, мужские реальные училища и женские гимназии. Неполное среднее образование давалось в мужских и женских прогимназиях. В 1880 г. в Беларуси действовало восемь гимназий и пять прогимназий, а общее число служащих, включая преподавателей, составляло 292 человека. В 1871–1872 гг. реальные гимназии были преобразованы в реальные училища, в 1888 г. они приобрели статус общеобразовательных средних учебных заведений. С начала XX в. значительно увеличилась численность государственных и частных средних учебных заведений, как мужских, так и женских. В 1914 г. в Виленском учебном округе работала 31 мужская гимназия (731 служащий), 42 женские гимназии (1147 служащих) и 11 реальных училищ (280 служащих)[1].

Законодательные основы деятельности средней школы были заложены в 1870-х гг. Истоки правового положения преподавателей гимназий, прогимназий и реальных училищ также возникли в этот период.

Согласно уставам педагогические коллективы средних учебных заведений состояли из директоров мужских гимназий (прогимназий), директоров реальных училищ или начальниц женских гимназий (прогимназий), а также инспекторов, учителей-предметников, классных наставников (надзирателей) или классных дам. Закон четко фиксировал их права и обязанности. Директора и инспекторы избирались попечителем Виленского учебного округа, директоров утверждал министр народного просвещения. Это были лица, «приобретшие ученую степень в одном из высших учебных заведений империи и обратившие на себя внимание службою по учебной части». Главная обязанность директора состояла «в надзоре за ходом учебно-воспитательного процесса, хозяйственной частью, внешним порядком, а также за точным исполнением всех постановлений и распоряжений учебного начальства. Инспектор являлся помощником директора по учебной и воспитательной части, а в случае отсутствия последнего инспектору полностью переходили его функциональные обязанности. В прогимназии он имел одинаковые права и обязанности наравне с директором и подчинялся непосредственно попечителю округа»[2].

К кандидатам на должность учителя средней школы предъявлялись различные требования. Вместе с тем в рассматриваемый период в Беларуси не было ни одного учебного заведения для специальной подготовки преподавателей средней школы. Право преподавания в мужских гимназиях и реальных училищах имели лица с высшим образованием – с «“одобрительными аттестатами” об окончании полного университетского курса и выдержавшие установленное на звание учителя гимназии испытание». Учителями немецкого и французского языков могли быть и лица со средним образованием, но «выдержавшие особое испытание на звание учителей новых языков в гимназии и достаточно знающие русский язык». Таким образом, кандидаты должны были успешно выдержать экзамен на звание учителя гимназии на профильных факультетах университетов и провести два пробных урока[3].

К службе по учебной части при наличии соответствующего образовательного ценза допускались также «лица бывших податных сословий». Но, поскольку средние учебные заведения были созданы в основном для состоятельных слоев населения, должное внимание обращалось не только на образовательный ценз учителей, но и на их социальное происхождение. В отличие от учителей начальной народной школы, в основном выходцев из среды крестьян и мещан, преподаватели средней школы происходили главным образом из дворян и зажиточных слоев городской буржуазии, которые могли обеспечить своих детей должным образованием и воспитанием. Также для работы в эти учебные заведения допускались и иностранные подданные, имеющие звание учителей и учительниц гимназий. Они пользовались всеми правами государственной

[1]Отчет по управлению Виленским учебным округом за 1914 г. Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1915.

[2]Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. 3 июля 1871 г. // Свод законов Российской империи : в 16 т. СПб., 1893. Т. 11, ч. 1 : Свод уставов учебных и ученых заведений ведомства МНП. С. 242 ; здесь и далее цитаты приводятся с сохранением языковых особенностей оригинала. – *В. О.*

[3]О мужских гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства народного просвещения // Там же. С. 243.

службы наравне с русскими подданными и могли без препятствий работать во всех типах средних учебных заведений.

Во второй половине XIX в. женщины имели право преподавать только в младших классах женских гимназий. Высочайшим повелением от 1871 г. предписывалось «поощрять женщин на поприще воспитательном, где они уже ныне занимают должности учительниц в начальных школах и нижних классах женских гимназий» и «расширять еще круг их деятельности на этом поприще». Только в 1901 г. было решено «допускать к преподаванию в старших классах женских гимназий по всем предметам лиц женского пола, окончивших высшие женские курсы», а также учительниц иностранных языков, имеющих звание домашних наставниц или учительниц по немецкому или французскому языкам[4]. Уравнению с мужчинами в праве занимать должности учителей средней школы способствовало как расширение сети средних учебных заведений и появление новых вакансий, так и повышение социального статуса женщины. В 1911 г. женщинам предоставлялась возможность приобретать путем сдачи экзаменов в объеме курса высшего учебного заведения звание учительницы средних учебных заведений, которое давало право преподавать любые предметы во всех классах мужских гимназий, прогимназий и реальных училищ. Они также имели право на оплачиваемый декретный отпуск (до 2 месяцев) и, если это было необходимо, дополнительный «без содержания». Однако возникали различные мнения относительно замужества учительницы и в связи с этим ее возможности продолжать работать, хотя в нормативной базе никаких ограничений не было. Циркуляром от 28 августа 1880 г. Министерство народного просвещения Российской империи сообщило, что замужество не может лишать учительницу приобретенных ею образованием прав, но если «в отдельных случаях семейные обязанности препятствуют какой-либо учительнице с успехом исполнять прежние обязанности ее по службе, то вопрос об оставлении ее при гимназии должен быть решен для каждого случая отдельно» [2, с. 29]. Следует подчеркнуть, что во многих округах Российской империи существовала практика контролировать личную жизнь не только учительниц, но и учителей: например, следовало доносить учебному начальству о намерении вступить в брак, в некоторых случаях необходимо было получить на это особое разрешение.

Помимо основной обязанности – проведения учебных занятий по предметам – учителя проводили значительную учебно-организационную и воспитательную работу. Для более верного и всестороннего обсуждения вопросов, относящихся преимущественно к учебной и воспитательной части, раз в месяц собирался педагогический совет. В его состав входили директор (начальница), инспектор, законоучитель, все штатные и сверхштатные преподаватели, надзиратели, причем все участники обладали правом голоса, а решение принималось большинством голосов. На плечи классных наставников падала основная тяжесть внеклассной работы – надзор за подопечными во внеурочное время, включая дежурства в пансионах и общественных местах.

При определении преподавателя на службу требовалось предоставить свидетельство «о политической и нравственной благонадежности». Политическая благонадежность – расплывчатая категория, но в целом она подразумевала отсутствие настораживающих фактов в биографии преподавателя, позволяющих сомневаться в его лояльности к существующему политическому режиму. Особенно остро эта проблема проявила себя в период народнического движения, когда некоторые учителя включались в ряды тех, кто распространял антимонархические революционные идеи. Нравственная благонадежность означала в первую очередь религиозность и пристойный образ жизни. Запросы о возможности назначить учителя на должность направлялись в канцелярии местных губернаторов: «В случае… несогласия губернатора определение или перемещение не может состояться, а губернатор… доводит об этом тотчас до сведения министра»[5]. Например, в 1909 г. такое свидетельство от губернатора было направлено директору Мстиславской мужской гимназии, в котором указывалось, что учитель И. К. Зоптов «во время проживания в Могилевской губернии как в нравственном, так и в политическом отношении ни в чем предосудительном замечен не был»[6]. Однако совершенно иная информация имелась об учительнице С. С. Семполовской, которая «неоднократно принимала участие в революционных кружках Привислянского края», поэтому «не должна быть допускаема ни в одно учебное заведение ведомства МНП»[7].

Согласно закону «по вступлении в службу каждый должен быть приведен к присяге на верность оной». Так, текст клятвенного обещания, которое давали учителя Могилёвской мужской гимназии им. Императора Александра I Виленского учебного округа в 1875 г., содержал обязанность «верно и нелицемерно служить и во всем повиноваться,

[4]О допущении лиц женского пола к преподаванию в старших классах женских гимназий и прогимназий и в городских и уездных училищах // Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1903 годы / сост. Д. Кузьменко. 1-е изд. Смоленск, 1904. С. 24, 68.

[5]О губернаторах // Свод законов Российской империи : в 16 т. СПб., 1892. Т. 2 : Свод губернских учреждений. Ст. 286.

[6]О производстве испытаний на звание учителя // НИАБ. Ф. 2262. Оп. 1. Д. 10.

[7]Циркуляры Дирекции народных училищ // НИАБ. Ф. 2266. Оп. 1. Д. 10. Л. 339.

не щадя живота своего до последней капли крови... себя вести и поступать как верному его Императорского Величества подданному благопристойно»[8]. Директора гимназий и реальных училищ обязаны были следить за тем, чтобы в их учебных заведениях существовала только государственная точка зрения на все возникающие вопросы. Учителя, как правило, строго следовали всем положениям инструкций и указаниям учебного начальства. Преподавателям запрещалась любая критика системы образования, общественного и политического устройства, строго пресекалось и подавлялось любое проявление самостоятельности (выбор учебников и пособий, отступление от учебных программ) и инакомыслия. Так, например, публичные выступления и статьи в периодических изданиях под авторством учителей должны были «спокойно» рассматривать вопросы «исключительно педагогической стороны дела»: «Служащим чиновникам запрещается издавать в свет сочинения, заключающие в себе что-либо, касающееся до внешних и внутренних отношений Российского Государства, без дозволения своих начальств... Каждый учитель обязан добросовестно вести порученное ему дело и находить награду для себя в сознании исполненного долга; ему нет надобности искать поддержки журналов» [3, с. 800–809]. Этим объясняется формализм в учебно-воспитательном процессе, отсутствие живой и творческой обстановки, подавление личности ученика, жесткая требовательность, сухость и безразличие во взаимоотношениях учителей и учащихся.

Во время определения на службу все учителя давали «подписки», в которых указывалось, что авторы «не принадлежат ни к каким тайным обществам, под каким бы они названием не существовали, и что впредь к оным принадлежать не будут». Распоряжением от 14 сентября 1906 г. Совет министров запретил «всякое участие в политических партиях, обществах и союзах, не только явно революционных, но и таких, которые, хотя и не причисляют себя открыто к революционным, тем не менее, в программах своих, в воззваниях своих вожаков и в других проявлениях своей деятельности обнаруживают стремление к борьбе с правительством или призывают к таковой борьбе население»[9]. Поэтому учителей, которые состояли в антиправительственных объединениях и вели пропаганду революционных идей, немедленно увольняли со службы, против них возбуждалось судебное преследование. Конечно, в среде учащих были представители широкого спектра общественно-политических идеологий (консерватизм, либерализм, социализм), но в основном учительство было аполитично, проправительственно настроено. На рубеже XIX–XX вв. общественно-педагогическая деятельность становится либеральной. Либерализм учителей проявлялся в их стремлении освободить школу от рутины, сделать ее более самостоятельной, внедрить передовой опыт Запада [4, с. 71].

Определение на службу в средние учебные заведения Министерства народного просвещения Российской империи осуществлял попечитель Виленского учебного округа («по собственному избранию или по представлению начальников заведений»). Утверждение в должностях помощников классных наставников было предоставлено директорам гимназий или реальных училищ, от них же зависело «определение лиц, обучающих по найму» – учителей пения и гимнастики. Во власти учебного начальства были переводы «для пользы дела» учащих из одного учебного заведения округа в другое как мера дисциплинарного наказания или поощрения. В исключительных случаях педагогов могли уволить со службы незамедлительно, даже в середине учебного года, причем без объяснения причин. Однозначно поводом могла служить причастность к политической антиправительственной деятельности, аморальное поведение, а также профессиональная некомпетентность.

По российскому законодательству штатные преподаватели казенных мужских и женских гимназий находились на государственной службе и пользовались всеми ее преимуществами, которых были лишены внештатные преподаватели («исправляющие должности учителя... предмета» в случае «неимения кандидатов на занятие вакантной преподавательской должности») казенных учебных заведений и женщины (они работали «из платы по найму»), а также большинство учителей женских гимназий со средним образованием. По своим чинам и правам на награды штатные педагоги гимназий и реальных училищ относились к среднему чиновничеству. Каждая должность соответствовала определенному чину. Все находящиеся на государственной службе имели определенный класс, который присуждался за выслугу лет. Должность штатного учителя гимназии и реального училища соответствовала восьмому классу по Табели о рангах (коллежский асессор); учителей, работающих по найму (рисования, чистописания и гимнастики), – девятому классу (титулярный советник); инспектора – шестому классу (коллежский советник); директора – пятому классу (статский советник). В чине, соответствующем должности, директор утверждался после девяти лет работы на этой должности, а инспектор – после четырех лет (если при поступлении на работу не имел его).

---

[8] Клятвенные обещания на верность службе преподавателей гимназии» // НИАБ. Ф. 2261. Оп. 1. Д. 66. Л. 2.
[9] Постановления и распоряжения, касающиеся должностных и служащих лиц в обществах, союзах, партиях и собраниях // Учительский календарь-справочник на 1911–1912 учебный год. Петербург ; Киев : Сотрудник, 1912. Ч. 2. 706 с.

Через четыре года «беспорочной службы» предполагалось очередное чинопроизводство, причем учителя, оставаясь на своей должности, могли быть произведены тремя чинами выше класса занимаемой должности[10]. Так, указом Правительствующего сената от 16 июня 1880 г. по Виленскому учебному округу были «произведены за выслугу лет» в коллежские советники инспектор Виленской гимназии Ю. Шокальский (с 1876 г.), в коллежские ассесоры – учителя Минской гимназии И. Даляк (с 1875 г.), Могилёвской гимназии Н. Тыминский и В. Роменский (с 1875 г.), Ф. Кленце (с 1874 г.), Гомельской шестиклассной прогимназии П. Савич (с 1875 г.), Виленского реального училища А. Вруцевич (с 1876 г.)[11]. За хорошую службу и заслуги перед отечеством, а также за выслугу полагались определенные награды: объявление Высочайшего Его Императорского Величества благодарности и благоволения, очередной чин, орден, аренда (земли, недвижимости), подарки от Высочайшего Его Императорского Величества имени, единовременные денежные выдачи, звание личного или потомственного гражданина, медали, кафтаны, предоставление прав государственной службы и др. Предоставлять к наградам имели право только вышестоящие начальники с формулировкой «за выдающиеся отличия» или просто «за отличия». Через определенное время службы учителя средних учебных заведений награждались орденами. Устанавливалась следующая очередность: ордена Святого Станислава 3-й степени, Святой Анны 3-й степени, Святого Станислава 2-й степени, Святой Анны 2-й степени, Святого Владимира 4-й степени, Святого Владимира 3-й степени, затем ордена Святого Станислава и Святой Анны 1-х степеней и т. д. Устанавливался минимальный трехлетний срок получения наград, причем к первой из них до истечения трех лет со времени первоначального вступления в службу. Так, орденом Святой Анны 3-й степени могли быть награждены учащие, «беспорочно и с постоянным одобрением начальства, прослужившие 12 лет сряду в одной и той же должности не ниже VIII класса», а орденом Святого Владимира 4-й степени – «прослужившие беспорочно 35 лет, считая сей срок от получения первого классного чина» [5, с. 791–792, 941–943]. Учительницы имели право на награждение золотыми и серебряными медалями на Станиславской и Аннинской ленте; «из числа сих лиц те, кои принадлежат к дворянскому сословию, представляются прямо к золотой нагрудной медали на Аннинской ленте»[12].

Штатные преподаватели гимназий и реальных училищ были обязаны носить ведомственную форменную одежду, указывающую на социально-профессиональную принадлежность учителя. Для лиц, занимающих должности VII и ниже классов, «парадную, праздничную, а также и особую формы составляли: открытый двубортный темно-синий сюртук с отложенным воротником, темно-синие брюки без галунов и без цветного канта, белый жилет, треугольная шляпа, шпага гражданского образца, черный шелковый узкий галстук, завязывающийся спереди малым бантом, белые замшевые перчатки, ордена и знаки отличия»[13]. Во второй половине XIX в. строгой регламентации для женской одежды не существовало. В 1900 г. министром народного просвещения было высказано предложение о «ношении при исполнении служебных обязанностей платьев синего цвета, причем особого покроя для таковых платьев не требуется»[14].

Преподаватели имели право на оплачиваемые отпуска. Существующим вакантным временем каждый мог распоряжаться по своему усмотрению, в отношении отлучек на это время не применялись правила об отпусках. Разрешение на отпуск давали в период учебного времени сроком до 30 дней по уважительным причинам директорами учебных заведений (об этом также сообщалось и попечителю округа). Такого понятия, как бюллетень, для больного учителя не существовало. Вместе с тем любое обращение с просьбой оказания помощи для лечения, поездки в санаторий или кумысолечебницу в пределах империи удовлетворялось за счет средств учебных заведений. Заграничные же отпуска предоставлялись лично министром. Уволенный в отпуск получал от начальства установленной формы билет, где указывались чин, имя, фамилия, должность, место, куда отпускник направлялся, и срок, в течение которого билет являлся действительным. Вместе с увольнительным билетом выдавался и паспорт. Неявка в срок без законных оправданий влекла за собой вычет из содержания за просроченное время [6, с. 81–815].

Чины полиции и судьи требовали от директоров средних учебных заведений или от попечителей учебных округов командирования в распоряжение

[10]Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. 3 июля 1871 г. // Свод законов Российской империи : в 16 т. СПб., 1893. Т. 11, ч. 1 : Свод уставов учеб. и учен. заведений ведомства МНП. С. 287–288.

[11]Указ правительствующего сената // Циркуляр по Виленскому учебному округу. № 8. С. 294.

[12]Положение о форменной одежде для чинов ведомства Министерства народного просвещения. 30 октября 1897. // Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1903 гг. / сост. Д. Кузьменко. 1-е изд. Смоленск, 1904. С. 80.

[13]Описание и правила ношения форменной одежды для гражданских чинов ведомства Министерства народного просвещения // Календарь для учителей на 1905–06 уч. г. / сост. Ф. Ф. Гельбке. СПб., 1905. С. 264–275.

[14]О форменной одежде для лиц женского пола, служащих в женских гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства народного просвещения. 28 февраля 1900 // Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1903 гг. / сост. Д. Кузьменко. 1-е изд. Смоленск, 1904. С. 89.

учителей в качестве переводчиков или экспертов. Наиболее частыми были вызовы преподавателей чистописания и рисования, которые «сличали почерки» бумаг, приобщенных в качестве улик к следствию. Преподаватели иностранных языков осуществляли синхронный перевод показаний иностранных подданных в суде. Также учителя средних школ широко привлекались к работе судов в качестве присяжных заседателей, при уклонении от выполнения этой обязанности им угрожал крупный штраф [7, с. 267]. Годовые отчеты средних учебных заведений подтверждают факт пропуска занятий преподавателей по уважительным причинам: по болезни и «по случаю исполнения преподавателями обязанностей присяжных заседателей в сессиях окружных судов».

В отношении воинской повинности учителя средних учебных заведений имели льготу: «...освобождаются от действительной службы в мирное время и зачисляются в запас армии на 18 лет» [8, с. 582–583]. Однако первые пять лет после зачисления в запас учащие обязаны были ежегодно представлять «в подлежащее о воинской повинности Присутствие удостоверение их начальства в том, что они не оставили соответствующих их званию занятий» [8, с. 582–583]. В годы Первой мировой войны большинство внештатных преподавателей гимназий и реальных училищ, как и учителя начальной школы, призывались в армию, в то время как штатные продолжали трудиться. Всего в Виленском учебном округе за 1914 г. было мобилизировано 49 преподавателей средних учебных заведений. Так, в начале войны из витебской Частной мужской гимназии И. Р. Неруша на действительную военную службу был призван преподаватель математики И. Успенский и два служителя гимназии. Члены их семей на основании Высочайше утвержденного постановления от 9 августа 1914 г. получили право на содержание, которое приравнивалось к жалованью кормильцев в мирное время. Учителя, согласно закону, на время нахождения в армии оставляли за собой должности и имели право занять их снова при увольнении, а также право на зачет времени, проведенного на военной службе, в срок выслуги пятилетних прибавок[15].

В целях привлечения в западные губернии чиновников, священников и учителей из Центральной России специальным положением от 1896 г. правительство ввело льготы и привилегии гражданской службы: лица, занимавшие должности от XIV до VIII класса включительно, включая служащих духовно-учебных заведений, канцелярий попечителей учебных округов, учебных учреждений Министерства народного просвещения и дирекций народных училищ. Смотрители и учителя городских и уездных училищ получали к окладам надбавку 120 %[16]. При первоначальном определении на службу в учебные заведения (которые содержались как за счет казны, так и на средства земств, городов, обществ и частных лиц) учителя имели право на пособие, которое заключалось, во-первых, в выдаче «третного не в зачет жалованья» из государственного казначейства; во-вторых, в выдаче из казны «прогонных денег на всякое расстояние на две лошади» [9, с. 736].

В средних учебных заведениях доходы штатных учителей состояли из фиксированных окладов за преподавание 12 уроков в неделю (учителя рисования – за 15 уроков) и оплаты преподавания дополнительных уроков. Зарплата включала в себя также вознаграждение за исполнение дополнительных обязанностей, различные прибавки и пенсии. В средних учебных заведениях существовало четыре разряда годовых окладов в зависимости от срока службы. В каждой гимназии и реальном училище к первому разряду относились четыре учителя с окладами 750 руб. в год, ко второму – пять учителей с окладами по 900 руб. в год, к третьему и четвертому – по одному учителю с окладами в 1250 и 1500 руб. в год. Низший оклад назначался молодому специалисту, который имел стаж менее 5 лет. Повышение окладов производилось при открытии соответствующих вакансий по старшинству учебной службы «за продолжительную, полезную и ревностную деятельность, преимущественно в одном и том же учебном заведении»[17]. Учителя, получавшие высший оклад, носили звание «заслуженный учитель». Штатами прогимназий высший оклад не предусматривался (существовало три разряда), поэтому максимальная зарплата составляла 1250 руб. в год за 12 уроков в неделю. В частных средних учебных заведениях оклады учителей были ниже по сравнению с зарплатами коллег, работающих в правительственных гимназиях. Например, в 1914 г. ни один штатный преподаватель государственной Могилёвской мужской гимназии не получал меньше 2500 руб. в год (в списке значатся оклады в размере 3100, 3250, 3350, 3500 руб.). Директор И. В. Свирелин (действительный статский советник) зарабатывал 3900 руб. в год

[15]Наряд отношениям Министерства народного просвещения о выдаче пособия семьям учителей, призванных на фронт // НИАБ. Ф. 2623. Оп. 1. Д. 62. Л. 1.

[16]Положение об особых преимуществах гражданской службы в отдельных местностях, а также в губерниях западных и Царства Польского. Изд. 1896. // Свод законов Российской империи : в 16 т. СПб., 1899. Т. 3 : Свод уставов о службе граждан. Кн. 3. С. 198.

[17]О реальных училищах ведомства Министерства Народного Просвещения. 1872 г. // Там же. Т. 11, ч. 1 : Свод уставов учеб. и учен. заведений ведомства МНП. С. 278.

«при готовой квартире»[18]. Для сравнения: в витебской Частной мужской гимназии И. Р. Неруша в 1908 г. учитель русского языка Н. А. Крачковский за 13 годовых уроков получал жалование в размере 780 руб., учитель математики Е. И. Пораневич за 16 уроков – 960 руб.[19]. Материальное положение преподавателей женских гимназий и прогимназий было значительно хуже, уровень их заработной платы зависел от платы за учебу и пособий, выделяемых органами местного самоуправления. Поэтому штаты этих учебных заведений заполнялись по остаточному принципу: педагоги, имевшие высшее образование, рассматривали этот вариант как дополнительный источник доходов или как временное занятие.

Важнейшим проявлением общественно-педагогического движения в России становится создание обществ взаимного вспомоществования. В конце XIX в. в Беларуси также начинают вести деятельность организации взаимопомощи учителей, которые являлись своеобразными профсоюзными органами для оказания в первую очередь материальной помощи всем нуждающимся. В эти общества при поддержке учебного начальства объединялись обычно сельские учителя, являвшиеся наиболее бедным слоем педагогической интеллигенции. Подобные педагогические объединения возникали и в городской среде. Так, 15 мая 1908 г. попечитель Виленского учебного округа утвердил «Устав ссудо-сберегательной кассы служащих в учебных заведениях г. Мстиславля» – мужской гимназии, частной женской гимназии баронессы Пилар фон Пильхау, трехклассного городского мужского и женского приходского училища. Добровольные участники кассы получили право «помещать в ней на сбережение известную долю из своего содержания» и «при временной надобности в деньгах пользоваться ссудами»[20].

Значимой льготой для учителей «в силу недостаточности окладов» было право работать по совместительству, которое предоставлялось на основе утвержденных в 1884 г. правил о порядке совмещения государственной службы. Служить в разных учебных заведениях учителям разрешалось только временно, с разрешения учебного начальства, по необходимости и без вреда для основного места работы. Предоставление такой возможности стало в ряде случаев вынужденной мерой: она обеспечивала достаточно гибкое распределение педагогических кадров между правительственными и частными гимназиями, а также женскими учебными заведениями. Кроме этого, с разрешения руководства учебного заведения учителя имели право заниматься репетиторством, т. е. давать ученикам за плату частные уроки.

Уставами средних учебных заведений учителям также разрешалось содержать в своих домах или квартирах за определенную плату иногородних учеников – пансионеров, которые, как правило, являлись детьми состоятельных родителей. Официально это признавалось даже полезным, ибо учащие получали хорошие доходы, не отвлекаясь на поиски дополнительных занятий в других ведомствах, и параллельно занимались воспитанием собственных учащихся в свободное от учебы время. Однако указывалось, что «правом сим не могут пользоваться директоры и инспекторы»[21].

Всем служащим в государственных учреждениях формально запрещалось участвовать в финансовых и кредитных учреждениях Беларуси, которые стремительно возникали и развивались в русле экономического подъема второй половины XIX в. Но существовала оговорка: возможность такого участия «в хозяйственных делах» для учителей предоставлялась лишь в том случае, если они не принадлежали Министерству народного просвещения, и каждый раз с ведома и разрешения учебного начальства. Конечно, подобная активность учащих руководством округа вовсе не приветствовалась: учитель должен был целиком посвятить себя учебно-воспитательной деятельности. На основании утвержденных в 1984 г. правил «О порядке совмещения государственной службы с участием в торговых и промышленных товариществах и компаниях, а равно в общественных и частных кредитных установлениях», руководство обязано было строго следить, чтобы подобные сторонние занятия учителя не наносили «ущерба служебным интересам и не препятствовали исполнению этими лицами обязанностей их по государственной службе»[22].

Определенной привилегией для всех служащих в мужских средних учебных заведениях Министерства народного просвещения с педагогическим стажем не менее 10 лет, в том числе и находившихся в отставке (если они представляли свидетельство о бедности), являлось освобождение их сыновей от платы за учение в мужских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах (стоимость воспитания учащихся составляла 80–100 руб. в год). Это положение было закреплено в уставах средних учебных

[18]О составлении списков присяжных заседателей, а также лиц, имеющих право участвовать в выборах в Государственную Думу // НИАБ. Ф. 2261. Оп. 1. Д. 284. Л. 9–10.
[19]Наряд отношениям МНП о доставлении различных сведений и срочных ведомостей, списков служащих гимназии // НИАБ. Ф. 2623. Оп. 1. Д. 7. Л. 17.
[20]Устав ссудо-сберегательной кассы служащих в учебных заведениях г. Мстиславля // НИАБ. Ф. 2262. Оп. 1. Д. 4. Л. 2–6.
[21]Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. 3 июля 1871 г. // Свод законов Российской империи : в 16 т. СПб., 1983. Т. 11, ч. 1 : Свод уставов учебных и ученых заведений ведомства МНП. С. 245.
[22]Циркуляры округа // НИАБ. Ф. 2261. Оп. 1. Д. 126. Л. 12.

заведений[23]. В 1873 г. такое же право распространилось и на учительских дочерей. В начале XX в. аналогичную привилегию получили служащие женских гимназий и прогимназий.

Преподаватели имели право получать пенсию по старости и по болезни. Для прослуживших в ведомстве Министерства народного просвещения Российской империи от 20 до 25 лет назначалась пенсия в размере половины оклада, причем она выплачивалась и в том случае, когда учитель продолжал службу. Служащие в других ведомствах таких привилегий не имели. При отставке педагог, имевший трудовой стаж от 10 до 25 лет, получал единовременное пособие в размере годового оклада. Те, кто оставлял службу «по расстроенному совершенно на службе здоровью», получали пенсии в зависимости от количества отработанного времени: прослужившие от 10 до 15 лет получали треть оклада, от 15 до 20 лет – две трети, 20 и более лет – полный оклад. За каждые последующие 5 лет, отработанные свыше 25, назначалась прибавка к пенсии в размере пятой части от полного оклада [10, с. 71–73]. Для тех, кто имел стаж педагогической работы 25 лет и более, при выходе на пенсию назначался полный оклад жалованья (в среднем директора получали около 800 руб., инспекторы – 700 руб., учителя – 600 руб.).

В последней трети XIX в. преподаватели женских гимназий, имевшие звание домашних наставниц и наставников, имели право получать пенсию в размере лишь 160 руб. В начале XX в. пособие было повышено: в гимназиях начальницы и главные надзирательницы, имеющие звание домашней наставницы или учительницы, получали 500 руб. в год; надзирательницы, воспитатели, а также преподаватели учебных дисциплин получали по 300 руб. в год. В случае смерти преподавателя пенсии выплачивались вдове и несовершеннолетним детям. Кроме того, при выходе в отставку полагалось единовременное пособие, равное годовому окладу. Следует подчеркнуть, что учителя средних учебных заведений, которые характеризовались достаточно высоким уровнем материального обеспечения, в получении пенсий находились в более привилегированном положении, чем их коллеги, работавшие в начальной школе.

Заключение

Таким образом, во второй половине XIX – начале XX в. в духовно-культурной жизни Беларуси происходили динамичные изменения. Расширение сети общеобразовательных учреждений привело к численному росту учительской интеллигенции. Закономерно встал вопрос о формировании социально-правового статуса преподавателя – главной фигуры средней школы. Штатные учителя гимназий, прогимназий и реальных училищ являлись государственными служащими, чиновниками со всеми вытекающими из этого последствиями. Большинство педагогов имели университетское образование и достаточно высокий социальный статус. Их характеризовало относительно твердое и хорошее материальное положение: учительский труд в средней школе относился к разряду высокооплачиваемых, а также давал определенные социальные гарантии, прежде всего это касалось пенсионного обеспечения, отдыха, льгот на воспитание детей и др. Была создана система нормативных отношений, которая определяла круг прав и обязанностей учителей (непосредственно при определении на службу и перемещениях, в учебно-воспитательной деятельности, по отношению к государственным органам, учебному руководству и др.). Преподаватели гимназий, прогимназий и реальных училищ имели гораздо больше прав по сравнению с учителями низших учебных заведений: преимущественно они награждались чинами, орденами и денежными пособиями, имели право на ношение форменной одежды, были в основном освобождены от воинской повинности и др. Вместе с тем осознанное решение посвятить свою жизнь педагогической деятельности, наполненной успехами и трудностями в профессиональном и эмоциональном плане, – это смелый и достойный выбор, характерный для физически и умственно сильных людей, компетентных и преданных своему делу.

Библиографические ссылки

1. Корчинский И. *Личность учителя начальной церковной школы.* Гродно: Губернская типография; 1901. 12 с.
2. Родевич МВ. *Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения.* Санкт-Петербург: Тип. доктора М. А. Хана; 1884. 88 с.
3. Ограничения для лиц, состоящих на службе. В: Фальборк ГА, Чарнолуский В. *Настольная книга по народному образованию. 1899–1911. Том 2.* Санкт-Петербург: Знание; 1901. с. 715–1538.
4. Сучков ИВ. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков. *Отечественная история.* 1995;1:62–77.

[23]Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства Народного просвещения. 3 июля 1871 г. // Свод законов Российской империи : в 16 т. СПб., 1893. Т. 11, ч. 1 : Свод уставов учебных и ученых заведений ведомства МНП. С. 274.

5. Правила об испрошении Высочайших наград. Извлечения из утвержденных орденов и других знаков отличия. В: Фальборк ГА, Чарнолуский В. *Настольная книга по народному образованию. 1899–1911. Том 2.* Санкт-Петербург: Знание; 1901. с. 715–1538.
6. Об увольнении в отпуски, от должностей и от службы. В: Фальборк ГА, Чарнолуский В. *Настольная книга по народному образованию. 1899–1911. Том 2.* Санкт-Петербург: Знание; 1901. с. 715–1538.
7. Зубков ИВ. *Российское учительство: повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ. 1870–1916.* Москва: Новый хронограф; 2010. 528 с.
8. Извлечение из Устава о воинской повинности. В: Фальборк ГА, Чарнолуский В. *Настольная книга по народному образованию. 1899–1911. Том 1.* Санкт-Петербург: Знание; 1899. с. 1–713.
9. О принятии в гражданскую службу и определении к должностям. В: Фальборк ГА, Чарнолуский В. *Настольная книга по народному образованию. 1899–1911. Том 2.* Санкт-Петербург: Знание; 1901. с. 715–1538.
10. О пенсиях и единовременных пособиях по учебной части министерства народного просвещения. В: Фальборк ГА, Чарнолуский В. *Настольная книга по народному образованию. 1899–1911. Том 2.* Санкт-Петербург: Знание; 1901. с. 715–1538.

References

1. Korchinsky I. *Lichnost' uchitelya nachal'noi tserkovnoi shkoly* [The personality of the teacher of primary Church school]. Hrodna: Gubernskaya tipografiya; 1901. 12 p. Russian.
2. Rodevich MV. *Sbornik deistvuyushchikh postanovlenii i rasporyazhenii po zhenskim gimnaziyam i progimnaziyam Ministerstva narodnogo prosveshcheniya* [Collection of existing ordinances and regulations on women's gymnasiums and schools of the Ministry of Public Education]. Saint Petersburg: Doctor's M. A. Khan tipography; 1884. 88 p. Russian.
3. [Restrictions for persons in the service of]. In: Falbork GA, Charnolusky V. *Nastol'naya kniga po narodnomu obrazovaniyu. 1899–1911. Tom 2* [A handbook on public education. 1899–1911. Volume 2]. Saint Petersburg: Znaniya; 1901. p. 715–1538. Russian.
4. Suchkov IV. [Social and spiritual appearance of Russian teaching at the turn of the XIX–XX centuries]. *Otechestvennaya istoriya.* 1995;1:62–77. Russian.
5. [Rules about asking for the Highest awards. Extract from approved orders and other distinctions]. In: Falbork GA, Charnolusky V. *Nastol'naya kniga po narodnomu obrazovaniyu. 1899–1911. Tom 2* [Handbook for public education. 1899–1911. Volume 2]. Saint Petersburg: Znanie; 1901. p. 715–1538. Russian.
6. [Dismissal in releases from posts and from the service]. In: Falbork GA, Charnolusky V. *Nastol'naya kniga po narodnomu obrazovaniyu. 1899–1911. Tom 2* [Handbook for public education. 1899–1911. Volume 2]. Saint Petersburg: Znanie; 1901. p. 715–1538. Russian.
7. Zubkov IV. *Rossiiskoe uchitel'stvo: povsednevnaya zhizn' prepodavatelei zemskikh shkol, gimnazii i real'nykh uchilishch. 1870–1916* [Russian teaching: daily life of teachers of Zemstvo schools, gymnasiums and real schools. 1870–1916]. Moscow: Novyi khronograf; 2010. 528 p. Russian.
8. [Extract from the Charter of military conscription]. In: Falbork GA, Charnolusky V. *Nastol'naya kniga po narodnomu obrazovaniyu. 1899–1911. Tom 1* [A book on public education. 1899–1911. Volume 1]. Saint Petersburg: Znanie; 1899. p. 1–713. Russian.
9. [About adoption in the civil service and determining the positions]. In: Falbork GA, Charnolusky V. *Nastol'naya kniga po narodnomu obrazovaniyu. 1899–1911. Tom 2* [Handbook for public education. 1899–1911. Volume 2]. Saint Petersburg: Znanie; 1901. p. 715–1538. Russian.
10. [About pensions and one-time allowances for the educational part of the Ministry of Public Education]. In: Falbork GA, Charnolusky V. *Nastol'naya kniga po narodnomu obrazovaniyu. 1899–1911. Tom 2* [Handbook of public education. 1899–1911. Volume 2]. Saint Petersburg: Znanie; 1901. p. 715–1538. Russian.

Статья поступила в редколлегию 19.11.2018.
Received by editorial board 19.11.2018.

УДК 94(476)«1920/1930»+338.43(476)(091)«1920/1930»

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЕДИНОЛИЧНОГО КРЕСТЬЯНСКОГО ХОЗЯЙСТВА В БЕЛАРУСИ В 1920–30-х гг.

С. Н. ХОДИН [1)]

[1)]*Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь*

На примере белорусской советской деревни рассмотрены процессы трансформации единоличного крестьянского хозяйства в Беларуси в 1920–30-х гг. Анализируется влияние природно-географического и логистического факторов на углубление специализации сельского хозяйства Беларуси. Определены этапы экономической политики, исследованы формирование экономического сознания крестьянства и его воздействие на изменения в экономическом поведении этой категории населения. Подробно изучена трансформация форм землепользования в БССР на протяжении 1920–30-х гг. Проанализированы альтернативы единоличного хозяйства, прослежено развитие подсобного хозяйства в условиях коллективизации. Указаны особенности модернизационных процессов в Беларуси в межвоенный период.

Ключевые слова: процессы трансформации; единоличное крестьянское хозяйство; природно-географический фактор и логистический фактор; специализация сельского хозяйства; этапы экономической политики; экономическое сознание; экономическое поведение крестьянства; трансформация форм землепользования; альтернативы развития; коллективизация.

ТРАНСФАРМАЦЫЯ АДЗІНААСОБНАЙ СЯЛЯНСКАЙ ГАСПАДАРКІ Ў БЕЛАРУСІ Ў 1920–30-я гг.

С. М. ХОДЗІН [1*]

[1*]*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь*

На прыкладзе беларускай савецкай вёскі разглядаюцца працэсы трансфармацыі адзінаасобнай сялянскай гаспадаркі ў Беларусі ў 1920–30-я гг. Аналізуецца ўплыў прыродна-геаграфічнага і лагістычнага фактараў на паглыбленне спецыялізацыі сельскай гаспадаркі Беларусі. Вызначаюцца этапы эканамічнай палітыкі, даследуюцца фарміраванне эканамічнай свядомасці сялянства і яе ўздзеянне на змены ў эканамічных паводзінах гэтай катэгорыі насельніцтва. Падрабязна разглядаецца трансфармацыя форм землекарыстання вяскоўцаў на працягу 1920–30-х гг. Аналізуюцца альтэрнатывы адзінаасобнай гаспадаркі, прасочваецца развіццё падсобнай гаспадаркі ва ўмовах калектывізацыі. Акрэсліваюцца асаблівасці мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі ў міжваенны час.

Ключавыя словы: працэсы трансфармацыі; адзінаасобная сялянская гаспадарка; прыродна-геаграфічны фактар і лагістычны фактар; спецыялізацыя сельскай гаспадаркі; этапы эканамічнай палітыкі; эканамічная свядомасць; эканамічныя паводзіны сялянства; трансфармацыя форм землекарыстання; альтэрнатывы развіцця; калектывізацыя.

Образец цитирования:
Ходзін СМ. Трансфармацыя адзінаасобнай сялянскай гаспадаркі ў Беларусі ў 1920–30-я гг. *Часопіс Беларускага дзяржанага ўніверсітэта. Гісторыя.* 2019;1:67–75.

For citation:
Khodzin SM. Transformation of individual peasant economy in Belarus in 1920–30s. *Journal of the Belarusian State University. History.* 2019;1:67–75. Belarusian.

Автор:
Сергей Николаевич Ходин – доктор исторических наук, доцент; профессор кафедры источниковедения исторического факультета.

Author:
Siarhei M. Khodzin, doctor of science (history), docent; professor at the department of source study, faculty of history.
skhodzin@mail.ru

Журнал Белорусского государственного университета. История. 2019;3:67–75
Journal of the Belarusian State University. History. 2019;3:67–75

TRANSFORMATION OF INDIVIDUAL PEASANT ECONOMY IN BELARUS IN 1920–30s

S. M. KHODZIN[a]

[a]*Belarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus*

With the example of the Belarusian Soviet village, processes of transformation of the individual peasant economy in Belarus in 1920–30s are considered. The influence of natural-geographical and logistical factors that have contributed to the deepening of agricultural specialization in Belarus is analyzed. The economic policy phases are determined, the formation of economic awareness and its impact on changes in the economic behavior of the peasantry are investigated. The transformation of land use forms in BSSR during the 1920–30s has been studied in detail. The alternatives to the development of individual peasant economy have been reviewed and the development of subsidiary farms in the context of collectivization have been considered. The features of modernization processes in Belarus in the interwar period are determined.

Key words: transformation processes; individual peasant economy; natural-geographical factor; logistical factor; agricultural specialization; economic policy phases; economic awareness; economic behavior of the peasantry; transformation of land use forms; alternative to the development; collectivization.

Важнай умовай паспяховага развіцця сялянскай гаспадаркі з'яўляецца ўлік прыродна-геаграфічнага і лагістычнага фактараў. Каб наладзіць культурную гаспадарку, якая дае канкурэнтаздольную прадукцыю на ўнутраным і знешнім рынках, трэба было правесці новае эканамічнае раяніраванне з улікам гістарычных абставін, асаблівасцей эвалюцыі сялянскай гаспадаркі, шчыльнасці насельніцтва, транспартных шляхоў, коштаў на тавары сельскагаспадарчай вытворчасці, а таксама сацыяльна-псіхалагічнага фактару. Значную навуковую і практычную работу ў гэтым кірунку рэалізаваў Навукова-даследчы інстытут сельскай і лясной гаспадаркі і непасрэдна А. А. Смоліч. Праведзенае ім даследаванне паказала, што асноўныя прычыны нізкай прыбытковасці сялянскай гаспадаркі абумоўлены недахопам сродкаў вытворчасці, адсутнасцю зберажэнняў і інвестыцый селяніна ў сваю гаспадарку, высокімі падаткамі. У сярэдзіне 1920-х гг. у БССР была рэалізавана вялікая праца па раяніраванні, якую М. І. Калінін прыводзіў у якасці прыкладу для ўсяго СССР. Пры гэтым А. А. Смоліч настойваў на неабходнасці ўліку глебавых, гідралагічных, кліматычных і іншых прыродных умоў. Істотным фактарам з яго пункта гледжання з'яўлялася таксама лагістыка: наяўнасць буйных гарадоў, чыгуначных станцый і г. д.

Нягледзячы на тое што сялянства атрымала прырэзку зямлі каля 1 млн дзесяцін, для Беларусі вельмі востра заставалася праблема аграрнай перанаселенасці, лішак рабочай сілы даходзіў тут да 40 %[1]. Падчас калектывізацыі звярталася ўвага на тое, што ў сярэдзіне 1920-х гг. «падзел сялянскіх гаспадарак дасягнуў неверагодных памераў. Кожны год павялічвалася колькасць дробных сялянскіх гаспадарак на 15 000, у той час як у першыя гады пасля рэвалюцыі яна ўзрастала на 8000»[2] (тут і далей пераклад наш. – *С. Х.*). У густанаселеных ці малазямельных раёнах недахоп зямлі пазбаўляў сялянскую сям'ю магчымасці рэалізаваць сваю рабочую сілу ва ўмовах аптымальных форм арганізацыі працы. Не валодаючы дастатковым запасам зямлі і сродкаў вытворчасці для поўнага выкарыстання сваёй працы ў сельскай гаспадарцы, сяляне займаліся і іншымі відамі гаспадарчай дзейнасці, у прыватнасці адыходніцтвам. У Беларусі спроба пераадолець аграрную перанаселенасць выяўлялася і ў пашырэнні больш працаёмкіх культур і адпаведных сельскагаспадарчых галін (бульбаводства, ільнаводства), а таксама ў развіцці жывёлагадоўлі і падсобных промыслаў [1, с. 82–107].

Савецкая статыстыка прыводзіла даволі істотныя лічбы росту пагалоўя жывёлы. Аднак зыходныя даныя падаваліся ў параўнанні з 1916 г. – годам ваенным і для жывёлагадоўлі неспрыяльным. Што ж датычыцца дынамікі яе развіцця ў 1920-х гг., то, паводле статыстычнага даведніка, у 1923 г. налічвалася 911 743 каровы, а ў 1926 г. – 1 126 273 [2, с. 187]. Неспрыяльная сітуацыя складвалася з кармамі і якасцю жывёлы. Вельмі марудна адраджалася свінагадоўля[3]. Адной з найважнейшых праблем, як вынік ваеннага ліхалецця, з'яўляліся хваробы жывёлы. Па сцвярджэнні наркама земляробства БССР Д. Ф. Прышчэпава, Віцебскім бактэрыялагічным інстытутам была наладжана вытворчасць сывараткі з разлікам на 40 тыс. галоў [3]. Гэта праца, безумоўна, патрабавала шмат часу, асабліва ў тых умовах.

У сярэдзіне 1920-х гг. адбывалася паглыбленне спецыялізацыі сельскай гаспадаркі Беларусі

[1]НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 2295. (Документы о состоянии сельского хозяйства и очередных задачах аграрной политики в БССР (доклады, тезисы докладов, сведения, выводы и др.). 18 февраля – 31 июля 1925 г.). Л. 112.

[2]Стенограмма XIV съезда КП(б)Б от 26 [27] января 1932 г. // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 5590. Л. 551.

[3]НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 2295. (Документы о состоянии сельского хозяйства и очередных задачах аграрной политики в БССР (доклады, тезисы докладов, сведения, выводы и др.). 18 февраля – 31 июля 1925 г.). Л. 41.

ў кірунку да мяса-малочнай жывёлагадоўлі і вырошчвання тэхнічных культур. Пэўныя поспехі былі дасягнуты ў развіцці птушкагадоўлі. Развіццё рынкавых адносін праз механізмы цэн стымулявала дадзеную тэндэнцыю. Па разліках эканамістаў на аснове бюджэтных абследаванняў, вытворчасць збожжа была прыбытковай толькі для буйных (ад 8,1 да 16 дзесяцін) высокатаварных гаспадарак. Для асноўнай масы гаспадарак (ад 2 да 8 дзесяцін) сабекошт пуда збожжа ў рублях у 1924/25 гаспадарчым годзе быў ніжэй рынкавай цаны толькі па такіх культурах, як лён і бульба [1, с. 228]. У наступным годзе рынкавыя цэны на жыта і авёс узраслі. Пры гэтым узровень механізацыі вырошчвання і збору бульбы, а таксама тэхнічных культур заставаўся самым нізкім. Згодна са звесткамі «Перспектыўнага плана развіцця сельскай і лясной гаспадаркі БССР», працаёмкія культуры – лён, каноплі, бульба – былі больш распаўсюджаны ў бядняцкіх гаспадарках, кармавыя і збожжавыя – у заможных. Кароў на гаспадарку больш было ў беднякоў. Аднак вывад складальнікаў «Перспектыўнага плана развіцця сельскай і лясной гаспадаркі БССР» аб больш эфектыўным развіцці жывёлагадоўлі ў бядняцкіх гаспадарках бачыцца памылковым. Жывёла ва ўмовах малаўрадлівых глеб Беларусі разглядалася пераважна як вытворца ўгнаенняў [3]. Як адзначаў І. А. Кіслякоў, у Калінінскай і Бабруйскай акругах памяншалася значэнне жывёлагадоўлі і ўзмацнялася роля земляробства. Але ў раслінаводстве большае развіццё атрымалі інтэнсіўныя культуры (лён, бульба) [4, с. 97–98]. Сялянства Бабруйскай акругі скардзілася ва ўладныя структуры на тое, што з прычыны высокіх падаткаў няма магчымасці гадаваць жывёлу[4].

Праведзены прафесарам П. П. Маславым аналіз даказваў, што аднаўленчы працэс у сельскай гаспадарцы адбываўся пераважна за кошт экстэнсіўных фактараў – павелічэння затрат жывой працы, пашырэння землекарыстання і іншых рэсурсаў, якія да сярэдзіны 1920-х гг. былі ўжо вычарпаны [5]. Не назіралася і росту таварнай прадукцыі. Тыповая серадняцкая гаспадарка заставалася напалову натуральна-спажывецкай. Узрастала спажыванне хлеба самімі сялянамі, а таксама павялічваліся выдаткі на корм жывёле [6; 7]. У 1928 г. у сувязі з гэтым Д. Ф. Прышчэпаў пісаў: «І не дзіва, што сучасная наша таварнасць ніжэйшая, чым яна была ў дарэвалюцыйны час; безумоўна, што на гэтым адбіваецца значна павялічанае пасля рэвалюцыі харчаванне самога сялянства. Такі ўзрост сельскай гаспадаркі, які пакуль што ідзе ў жывот, нас задаволіць не можа таму, што недахоп прадуктаў сельскагаспадарчай вытворчасці, магчыма, адаб'ецца на рэканструкцыі ўсёй народнай гаспадаркі»[5] [8, с. 54].

На думку Д. Ф. Прышчэпава, інтэнсіфікацыя і развіццё сельскай гаспадаркі цалкам залежалі ад развіцця прамысловасці. Ужо на Х з'ездзе КП(б)Б у студзені 1927 г. Д. Ф. Прышчэпаў звяртаў увагу на тое, што прамысловасць БССР на той час перапрацоўвала толькі 40 % таварнай прадукцыі сельскай гаспадаркі. Між тым у вёсцы адзначаўся велізарны лішак працоўнай сілы, было дастаткова энергетычных рэсурсаў (велізарныя тарфяныя запасы). Наркам земляробства адкінуў абвінавачванне ў тым, што «мы не ведаем, куды ідзе развіццё сельскай гаспадаркі», і засведчыў, што яна рухаецца па шляху да вытворчай кааперацыі. Аднак вытворчую кааперацыю ён разумеў не толькі як калгасна-саўгасную вытворчасць, але і як пэўны інтэгральны кааператыў, які ўключае таксама цэлы шэраг форм спецыяльнай кааперацыі. Кааперацыя, па меркаванні Д. Ф. Прышчэпава, павінна была вырастаць з ініцыятывы вяскоўцаў. «Гэта не кармавая рэпа, якую вясною пасадзілі, а восенню яна ўжо вырасла... На натуральна-спажывецкім фундаменце сялянскай гаспадаркі кааперацыя не будзе развівацца», – сцвярджаў наркам земляробства[6].

Рынкавыя адносіны паміж вытворцамі і спажыўцамі прадукцыі ва ўмовах традыцыйнага недаверу сялян да горада патрабавалі ад улад стварэння новых механізмаў мадэрнізацыі, аднак гэта супярэчыла класавым падыходам, якія акрэсліваліся бальшавіцкай партыяй. Рынкавы тып паводзін мае больш магчымасцей і перспектыў, але для яго рэалізацыі неабходна выкананне шэрагу ўмоў як з боку дзяржавы, так і з боку індывіда. Сяляне з'яўляліся не самымі лепшымі прадпрымальнікамі. Яны аддавалі перавагу правераным стагоддзямі традыцыйным формам агракультуры. На думку Б. М. Міронава, «сяляне працавалі менавіта столькі, колькі неабходна было для задавальнення ўласных патрэб» [9, с. 411]. Разам з тым даследаванні, праведзеныя прафесарам М. П. Макаравым, паказалі, што хутарскія гаспадаркі мелі істотную перавагу над калектыўнымі ў тых сферах вытворчасці, дзе пераважала не тэхнічнае забеспячэнне, а зацікаўленасць у выніках працы («біялагічныя працэсы») [10].

Заўважнай рысай эканамічнай палітыкі 1920-х гг. была спроба яе навуковага абгрунтавання. Менавіта ў гэты час складваюцца навуковыя беларускія школы ў галіне аграрных навук [11]. Сярод найбольш яркіх іх прадстаўнікоў можна назваць С. В. Скандракова, Е. Л. Ярашчука, Г. І. Гарэцкага, А. А. Смоліча, І. А. Кіслякова. Хоць іх погляды і фарміраваліся

[4]Справаздача аб дзейнасці Бабруйскага акруговага выканаўчага камітэта Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў за 1926/27 і 1927/28 гг.: ІІІ Бабруйскаму акруговаму з'езду Саветаў. Бабруйск : [б. в.], 1929. С. 18.
[5]Тут і далей цытаты прыводзяцца ў адпаведнасці з нормамі сучаснай арфаграфіі. – *С. Х.*
[6]Стенограмма Х съезда КП(б)Б от 3–10 января 1927 г. // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 3083. Л. 550–551.

пад уплывам расійскіх школ, аднак гэтыя вучоныя выразна выяўлялі імкненне вывучаць і ўлічваць асаблівасці і традыцыі Беларусі як асобнай гаспадарчай сістэмы. Крытыкуючы А. В. Чаянава за вузкі тэхніка-эканамічны падыход, І. А. Кіслякоў пісаў: «Землеўпарадкаванне, застаючыся само па сабе актам эканоміка-тэхнічным, з'яўляецца разам з тым з'явішчам сацыяльна і эканамічна абумоўленым па ўсіх лініях». Па яго меркаванні, «расійская ўніверсітэцкая землеўпарадчая навука да гэтага часу ігнаруе пасялковую форму землекарыстання» [4, с. 130].

Неабходна адрозніваць тэрміны «парадак землекарыстання» (абшчынны і падворны) і «формы землекарыстання». У сваёй працы А. І. Кісліякоў вызначыў чатыры формы землекарыстання: 1) хутарскую; 2) пасялковую; 3) адрубную; 4) калектыўную. Разам з тым хутары і пасёлкі вызначаюцца і як від населенага пункта. Каб падкрэсліць індустрыяльны характар пасёлка (ці аб'ём насельніцтва ў ім), да тэрміна «пасёлак» пачалі дадаваць азначэнне «гарадскі». Разам з хутарамі зніклі таксама такія найменні, як «пагост», «двор». На пачатку 1920-х гг. у сялянскім асяроддзі можна было пачуць такія назвы відаў населеных пунктаў, як «засценак», «выселкі», «слабада», якія па вызначаных І. А. Кісляковым характарыстыках былі блізкімі да пасёлкаў [4, с.11].

Вяртанне ў склад БССР шэрагу тэрыторый Віцебскай, Гомельскай і Смаленскай губерняў прадвызначыла распаўсюджанне тут беларускага заканадаўства. Галоўнае яго адрозненне ад расійскага заключалася ў адмаўленні ад абшчыннай формы землекарыстання, а таксама ў тым, што не дапускаліся ўраўняльныя перадзелы. Зямля замацоўвалася ў пастаяннае працоўнае карыстанне за паселішчамі і іншымі гаспадарчымі аб'яднаннямі і за асобнымі працоўнымі землекарыстальнікамі з дня выдачы дакументаў.

Землеўпарадкаванне на хутары не мела вызначальнага ўплыву на развіццё калгаснага руху ў Беларусі. Частка хутарскіх гаспадарак па меры неабходнасці аб'ядноўвалася ў калектыўныя гаспадаркі. Так, у Віцебскай акрузе, дзе працэнт хутароў быў найвышэйшы, значную долю складалі аб'ядналыя ў калектывы хутарскія гаспадаркі, якія ўзніклі пераважна пасля кастрычніка 1917 г. Адной з прычын рэпрэсій супраць Д. Ф. Прышчэпава (як вядома, ён быў названы Чырвоным Сталыпіным) найперш з'яўлялася незалежная зямельная палітыка ў БССР, у тым ліку і ў дачыненні да абшчыны. Аднак ці настолькі супрацьстаялі хутары і абшчына? Нямецкая даследчыца Д. Зіберт сцвярджае, што «там, дзе абшчына з'яўлялася больш моцнай, працэс хутарызацыі быў больш паспяховым, чым у тых раёнах, дзе практыкавалася падаткаабкладанне асобных гаспадарак» [12]. Гісторык Л. П. Ліпінскі тлумачыць гэта адсутнасцю ілюзій наконт адмены незнаёмага ў тых месцах зямельнага перадзелу [13]. Аднак аднаго гэтага фактару для тлумачэння недастаткова, бо ў беларускіх раёнах вакол Гомеля, дзе існавала абшчына, працэнт хутарызацыі быў неістотным. Можна меркаваць, што пераважную ролю адыгрывалі іншыя фактары, найперш прыродна-геаграфічныя. У лясістай частцы паўночна-ўсходняй Беларусі хутары і адрубы стымуляваліся і прыкладамі паспяховага гаспадарання ў сумежных латышскіх тэрыторыях.

Зямельны кодэкс БССР 1923 г. гарантаваў сялянам, якія карысталіся зямлёй у хутарской і адрубной формах, тыя ж юрыдычныя правы, што і калектывам, дазваляў свабодны пераход да гэтых форм землекарыстання шляхам выдзялення з зямельнага таварыства асобных гаспадарак, у тым ліку праз размеркаванне ўсёй зямлі таварыства на хутары і адрубы. На 1 студзеня 1925 г. каля 25 % сялянскіх гаспадарак БССР размяшчаліся на хутарах і адрубах. Аднак бяднейшая частка сялянства нават пры моцным жаданні для пераходу на хутары не мела сродкаў на перанос сваёй сядзібы на новае месца і аплату землеўпарадкавальных работ. Не магла гэтыя выдаткі цалкам кампенсаваць і разбураная вайной дзяржава. У гэтых умовах нараджаліся новыя сацыяльныя супярэчнасці. Таму шэраг навукоўцаў, у прыватнасці А. А. Смоліч, прапаноўвалі менавіта для бяднейшага сялянства выкарыстоўваць магчымасці вытворчых форм сельскагаспадарчай кааперацыі з падтрымкай дзяржавы.

У сітуацыі, калі калектыўныя гаспадаркі не набылі вялікага аўтарытэту сярод беларускага сялянства, кіраўніцтва Наркамата земляробства БССР у другой палове 1920-х гг. рэкамендавала кампрамісную форму – невялікія кааператыўныя пасёлкі з прымусовым севазваротам. Дзеля гэтага выкарыстоўваліся дадатковае зямельнае забеспячэнне, ільготы пры вызначэнні платы за землеўпарадкаванне і інш. За перыяд 1922–1927 гг. на тэрыторыі БССР былі створаны пасёлкі на плошчы 590 434 га, што складала 29 % ад усёй землеўпарадкаванай за гэты час плошчы сялянскага землекарыстання. Найбольш распаўсюджанай пасялковая форма стала ў Гомельскай, Магілёўскай, часткова Мінскай і Бабруйскай акругах. У Віцебскай, Аршанскай, Полацкай акругах пераважалі хутары [10].

На Пленуме ЦК КП(б)Б 3 мая 1925 г. першы сакратар партыі сцвярджаў, што ў гаспадарчай палітыцы і практычнай рабоце на вёсцы занадта шмат пяражыткаў ваеннага камунізму і найпершай задачай «з'яўляецца цяпер рост накаплення ў вёсцы, узбагачэння дробнага гаспадара»[7]. У спрэчцы з Д. Ф. Прышчэпавым А. І. Крыніцкі заклікаў дзейнічаць больш рашуча ў ажыццяўленні

[7]Стенограмма заседания пленума ЦК КП(б)Б от 2–8 мая 1925 г. // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1992. Л. 2–3.

патрабаванняў сялянства, «не чакаць, пакуль загрукочуць кранштацкія гарматы»[8]. На IX з'ездзе КП(б)Б, які адбыўся ў снежні 1925 г., адзначалася: «...да гэтага часу сялянства не ведае, якая з форм землекарыстання самая выгадная для яго. Мы не можам цяпер сказаць, да прыкладу, што пасялковы настрой з'яўляецца настроем большасці сялянства, і зараз сялянства кідаецца ад хутарской да пасялковай, ад пасёлкаў да хутароў»[9]. Разам з тым многія партыйныя і савецкія кіраўнікі, якія раней імкнуліся вызначыцца ў справе калектыўнага земляробства, цяпер спяшаліся адрапартаваць вышэйшым органам пра поспехі ў развіцці хутарской гаспадаркі.

У 1924–1926 гг. у ходзе ажыццяўлення агульнай для цэнтральнай і ўсходняй частак Беларусі землеўпарадкавальнай палітыкі значная перавага аддавалася пасёлкам. Паводле плана развіцця сельскай гаспадаркі на другую палову 1920-х гг., яны павінны былі скласці адну чвэрць усіх форм землекарыстання. Наркамат земляробства БССР вызначыў задачу «як мага менш перасоўваць насельніцтва» [14]. У выдадзенай гэтай установай брашуры «Сельская гаспадарка Беларускай ССР і мерапрыемствы па яе аднаўленні» (1925) адзначалася, што рассяленне на хутары, нават калі яны і былі б найбольш дасканалай формай землекарыстання, – мера нясвоечасовая і для многіх гаспадарак разбуральная.

Кіраўніцтва Наркамата земляробства БССР на чале з Д. Ф. Прышчэпавым у другой палове 1920-х гг. мусіла манеўрыраваць паміж эканамічнымі патрэбамі дзяржавы і ідэаламі сацыяльнай роўнасці, дэкларававанымі кампартыяй. З пункта гледжання перспектыў павелічэння сельскагаспадарчай вытворчасці, зніжэння сабекошту прадукцыі і ўліку схільнасцей сялянства найбольш эфектыўнай формай была хутарская гаспадарка. Калі на пасёлках і адрубах вытворчасць лёну для сялян не прыносіла даходу і з'яўлялася стратнай, хутаране мелі да 40–45 % прыбытку. Спецыяльная камісія, якая даследавала ў 1928 г. стан сялянскай гаспадаркі ў розных рэгіёнах БССР, адзначала, што ва ўмовах пераважна хутарскога землекарыстання сельскагаспадарчая вытворчасць у Віцебскай акрузе развівалася больш інтэнсіўна [15]. Даследчык М. П. Макараў таксама лічыў хутары найбольш эфектыўнымі формамі індывідуальнага землекарыстання. Па рацыянальнасці выкарыстання зямельнай плошчы ён ставіў хутары вышэй за іншыя формы арганізацыі гаспадаркі, у тым ліку калгасы. Але, згодна з тагачаснай ідэалогіяй, эфектыўнасць участковых форм землекарыстання была звязана з сацыяльнымі вынікамі, непрымальнымі для сацыялістычнага грамадства. У якасці альтэрнатыўных форм разглядаліся калгасы і саўгасы. Па ўраджайнасці збожжавых яны маглі паспаборнічаць з хутарскімі гаспадаркамі. Але ў 1920-я гг. сельская гаспадарка Беларусі арыентавалася на вытворчасць не збожжа, а лёну, бульбы, мяса і малака, дзе хутаране былі па-за канкурэнцыяй.

У другой палове 1920-х гг. працягвалася землеўпарадкаванне хутароў, якія існавалі фактычна. У 1926 г. з усіх хутарскіх гаспадарак рэспублікі 25,6 % былі створаны да 1917 г., астатнія – у 1920-х гг., з іх 23,2 % – на падворна-цераспалосных землях у ходзе землеўпарадкавання, больш за 50 % – на былых памешчыцкіх землях, атрыманых сялянамі пасля 1917 г. У 1926 г. у Аршанскай акрузе ўзнікла больш за 33 % хутароў у параўнанні з іншымі формамі землекарыстання, у Віцебскай – каля 75 %. Распаўсюджанай з'явай стала арганізацыя малазямельным сялянствам на землях дзяржаўнай маёмасці калектыўных гаспадарак з наступным імкненнем рассяліцца на хутары. Па выбарачным перапісе 1927 г., хутарскія гаспадаркі складалі каля 20 % усіх наяўных гаспадарак, іх высокая ўдзельная вага назіралася ў паўночнай і паўночна-ўсходняй частках БССР. У матэрыялах да даклада Савета Народных Камісараў БССР Савету Народных Камісараў СССР канстатаваліся адсутнасць у 1928 г. абшчыны і «шырокае распаўсюджанне надворна-ўчастковай формы землекарыстання, у тым ліку хутарской і адрубной, як істотнага адрознення БССР ад РСФСР» [16, с. 48–49].

Другая палова 1920-х гг. характарызуецца імкненнем дзяржавы павялічыць прыбыткі за кошт сялянства. Пэўным выключэннем у гэтым плане стаў 1926 г., калі падатак быў паменшаны, але адначасова ў падаткаабкладанне сельскагаспадарчага насельніцтва ўносіліся змены. У далейшым ён спаганяўся не толькі з натуральных элементаў гаспадаркі, але і з даходу. Абкладанню падлягаў прыбытак і ад асноўных, і ад другасных заняткаў. У выніку адзіны сельскагаспадарчы падатак з 1927 г. пашыраўся з асноўных аб'ектаў (зямля, лугі і буйная жывёла) і на свінаводства, прамысловае садаводства, агародніцтва і пчалаводства, а таксама на неземляробчыя заняткі насельніцтва. Ад падатку вызваляліся батракі, рабочыя, якія працавалі на выбарчых пасадах, а таксама медыцынскі персанал, ветэрынары, настаўнікі, суддзі, міліцыя, работнікі лясніцтваў і некаторыя іншыя катэгорыі вясковага насельніцтва. У параўнанні з 1926/27 гаспадарчым годам колькасць гаспадарак, прыцягнутых да падаткаабкладання, павялічылася на 1,5 %[10].

[8]Стенограмма заседания пленума ЦК КП(б)Б от 2–8 мая 1925 г. 104 л. // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1992. Л. 91–97.

[9]НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 1983. (Протоколы и стенограмма IX съезда КП(б)Б, приветствие съезду. 8–12 декабря 1925 г.). Л. 65.

[10]Отчет НКФ об исполнении Гос. бюджета БССР за 1926–1927 гг. // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 2732. Л. 17 об. – 18.

Імкненне не абкладаць выпадковыя даходы і заахвочваць агратэхнічныя новаўвядзенні, развіццё дадатковых заробкаў сялянства, абкладанне паляводства па плошчы раллі, а не паводле плошчы пасеву, павінна было, па задумцы ініцыятараў, падштурхнуць да інтэнсіфікацыі гаспадарання[11]. Аднак вынікі сельскагаспадарчай вытворчасці 1926/27 гаспадарчага года засведчылі зніжэнне валавой прадукцыі па ўсіх асноўных галінах, за выключэннем жывёлагадоўлі, пры некаторым павелічэнні неземляробчых даходаў насельніцтва. У выніку прырост прадукцыі сельскай гаспадаркі склаў толькі 8 % (у папярэднім годзе – амаль 51 %). За 1926/27 гаспадарчы год паступіла 8 061 370 руб. сельскагаспадарчага падатку замест планаваных 8 345 738 руб. (96,6 %)[12].

У маі 1927 г. А. І. Крыніцкага змяняе В. Г. Кнорын, які ўжо меў вопыт практычнай работы ў Беларусі. Заява В. Г. Кнорына на адкрыцці XI з'езда ЦК КП(б)Б 22 лістапада 1927 г. сведчыла аб тым, што прадчуванне магчымай вайны прысутнічала не толькі ў сялянскіх чутках: «СССР пераможа і ў вайне, якая мае адбыцца, адваюе права на сацыялістычнае будаўніцтва ў нашай краіне»[13]. Акцэнт на мабілізацыю ўсіх сродкаў і сіл у ваеннага пакалення разумеўся як найважнейшая палітычная задача. Сродкі, неабходныя для мадэрнізацыі горада, магчыма было ўзяць толькі з вёскі. Асэнсоўвалася і важнасць падтрымкі ўлады сярэднім сялянствам, колькасць якога павялічылася. У прыватнасці, В. Г. Кнорын падкрэсліваў: «Найважнейшае для нас – адносіны серадняка: з кім ідзе серадняк – з намі ці супраць нас, і цэнтральным пытаннем у нашай палітыцы было, застаецца і ёсць – заваяваць на бок савецкай улады серадняка, павесці яго ў саюзе з беднатой. І паставіць на чале гэтага саюза бедняка»[14]. Варта заўважыць, што такая лінія прадвызначыла раскол вёскі, яна супярэчыла сялянскаму менталітэту. Гэтыя супярэчнасці адлюстроўваліся найперш у падатковай палітыцы, якая ў 1920-х гг. з'яўлялася асноўным рэгулятарам сацыяльных адносін у вёсцы ў дачыненні да розных груп насельніцтва. Нягледзячы на тое што перавага надавалася прамому падаткаабкладанню, разам з мясцовымі зборамі сяляне ўносілі больш за 10 плацяжоў. У якасці аб'ектаў падаткаабкладання вяскоўцаў выступалі зямля, жывёла, іншая маёмасць, прыбытак і г. д.

Каб спыніць распад калгасаў, Прэзідыум ЦВК БССР у лютым 1928 г. прыняў спецыяльную пастанову, якая забараняла размеркаванне калгаснай зямлі. У 1929 г. была забаронена хутарская форма землеўпарадкавання. Падчас суцэльнай калектывізацыі адносіны да хутароў шмат у чым нагадвалі сітуацыю часоў ваеннага камунізму. Дзякуючы звароту да А. Р. Чарвякова стала вядомай сітуацыя з землеўпарадкаваннем саўгаса імя Молатава Камарынскага раёна, калі 72 хутарскія гаспадаркі ссялілі з іх зямель, выдзеліўшы зямельную плошчу (не зусім прыдатную для земляробства) за 12–13 км ад сядзіб гаспадароў. У далейшым такія дзеянні дзяржаўных чыноўнікаў, што кваліфікаваліся напачатку як «лявацкія загібы», былі выкарыстаны для справы аб шкодніцкай арганізацыі ў Наркамаце земляробства БССР[15].

Пазней, у сярэдзіне 1930-х гг., сам А. Р. Чарвякоў вымушаны быў даваць паказанні аб тым, што быццам бы па ўказанні польскіх улад у БССР насаджаліся хутары. Пачатак новай кампаніі супраць кіраўніцтва Беларусі быў звязаны з артыкулам у газеце «Праўда», у адказ на які начальнік аддзела землеўпарадкавання і меліярацыі Наркамата земляробства БССР пераадрасаваў абвінавачанні на адрас саюзнага Навукова-даследчага інстытута арганізацыі тэрыторыі[16]. У перапісцы разгортвалася сапраўдная трагедыя беларускіх сялян. Яны не толькі былі прымусова аб'яднаны ў калгасы. У надзвычай хуткіх тэмпах яны павінны былі перанесці свае дамы і пабудовы ў калгасныя сядзібы. Заўважна, што Наркамат земляробства БССР, лепш валодаючы сітуацыяй, прапаноўваў ліквідаваць і дробныя пасёлкі да 20 двароў (пры гэтым калгасы ўжо арыентавалі на брыгадны метад працы)[17]. Разам з тым мерапрыемствы, звязаныя з паскарэннем ліквідацыі хутароў, аўтар пісьма зводзіў да ініцыятывы «класавага ворага»[18]. У чэрвені 1938 г. на XVII з'ездзе ЦК КП(б)Б канстатавалася, што «дзякуючы таварышу Сталіну» ў ЦК КП(б)Б была выкрыта «нацыянал-фашысцкая групоўка», якая «рабіла ўсё, каб адарваць нашу савецкую рэспубліку ад вялікай сям'і народаў і перадаць беларускі народ у лапы крывавага фашызму»[19]. Напярэдадні

[11]НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 2520. (Протоколы заседания Пленума ЦК КП(б)Б от 12–15 марта 1926). Л. 18.
[12]Отчет НКФ об исполнении Гос.бюжета БССР за 1926–1927 гг. // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 2732. Л. 8–10, 20.
[13]Стенограмма XI съезда КП(б)Б от 22 – 29 ноября 1927 г. 813 л. // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 3090. Л. 1.
[14]Там же. Л. 189.
[15]Протокол № 19 заседания секретариата ЦК КП(б)Б от 19 июня 1932 г., документы к нему // НАРБ. Ф. 4 п. Оп. 1. Д. 5669. Л. 245.
[16]Докладная записка начальника отдела землеустройства и мелиорации Наркомзема БССР И. С. Фридмана в ЦК ВКП(б) от 26 мая 1935 г. о его несогласии со статьей по вопросу землеустройства в БССР, помещенной в газете «Правда» от 25 марта 1935 г. // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 9050.
[17]Там же. Л. 5.
[18]Там же. Л. 11.
[19]Стенограмма XVII съезда ЦК КП(б)Б. 2-й экз. // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 12263. Л. 11.

АДПУ БССР была падрыхтавана дакладная запіска «Аб шкодніцкім зрыве рашэнняў ЦК УКП(б) і СНК СССР ад 11 кастрычніка 1937 г. аб мерапрыемствах па сцягванні хутароў у БССР». У ёй канстатавалася наяўнасць 159 587 хутарскіх гаспадарак, што складала 16–18 % усіх двароў. Пры гэтым у Мсціслаўскім, Суражскім, Сіроцінскім і Ліёзненскім паветах яны ўтваралі абсалютную большасць гаспадарак (ад 59 да 93 %)[20]. Асаблівы клопат АДПУ складала тое, што значная частка хутароў знаходзілася ўздоўж мяжы і стала базай для антысавецкай дзейнасці. Стварэнне хутарскіх гаспадарак у Беларусі звязвалі не толькі з П. А. Сталыпіным, але і з Д. Ф. Прышчэпавым (не прымалася пад увагу, што большасць хутароў у савецкі час узніклі да яго прызначэння на пасаду наркама земляробства БССР). Да справы былі далучаны абвінавачанні не толькі на яго адрас, але і ў бок «польскага шпіёна» У. М. Ігнатоўскага, а таксама сведчанні былога наркама земляробства БССР К. Ф. Бенека, згодна з якімі хутарызацыя ў БССР мела дзяржаўную падтрымку, што садзейнічала невыкананню планаў па калектывізацыі (87,1 % – ніжэй, чым у сярэднім па СССР). Ссяленне з хутароў і дробных пасёлкаў закранула дзясяткі тысяч гаспадарак. Прапанову аб перасяленні 50 тыс. гаспадарак пры абмеркаванні плана землеўпарадкавальных работ кіраўнік АДПУ БССР Б. Д. Берман аднёс да выступлення першага сакратара ЦК КП(б)Б М. І. Галадзеда. У выніку меркавалася ў 1937 г. ссяліць з хутароў 3100 гаспадарак, а на працягу 1938 г. з памежнай зоны – 22 718 двароў[21].

Ліквідацыя індывідуальнай гаспадаркі ва ўмовах спецыялізацыі ў кірунку да мяса-малочнай вытворчасці выклікала найперш істотнае скарачэнне жывёлы, нарыхтовак мясной і малочнай прадукцыі. Партыйнае кіраўніцтва напачатку дзейнічала па звыклым шаблоне, выкарыстоўваючы адміністрацыйныя магчымасці. Згодна з рашэннем Сакратарыята ЦК КП(б)Б ад 24 кастрычніка 1932 г., былі размеркаваны планы мясанарыхтовак, якія даводзіліся да ўзроўню кожнага раёна, кожнай сялянскай сям'і. Асноўны цяжар быў ускладзены на калгасныя двары і сялянскія індывідуальныя гаспадаркі (каля 80 %)[22]. З 1933 г. дзяржавай акцэнтуюцца падатковыя стымулы для калектывізацыі. У выніку падаткі з адзінкі зямельнай плошчы для індывідуальнай гаспадаркі ў 20–30 разоў перавышалі нормы падатку для калгасаў. Да таго ж у калгаснікаў не абкладаліся падаткам пасевы лёну, жывёла (буйная і дробная) і прадукцыя пчалаводства. У сувязі з рэзкім скарачэннем жывёлы для стымулявання развіцця жывёлагадоўлі і малочнай гаспадаркі ў 1933 г. не абкладаўся падаткам увесь прырост (у супастаўленні з 1932 г.) пагалоўя кароў, быкоў і авечак і ў індывідуальнай гаспадарцы. Для сялян найбольш выгаднымі станавіліся пасевы цукровых буракоў і лёну, якія вызваляліся ад падаткаабкладання. Увогуле падаткі для вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі ў БССР былі ў ліку высокіх па асноўных яе відах у параўнанні з іншымі рэспублікамі СССР. Сялянства Беларусі вынікамі сваёй працы ўнесла істотны ўклад у фарміраванне індустрыяльнай магутнасці СССР.

Прыняцце ў лютым 1935 г. на II з'ездзе калгаснікаў-ударнікаў прыкладнага статута сельскагаспадарчай арцелі дало адзінаасобнікам спадзяванне на тое, што пры ўступленні ў калгас яны захаваюць падсобную гаспадарку. У спалучэнні з наступам на індывідуальную гаспадарку гэта садзейнічала росту тэмпаў калектывізацыі ў многіх рэгіёнах, у тым ліку ў БССР. Прысядзібныя надзелы часткова заспакоілі сялянства, задаволілі іх уласніцкія патрэбы. Аднак дуалізм спарадзіў новыя супярэчнасці. Прысядзібныя надзелы калгаснікі імкнуліся максімальна павялічыць, выкарыстоўваючы складанасці з землеўпарадкаваннем. Даволі часта яны трактавалі тыя ці іншыя нормы на сваю карысць. У трэцім пункце пастановы СНК СССР было адзначана, што пры надзяленні калгаснікаў сядзібай ім адводзіцца не болей за 0,5 га зямлі. Аднак асобныя землямеры прыпісвалі перад гэтай лічбай словы «не меней»[23]. Паступова спеў дуалізм і ў свядомасці селяніна, выяўляючыся ў яго эканамічных паводзінах. Калгаснікі імкнуліся больш часу правесці на сваёй гаспадарцы, бо за калектыўную яны амаль нічога не атрымлівалі.

Такім чынам, развіццё індывідуальнай сялянскай гаспадаркі на працягу даследуемага перыяду характарызуецца супярэчлівымі тэндэнцыямі. Да сярэдзіны 1920-х гг. не было створана істотных стымулаў для яе развіцця. Аднаўленчы працэс у беларускай вёсцы адбываўся пераважна за кошт экстэнсіўных фактараў: павелічэння затрат жывой працы, пашырэння землекарыстання – рэсурсаў, якія да сярэдзіны 1920-х гг. былі ўжо вычарпаны. Не назіралася і росту тарварнай прадукцыі, тыповая серадняцкая гаспадарка заставалася напалову натуральна-спажывецкай. Рост спажывання хлеба самімі сялянамі, а таксама павелічэнне выдаткаў на корм жывёле прадвызначылі залежнасць БССР ад сітуацыі ў хлебавытворчых рэгіёнах СССР.

Аграрная перанаселенасць паглыбляла спажывецкі характар гаспадаркі. Ва ўмовах сістэматычных змен у падыходах да надзялення зямлёй нават максімальныя і мінімальныя нормы землекары-

[20]Стенограмма XVII съезда ЦК КП(б)Б. 2-й экз. // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 12263. Л. 189.
[21]Там же. Л. 78–95.
[22]Протокол № 19 заседания секретариата ЦК КП(б)Б от 19 июня 1932 г., документы к нему // НАРБ. Ф. 4 п. Оп. 1. Д. 5669. Л. 1.
[23]Спецсовещания, докладные и справки органов НКВД // НАРБ. Ф. 4п. Оп. 1. Д. 12055.

стання, уведзеныя для больш рацыянальнага размеркавання зямельных плошчаў і рэалізацыі працоўнага прынцыпу ў зямельнай палітыцы, выклікалі незадаволенасць сялянства. Урэшце, не толькі вынікі вытворчасці ўплывалі на выбар сялянамі форм землекарыстання, але і перспектывы землеўладкавання. Па меры абмежавання выхаду на хутары ў сялянства ўзрастала імкненне да стварэння сельскагаспадарчых калектываў.

Уніфікацыя і паскораныя тэмпы калектывізацыі пазбавілі беларускую вёску магчымасцей мадэрнізацыі з улікам асаблівасцей яе гістарычнага развіцця і прыродна-геаграфічных умоў пры пераваге на той час «біялагічных» працэсаў. Аднак спалучэнне пераваг буйной і дробнай гаспадаркі спецыфічным чынам рэалізавалася з улікам захавання асабістай гаспадаркі калгаснікаў, якая ва ўмовах выняцця прадукцыі калгасаў станавілася не толькі крыніцай пражыцця вяскоўцаў, але і істотным фактарам сельскагаспадарчай вытворчасці ў такіх галінах, як бульбаводства, мяса-малочная гаспадарка і кустарніцтва.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Ходзін СМ. *Беларуская вёска ў міжваенны час: шляхі і формы савецкай мадэрнізацыі (1921–1939).* Мінск: БДУ; 2014. 240 с.

2. *Статыстычны даведнік і каляндар з запісной кніжкай для статыста-карэспандэнта на 1927 год.* 6-е выд. Мінск : Цэнтральная статыстычная ўправа; 1927. 428, IV с.

3. Прищепов Д. Мероприятия по восстановлению сельского хозяйства Белоруссии. *Вперед.* 1924;2:52–58.

4. Кіслякоў Я. *Пасёлкі (оптымум тэрыторыі і эфект землеўпарадкавання).* Мінск: Беларускі навукова-даследчы інстытут сельскай і лясной гаспадаркі; 1928. 256 с.

5. Маслов ПП. Развитие сельского хозяйства до и после революции, 9 октября 1927 г. *Известия ЦК КПСС.* 1989;10:192–219.

6. Ходзін СМ. Беларуская вёска ў 1920–30-я гг.: крыніцы, метады, вынікі вывучэння. У: Яноўскі АА, рэдактар. *Выбраныя навуковыя працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, 1921–2001. Том 2. Гісторыя. Філасофія. Журналістыка.* Мінск: БДУ; 2001. с. 109–118.

7. Ходзін СМ. Дзяржаўнае будаўніцтва ў Беларусі ў 1920-я гг. У: Коршук УК, рэдактар. *Працы гістарычнага факультэта БДУ. Выпуск 6.* Мінск: БДУ; 2011. с. 109–115.

8. Прышчэпаў З. Задачы рэканструкцыі сельскай гаспадаркі ў сёлетнюю пасеўкампанію. *Савецкае будаўніцтва.* 1928;3/4:53–62.

9. Миронов БН. *Российская империя: от традиции к модерну. Том 1.* Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин; 2014. 896 с.

10. Макараў МП. *Спроба вывучэння эфектыўнасці форм землекарыстання ў БССР.* Мінск: [б. в.]; 1929. (Працы Беларускага навукова-даследчага інстытута сельскай і лясной гаспадаркі пры СНК БССР. Том 7, выпуск 5).

11. Бусько ВН. *Экономическая мысль Беларуси в период НЭПа (20-е годы).* Минск: Право и экономика; 2000. 279 с.

12. Siebert D. *Bäuerliche Alltagsstrategien in der Belarussischen SSR (1921–1941): die Zerstörung patriarchalischer Familienwirtschaft.* Stuttgart: F. Steiner; 1998. 414 S. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. № 52).

13. Липинский ЛП. *Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии.* Минск: Издательство Белорусского государственного университета; 1978. 221 с.

14. Ремизов ИВ, редактор. *Перспективный план развития сельского и лесного хозяйства БССР на 1925/26–1929/30 гг.: утвержден Правительством.* Минск: Издательство Народного комиссариата земледелия БССР; 1927. VIII, 960 с.

15. Асноўныя вынікі работы Ураду БССР. Да перавыбару Саветаў 1928/29 г. Мінск: Выдавецтва УВК і СНК СССР; 1928. 150 с.

16. *Материалы к докладу Совета Народных Комиссаров БССР Совету Народных Комиссаров СССР.* Минск: Управление делами СНК БССР; 1928. 248 с.

References

1. Khodzin SM. *Belaruskaja vjoska w mizhvaenny chas: shljahi i formy saveckaj madjernizacyi (1921–1939)* [Belarusian village during the interwar period: the ways and forms of Soviet modernization (1921–1939)]. Minsk: Belarusian State University; 2014. 240 p. Belarusian.

2. *Statystychny davednik i kaljandar z zapisnoj knizhkaj dlja statysta-karjespandjenta na 1927 god* [Statistical handbook and calendar with a notebook for supernumerary correspondent to 1927]. 6th edition. Minsk: Central Statistical Office; 1927. 428, IV p. Belarusian.

3. Prishchepov D. [Events for the restoration of agriculture of Belarus]. *Vpered*. 1924;2:52–58. Russian.

4. Kisljakow Ja. *Pasjolki (optymum tjerytoryi i jefekt zemlewparadkavannja)* [Village (optimum area and effect zemlevparadkavannya)]. Minsk: Belarusian Research Institute of Agriculture and Forestry; 1928. 256 p. Belarusian.

5. Maslov PP. [Development of agriculture before and after the revolution, 1927 October 9]. *Izvestiya TsK KPSS*. 1989;10:192–219. Russian.

6. Khodzin SM. [Belarusian village in the 1920–30s: sources, methods, results of the study]. In: Janowski AA, editor. *Vybranyja navukovyja pracy Belaruskaga dzjarzhawnaga wniversitjeta, 1921–2001. Tom 2. Gistoryja. Filasofija. Zhurnalistyka* [Selected scientific works of the Belarusian State University, 1921–2001. Volume 2. History. Philosophy. Journalism]. Minsk: Belarusian State University; 2001. p. 109–118. Belarusian.

7. Khodzin SM. [State-building in Belarus in the 1920s]. In: Korshuk UK, editor. *Pracy gistarychnaga fakul'tjeta BDU. Vypusk 6* [Proceedings of the historical faculty of Belarusian State University. Issue 6]. Minsk: Belarusian State University; 2011. p. 109–115. Belarusian.

8. Prishchepov Z. [Tasks reconstruction of agriculture in the current sowing campaign]. *Saveckae budawnictva*. 1928: 3/4;53–62. Belarusian.

9. Mironov BN. *Rossiiskaya imperiya: ot traditsii k modernu. Tom 1* [Russian Empire: from tradition to modernity. Volume 1]. Saint Petersburg: Dmitry Bulanin; 2014. 896 p. Russian.

10. Makarov MP. *Sproba vyvuchjennja jefektywnasci form zemlekarystannja w BSSR* [Trying to study the effectiveness of land use in the Byelorussian SSR]. Minsk: Publisher unknown; 1929. (Proceedings of the Belarusian Scientific Research Institute of Agriculture and Forestry under the BSSR. Volume 7, issue 5). Belarusian.

11. Busko VN. *Ekonomicheskaya mysl' Belarusi v period NEPa (20-e gody)* [The economic thought of Belarus in the period of the NEP (1920s)]. Minsk: Pravo i ekonomika; 2000. 279 p. Russian.

12. Siebert D. *Bäuerliche Alltagsstrategien in der Belarussischen SSR (1921–1941): die Zerstörung patriarchalischer Familienwirtschaft*. Stuttgart: F. Steiner; 1998. 414 S. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. No. 52). German.

13. Lipinski PL. *Stolypinskaya agrarnaya reforma v Belorussii* [Stolypin agrarian reform in Belarus]. Minsk: Izdatel'stvo Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta; 1978. 221 p. Russian.

14. Remizov IV, editor. *Perspektivnyy plan razvitiya sel'skogo i lesnogo khozyaistva BSSR na 1925/26–1929/30 g.: utverzhden Pravitel'stvom* [The prospective plan for the development of agriculture and forestry in the BSSR for 1925/26–1929/30: approved by the Government]. Minsk: Izdatel'stvo Narodnogo komissariata zemledeliya BSSR; 1927. VIII, 960 p. Russian.

15. *Asnownyja vyniki raboty Uradu BSSR. Da peravybaru Savetaw 1928/29 g.* [The main results of the work of the BSSR Government. For re-election of the Soviets 1928/29]. Minsk: Vydavectva UVK i SNK SSSR; 1928. 150 p. Belarusian.

16. *Materialy k dokladu Soveta Narodnykh Komissarov BSSR Sovetu Narodnykh Komissarov SSSR* [Materials to the report of the Council of People's Commissars of the BSSR to the Council of People's Commissars of the USSR]. Minsk: Upravleniye delami SNK BSSR; 1928. 248 p. Russian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 14.12.2018.
Received by editorial board 14.12.2018.

Всемирная история

Усеагульная гісторыя

World history

УДК 94(354)

КУЛЬТОВАЯ АРХИТЕКТУРА ГОРОДА БОРСИППЫ

М. С. МАХАН [1)]

[1)]*Университет аль-Кадисия, г. Эд-Дивания, Ирак*

Анализируется культовая архитектура Борсиппы – одного из важнейших городов в Древней Месопотамии. Благодаря своему близкому географическому соседству с Вавилоном Борсиппа имела развитую архитектуру. Важнейшими архитектурными памятниками являются зиккурат (который иногда ассоциировался с Вавилонской башней) и три храмовых комплекса. Подробно рассматриваются этапы застройки, планировочная структура и строительный материал указанных сооружений.

Ключевые слова: Борсиппа; Вавилония; зиккурат; храмовая архитектура; Навуходоносор II.

КУЛЬТАВАЯ АРХІТЭКТУРА ГОРАДА БАРСІПЫ

М. С. МАХАН [1*]

[1*]*Універсітэт аль-Кадзісія, г. Эд-Дзіванія, Ірак*

Аналізуецца культавая архітэктура Барсіпы – аднаго з найважнейшых гарадоў у Старажытнай Месапатаміі. Дзякуючы свайму блізкаму геаграфічнаму суседству з Вавілонам Барсіпа мела развітую архітэктуру. Найважнейшымі архітэктурнымі помнікамі з’яўляюцца зікурат (які часам асацыіраваўся з Вавілонскай вежай) і тры храмавыя комплексы. Падрабязна разглядаюцца этапы забудовы, планіровачная структура і будаўнічы матэрыял указаных пабудоў.

Ключавыя словы: Барсіпа; Вавілонія; зікурат; храмавая архітэктура; Навухаданосар II.

Образец цитирования:
Махан МС. Культовая архитектура города Борсиппы. *Журнал Белорусского государственного университета. История*. 2019;1:76–82.

For citation:
Mahan MS. Religious architecture of the city of Borsippa. *Journal of the Belarusian State University. History*. 2019;1: 76–82. Russian.

Автор:
Мохаммад С. Махан – кандидат исторических наук, доцент; заведующий кафедрой археологии археологического факультета.

Author:
Mohammed S. Mahan, PhD (history), docent; head of the department of archeology, faculty of archeology.
mohammed_sayyab@yahoo.com

RELIGIOUS ARCHITECTURE OF THE CITY OF BORSIPPA

M. S. MAHAN [a]

[a] *University of Al-Qadisiyah, Diwaniyah, Iraq*

The article considers the religious architecture of the city of Borsippa, one of the most important cities in Ancient Mesopotamia. Due to its geographical location close to Babylon Borsippa had prosperous religious architecture. The most important monuments are ziqqurat (which was even associated with the Tower of Babel), as well as three temple complexes. The article considers in details the stages of building, planning structure and building material of the mentioned monuments.

Key words: Borsippa; Babylonia; ziqqurat; religious architecture; Nebuchadnezzar II.

Введение

Борсиппа – древний вавилонский город. Известны руины города, а также остатки зиккурата, погребенного под холмом, называемым «Бир-Нимруд» или «Бирс». Название города происходит от древневавилонского слова «Борсиппа» или «Барсиппа» [1, с. 11] (аккадский *Barzippa*, шумерский секционный BÀD.SI.AB.BA^{ki} [2, p. 105]).

В Талмуде город фигурирует как Борс и Борсипп, в таком виде название города было воспринято арабскими географами. В своем словаре Якут аль-Хашави упоминает его как «Борс» [3, с. 810].

Руины города расположены приблизительно в 910 милях к югу от г. Аль-Хилла [3, с. 810]. Таким образом, Борсиппа не только был соседним с Вавилоном городом, но фактически находился в его предместьях. Древние источники называют его Вторым Вавилоном [3, с. 810].

Наиболее распространенное название города (Борсиппа или Барсиппа) представляет собой шумерское слово, значение которого можно истолковать как «рог моря» или «меч моря». Это указывает на то, что в древние времена город располагался в болотистой местности [3, с. 810].

Борсиппа (Бирс-Нимруд) была известна как центр почитания вавилонского бога Набу[1], которому древние иракцы поклонялись как богу мудрости и знания, они считали его сыном Мардука, бога Вавилона. Храм Набу в Борсиппе имел шумерское название «Эзида», т. е. «верный дом» [3, с. 810]. Бог Набу занимал важное место в вавилонском пантеоне, а его город – Борсиппа – был известен как центр развития письменности. В городских храмах располагалась главная библиотека [4, с. 20].

Мы очень мало знаем об истории города. Древнейшее упоминание Борсиппы содержится в одном из клинописных текстов, датируемых 3-м тысячелетием до н. э. [5, с. 208]. Также содержится информация о городе в Законах Хаммурапи (ок. 1792–1750 гг. до н. э.) – шестого правителя первой вавилонской династии (Prol. III, 7–16) [6, p. 78]. Так, в труде упоминается обновление важных городских зданий, особенно храма бога Набу [1, с. 12].

Расцвет Борсиппы пришелся на 612–539 гг. до н. э. – период Нововавилонского царства (халдейской династии). Особенно активно развивали город царь Набопаласар и его сын Навуходоносор II (604–562 гг. до н. э.), правление которого известно активной строительной деятельностью в древних городах, в частности в Вавилоне и Борсиппе [1, с. 12].

Поселение на месте Борсиппы продолжало существовать и в последующие периоды: ахеменидском (538–331 гг. до н. э.), селевкидском (312–140 гг. до н. э.), парфянском (140 г. до н. э. – 226 г. н. э.), сасанидском (226–637 гг. н. э.) [3, с. 810]. Судя по всему, в первые века распространения христианства Борсиппа обладала развитой архитектурой. Так, город упоминается Страбоном под названием «Борсиппа» как один из центров льняного ткачества, а также как город, где имеются роскошные здания [7; 9, с. 17].

Почти все здания в городе были построены из обожженного кирпича, так как материал для него находился в окрестностях в изобилии. В очень многих случаях кирпич был покрыт плиткой голубого, желтого или белого цветов, украшен изображениями животных или других объектов. Многие кирпичи были привезены из Вавилона, на них была нанесена гравировка: «Я, Навуходоносор, царь Вавилона» [8, p. 197].

В вавилонский период развивалось и производство кирпича, который стал основным материалом при строительстве храмов, зиккуратов, крупных зданий, особенно во время правления царя Навуходоносора II. Кирпич этого периода отличается высоким качеством и правильными формами.

Относительно стен города оценку следует давать, отталкиваясь от масштабов Вавилона. Раскопки выявили только участок на левом берегу р. Ев-

[1] В соответствии с вавилонской мифологией Набу был богом мудрости и письма, почитался как сын Мардука, внук Эа. Считается, что Набу является божеством западных семитов, он был известен среди амореев Междуречья, так же как, возможно, и Мардук – главный бог Вавилона. Храм Набу был воздвигнут рядом с Борсиппой в направлении Вавилона, чтобы подчеркнуть связь между Мардуком и его сыном.

фрат. Столица же была окружена укреплениями, включавшими в себя внешнюю стену, состоявшую, в свою очередь, из основной и передней стен, последняя окружала предместья. Другая ограда закрывала сам город и состояла из парных стен. Геродот оценивал окружность города в 480 стадий, т. е. около 89 км. Однако вполне возможно, что эти размеры были приведены с учетом Борсиппы, так как предместья одного города фактически переходили в предместья второго [1, с. 141].

Зиккурат Эурмеиминанки

Бирс-Нимруд возвышался над окружающей территорией в виде огромного скопления обожженных кирпичей. Как правило, город ассоциировался с Вавилонской башней [9, с. 55], поскольку одним из наиболее примечательных памятников Борсиппы как раз и является ступенчатая башня, которая, как считают исследователи, состояла из семи ярусов [5, с. 208]. Башня имела в высоту 157 футов, т. е. 47 м [10, с. 133–134], она считается одной из важнейших ступенчатых башен в городах древнего Ирака.

Необходимо отметить определенные странности, характерные для обожженных кирпичей, упавших с башни: на них сохранились следы сильного пожара, который превратил бóльшую часть кирпичей в спекшийся камень [5, с. 208]. Неприемлемо полагать, что пожар такой силы был искусственным. Учитывая высоту башни, можно говорить об ударе молнии, однако аналогичных примеров в Ираке нет. Наиболее допустима версия о падении метеорита, который и вызвал пожар [5, с. 208]. Метеор, по теории, отделил от башни некоторые фрагменты, а температура превратила их в спекшийся камень [1, с. 14].

Среди арабов бытуют легенды о происхождении этого спекшегося камня, связанные с Нимродом и Ибрагимом (Авраамом). Согласно легенде, Господь, разгневанный строительством башни, вложил в меч Ибрагима силу, способную разрушить здание и оплавить обожженный кирпич, превратив его в стекло [9, с. 55].

Ступенчатая башня в городе называлась «Эурмеиминанки» (на шумерском языке это означает «дом, собирающий семь *ме* неба и земли») [11, p. 157]. Это название, полагают исследователи, объясняется тем, что башня состояла из семи ярусов, каждый из которых был окрашен в определенный цвет, символизируя одну из семи планет [1, с. 13]. Найдены осколки спекшегося обожженного кирпича синего цвета, который Александр Македонский перенес в северную часть города [12, с. 138].

Также современным специалистам известно, что башня Борсиппы, расположенная в четырех километрах от р. Евфрат, была огромной, вздымающейся к небу в виде пирамиды, высота составляла 61 локоть, а окружность – 930 локтей. В настоящее время руины представляют собой холм, в западной части которого расположен фрагмент стены, полуразрушенный под воздействием окружающей среды. Высота холма составляет 17 локтей [13, с. 16].

Также башню называли воплощением семичастного мира, так как, согласно представлениям людей того времени, мир состоял из семи частей. Предводители халдеев утверждали, что башню построил один из их царей, правивших вскоре после Всемирного потопа [13, с. 16], а Навуходоносор II только отреставрировал ее по древнему образцу [14, с. 78], об этом свидетельствует одно из писем, датируемых близкой к тому времени эпохой [13, с. 16].

При исследовании башни в 1854 г. англичанин Г. Роулинсон нашел два изделия из вавилонского стекла и доставил их в археологический музей в Лондоне. На одной из находок была надпись, гласящая: «Я – Навуходоносор, царь Вавилона, – обновил строение пирамиды и башни с ярусами. Я – сын Набопаласара, царя Вавилона. Меня родил Мардук, великий бог. Он приказал мне построить храмы в его честь. Воистину пирамида – величайшая структура в небе и на земле, место обитания Мардука, господина богов. И я обновил святилище в соответствии с решением его величества, украсил его золотом. Я обновил башню с ярусами, а это – место вечности, воздвиг ее с помощью золота, серебра и других металлов, а также с помощью обожженного кирпича, инкрустированного эмалью, а также с помощью кедрового дерева, сделав совершенной ее красоту. Первое строение, образующее структуру фундамента, на котором она стоит, символизирует Вавилон. Я сделал ее совершенной, а выше выложил обожженный кирпич. Второе строение, которое представляет собой структуру семи огненных миров и символизирует Борсиппу, начал строить первый из царей, но не успел завершить, а между мной и ним лежит сорок два периода. Затем она была забыта на протяжении длительного периода теми царями, которые предшествовали мне, подвергаясь потокам, штормам и землетрясениям, так что необожженные и обожженные кирпичи обратились в крошку. Великий бог Мардук укрепил мою решимость восстановить это здание, и я восстановил его в том же месте без каких-либо изменений. В месяц ханам, в счастливый день я запечатал ярус необожженного и обожженного кирпичей, обновил круглую лестницу и вырезал свое великое имя на фризе галереи. Я заложил здание и обновил его в соответствии с тем, как замыслили его мои предшественники, так, что оно стало как в прежние времена. Эта башня – самое грандиозное из того, что построили вавилоняне, самое великое по замыслу и самое величественное по высоте. Оно имеет семичастную структуру в честь семи богов, которых называют семью огнями мира. У башни семь ярусов, каждый из которых посвящен одному из этих богов. Первый ярус – самый нижний – посвящен

Сатурну, его цвет черный. Второй ярус посвящен Венере, его цвет белый. Третий ярус посвящен Юпитеру, его цвет оранжевый. Четвертый – Меркурию, его цвет синий. Пятый – Марсу, его цвет красный. Шестой – Луне, его цвет серебристый. Седьмой – Солнцу, его цвет золотистый» [13, с. 16].

Существует народное предание, в котором говорится, что строительство башни потребовало огромных трудовых затрат, все вавилоняне были вовлечены в этот процесс. Они говорили на одном языке, но затем вынуждены были привлекать к работе представителей других народов, и люди, занятые в строительстве, стали говорить на разных языках. Когда же из-за сильных ураганов обрушилась вершина башни, люди испугались, подумав, что это устроили боги, смешав языки, и отказались от дальнейшего строительства. Со временем эта версия распространилась среди халдеев [13, с. 17].

Мы уже упомянули о вере людей в то, что смешение языков произошло в этом городе, а также о том, что башня в Борсиппе отождествлялась с башней, упомянутой в главе 11 Книги Бытия. Событие было перенесено из Вавилона в Борсиппу [13, с. 16].

Затем рассказы о башне, ее местоположении, высоте и так далее распространились во все уголки мира. Так, И. Флавий отмечал, что она находилась в Нимруде и была построена после потопа, чтобы спасти людей. Также Ибн Абд аль-Барр упоминал, что после потопа люди собрались на земле Вавилона, а в то время они говорили на сирийском языке (последовательность сыновей Ноя: Фалек, сын Евера, сын Арфаксада, сын Сима, сын Ноя) [15, с. 12–13].

Правители, по преданию, решили, что построят скалу с фундаментом в земле, возвышающуюся к небу, чтобы защититься от любого потопа и бедствий. Подстрекал их к этому Иблис (Фалек, сын Евера, сын Арфаксада, сын Сима, сын Ноя). Правители начали строить скалу из камня, свинца, необожженного кирпича, воска, известняка, в то время было 72 дома. Когда люди отошли от стройки, Господь наслал на них в темноте ночи крик, который разрушил это здание, ветер и тьму, и перестали люди видеть друг друга. Так продолжалось несколько дней, а затем Господом были освещены 72 пути, и люди каждого дома последовали по одному из этих путей, а ветер подталкивал их [15, с. 12–13]. Первым построившим башню был царь этой страны, он захотел, чтобы смешение языков сохранилось. Также упоминается, что высота построенной скалы составила 42 локтя (возможно, была другая высота) [13, с. 16].

Есть мнение, согласно которому в данном рассказе речь идет о храме Бела, упоминаемом Геродотом. Отец истории утверждал, что храм имел восемь башен или ярусов, возведенных друг над другом [16; 9, с. 16].

Лучший способ для посетителя увидеть руины зиккурата – подняться от его основания до остатков платформы, возвышающейся на 35 м над окружающей территорией. С этой площадки посетитель может осмотреть руины башни, а также отчетливо увидеть различные части города, окружающую его территорию, бывшее русло реки [1, с. 13].

Посетитель сможет ознакомиться с планировочной структурой фундамента зиккурата, а также с руинами башни и города, после того как спустится с упомянутой платформы. Ступенчатая башня Борсиппы считается одним из важнейших памятников этого рода архитектуры, оставшихся от городов древнего Ирака (если не самым важным). Сама платформа является относительно хорошо сохранившимся ярусом башни (одним из семи). Более того, в отличном состоянии находятся и три лестницы, расположенные под платформой [1, с. 13–14].

Храм Эзида и другие храмы Борсиппы

Царь Хаммурапи, правивший в 1792–1750 гг. до н. э., строил и реставрировал храм в Борсиппе, посвятив его Мардуку (богу Вавилона) [14, с. 106]. Последующие цари объявили Набу сыном Мардука, по-прежнему считая первого богом. Храм Набу, таким образом, стал вторым храмом после храма Мардука в Вавилоне [17, p. 8].

Вавилонский царь Навуходоносор II уделял пристальное внимание строительству и украшению храма Эзида, наземному храму в Борсиппе [1, с. 14], а также храму в Телль-Бирсе, который находится сейчас над значительной частью построенного из обожженного кирпича храма [18, с. 106]. Этот храм располагался неподалеку от зиккурата и был посвящен, как уже говорилось, богу наук и литературы Набу, изображение которого проносилось на праздничной процессии в начале каждого года, знаменуя послушание Набу и его отцу – богу Мардуку – в великом храме Эсагила в Вавилоне [9, с. 56]. Близкое расположение Борсиппы к столице, безусловно, делало ее важным религиозным центром.

Руины храма Эзида находятся на расстоянии примерно 40 м от руин зиккурата. Во время раскопок этого храма, проводимых немецкой археологической экспедицией в Вавилоне с 1902 г. [18, с. 106], были выявлены площадки, комнаты и различные вспомогательные помещения [1, с. 13–14], завершены раскопки значительной части северо-восточной стороны, а также небольшой части западной стороны в здании двора. Этих раскопок оказалось достаточно для того, чтобы сформировалось представление о храме. Так, обнаружилось наличие группы симметричных помещений, причем каждая группа окружает отдельный двор, куда можно

попасть только через эти помещения (*P*, *Q*, *R*). Общее впечатление о планировке позволяет провести аналогии с гостиницей или огромным постоялым двором, способным дать приют большому числу паломников или посетителей. Кроме того, помещения, по-видимому, могли использоваться как склады, хранилища для документов или редких и ценных вещей [18, с. 104].

Внешняя стена храма была построена традиционным способом, она отличается небольшим размером цоколя, украшенного канавками. В центре находится слой, выложенный обожженным кирпичом, а внизу – два места для обеспечения доступа воды, похожих на аналогичное устройство в храме Ниневии. Имеется большой вход (вход *M*), ведущий к сектору, расположенному между храмом и зиккуратом, а также другой вход (вход *N*), ведущий к внешней части двора, аналогично тому, что имеется на площади Этеменанки у северо-западных врат (*H*) храма [18, с. 104].

Помимо входа *H* в храме находятся еще двое врат. Первые – главные ворота *G* – расположены в северо-западной части и известны наличием огромной башни. Вторые – ворота выхода *A* – находятся сзади, у юго-восточной стороны, напротив зиккурата [18, с. 104]. Что же касается дверных проемов в северном углу, то они, по всей видимости, периодически использовались для прохода во двор [18, с. 104].

В главном входе *G* находится главная башня с двойными пятиконечными канавками. Она расположена у второго входа и связана с ним двумя одинаковыми двориками. Далее находится еще один узкий дворик с двумя углублениями, а за ним – еще один. Эти дворики образуют единую цепочку, формируя северный угол [18, с. 105]. Данное разделение распространяется вглубь и вширь, что формирует у наблюдателя обманчивое впечатление о высоте двориков [18, с. 105]. То же относится и к башням других храмов. Если не знать, что эти дворики соединены друг с другом и имеют одинаковую высоту, то формируется впечатление, что они постепенно поднимаются к воротам [18, с. 105].

Северо-западная сторона отличается от всех остальных, так как с двух сторон каждой главной башни с семью бороздами имеется тонкая башенка с двумя канавками [18, с. 106]. Башни входа отличаются огромными и прочными выступами, направленными в сторону двух других одиночных борозд [18, с. 105].

В юго-западной стороне имеются ворота, которые вели к зиккурату. Там первоначально были выкопаны два канала, но позже из-за поднятия уровня земли возникла необходимость создать другие каналы [18, с. 106].

Из главного входа осуществлялся проход в зал или прихожую, а оттуда – в большой главный двор, стена которого, в соответствии с традицией, разделялась украшенными башнями [18, с. 106]. Территория, расположенная между двумя воротами, также была украшена канавками. Кроме того, имелась стена с семью брусками, как и на входе, который расположен напротив прихожей или прохода, ведущего в главное святилище. Последнее выделяется своим фасадом с выпуклыми башнями, украшенными двойными пятиконечными парными канавками [18, с. 109].

Ворота ведут в три последовательно расположенных помещения: *A*1, *A*2, *A*3. Внутри каждого из них расположена ниша высотой, равной человеческому росту, а по бокам ниши – еще два маленьких углубления, покрытых сверху деревянными плитами. В святилище, расположенном с правой стороны, имеется огражденный колодец квадратной формы, перед ним – небольшая ниша. Рядом с колодцем есть боковые углубления, что облегчает спуск к нему, однако такое устройство является нетипичным. Платформа святилища протянулась на всю ширину помещения вплоть до двери и до плотного пола, образованного несколькими слоями асфальта [18, с. 112].

Было обнаружено, что строительство платформы осуществлялось достаточно своеобразно. Как правило, нижняя кладка платформы равна площади верхней поверхности или чуть больше нее. Рассматриваемая же платформа имеет прямо противоположное свойство – нижняя кладка тоньше и меньше по площади. Таким образом, платформа, сделанная из обожженного кирпича, выступает как шляпка гвоздя, острие которого ввинчено в нижний слой. В ходе раскопок также были найдены части огромной стены, а на глубине 2,5 м – капсула с глиняной фигурой человека внутри, возраст которой – около 2500 лет. Естественно, фигура сильно пострадала со временем, от статуи остался только золотой палец и несколько серебряных деталей. Также были найдены фрагменты, позволяющие утверждать, что они принадлежат статуям трех музыкантов [18, с. 115].

В юго-восточном углу главного двора имеется проход к соседнему аналогичному двору, расположенному у юго-западного фасада башни, около второго святилища *C*2. Двор разделен таким образом, что между каждыми вратами находятся две башни с канавками [18, с. 113].

Платформа, расположенная в святилище у ниши, протянулась на всю ширину помещения. Напротив входа в святилище находится валун в форме куба, который, вероятно, служил алтарем. На нем расположены фрагменты рисунков, относящихся к эпохе Навуходоносора II. Необычным является то, что вдоль переднего святилища протянулся канал, точно так же, как и вдоль главного, расположенного во дворе. Канал идет к платформе, у которой резко обрывается, над ним расположен упомянутый выше валун [18, с. 113].

В западном углу главного двора имеется вход, ведущий к южному крылу, которое, в свою оче-

редь, состоит из маленького двора (двор *B*), окруженного со всех сторон помещениями. На стенах и между каждыми воротами имеются выступы, подобные стержням или тростниковым стеблям. Они обозначаются снаружи, особенно у главных ворот [18, с. 114].

С юго-западной стороны маленького дворика находится еще одно помещение, напротив него расположена простая ниша, перед которой нет никакой платформы. Это традиционный и хорошо известный способ строительства. Однако раскопки на данном участке не были завершены. Расположенная в главном святилище ниша протянулась симметрично двум боковым маленьким углублениям, образуя единую самостоятельную структуру в виде особого бокового храма [18, с. 115].

Храм с несколькими двориками – это естественное развитие идеи храма, имеющего только один двор. Такое развитие можно также наблюдать в украшении стен. Как правило, при украшении использовались простые и повторяющиеся сюжеты. Убранства на дверных коробках, башнях внешних фасадов, а также на башнях на фасаде святилища дублировались, исключение составлял фасад башни у главного входа, где эти украшения повторялись более двух раз [18, с. 115].

Также на поверхностях стен присутствуют полукруглые стержни, которые, как правило, отсутствуют на башнях малых храмов [18, с. 115].

Здание храма окружено стеной, которая была построена позже из обожженного кирпича, но с сохранением симметрии по углам, а также с украшениями в виде канавок и стержней, что видно в рассматриваемом храме. Часть данной стены с северо-западной стороны отлично сохранилась до наших дней [18, с. 115]. Произошло небольшое поднятие уровня почвы, на которой был возведен храм, что отчетливо видно у входа. Среди отличительных черт храма можно отметить крупную реновацию, на что указывают таблички Навуходоносора II и его преемников. О серьезности этих работ говорит значительное поднятие уровня земли храма, что полностью не соответствовало изначальным разработкам [18, с. 116].

Особая осторожность при строительстве храма требовалась в связи с тем, что приподнятость над землей придала ему подобие балкона или террасы. Наклоненные стены плотно прилегали к старой стене и были построены из обожженного кирпича, точно так же, как и задняя стена. Кусочки обожженного кирпича сохранились у северо-западной стороны [18, с. 116].

Стены храма наклонены по направлению к входу. Кроме того, это огромное здание включало в себя также заднюю стенку, протянувшуюся через существующие помещения к северо-западной стороне. В верхнем здании были найдены кусочки разноцветного обожженного кирпича с черными рисунками и простыми немного рельефными украшениями. Этот кирпич был похож на аналогичные находки в Вавилоне, за исключением того, что он более плоский и тонкий. Рисунки часто встречаются на развалинах [18, с. 116]. Развалины у главного входа в северо-западной стороне указывают на наличие здания, подвергшегося последующей реновации. Кроме того, найдены углубления для наклонных стен, пазы и выступы в глиняных стенах [18, с. 116].

В северо-восточной стороне башни имеется холм, на котором находится усыпальница или молельня. Некоторые исследователи полагают, что это место либо посвящено Ибрагиму (Аврааму), либо является его могилой. Вполне возможно, что под холмом скрываются важные части города: дворцы и жилые помещения. Сам район отделен от района башни и храма понижением рельефа, что наводит на мысль о расположении здесь главной улицы города [5, с. 208]. Также имеется группа строений с упоминанием о том, что их построил Навуходоносор II. Кроме того, конкретный участок в этом районе связывается в людской молве с тем самым местом, где Нимрод кинул Авраама в огненную печь. Отдельные путешественники пытались вести раскопки в многочисленных руинах храма. Было найдено множество предметов: посуда, обожженный кирпич и т. д. Район потенциальных раскопок оценивается в 1 милю по диаметру [13, с. 17].

Было отмечено, что Борсиппа и практиковавшийся в нем религиозный культ имели теснейшие связи с Вавилоном. Помимо этого, связывал города отдельный канал – канал Борсиппы, по которому статуя бога Вавилона переправлялась в храм Набу в Борсиппе во время празднования вавилонского Нового года [19, с. 522]. Также частные лодки отправлялись от «Дома новогодних празднеств», расположенного в северной части внутренней стены старого города в районе позади ворот Иштар и Сина [1, с. 139].

В Борсиппе находились три архитектурных комплекса, посвященных богине врачевания Гуле, – это храмы Эгула, Этила и Эзибатила [11, p. 96, 150, 159]. Все три храмовых комплекса подверглись реновации при Навуходоносоре II.

Заключение

Борсиппа считается одним из важнейших городов Нововавилонского царства (626–539 гг. до н. э.), в том числе и из-за того внимания, которое ему уделяли вавилонские цари, включая Навуходоносора II.

Одним из наиболее примечательных архитектурных памятников города считается ступенчатая башня – зиккурат. Она была уничтожена пожаром, а найденные на ее месте кусочки стекла стали

ассоциироваться с результатом воздействия ударившей с неба молнии, или, как это описывают клинописные тексты, «небесного огня». Зиккурат в Борсиппе, вероятно, состоял из семи «ярусов», на что указывает его название и информация в царских надписях Навуходоносора II. Интересным моментом является то, что руины зиккурата часто ассоциировались с руинами Вавилонской башни, упомянутой в Библии.

В Борсиппе был расположен храм Эзида, служивший местом поклонения богу науки и литературы Набу. Наиболее важные раскопки храма осуществлялись немецкой археологической миссией в начале XX в. Важной особенностью культа Набу является его связь с культом вавилонского бога Мардука, который считался отцом Набу.

Кроме храма Набу, в городе также существовали храмы, посвященные другим божествам.

Библиографические ссылки

1. Бакир Т. *Вавилон и Борсиппа.* Багдад; 1959 (на арабском).
2. Labat R. *Manuel d'epigraphie akkadien.* Paris: Geuthner manuels; 1975.
3. Суса А. *Арабы и иудеи в истории.* Багдад; 1995 (на арабском).
4. Постгейт Н. *Цивилизация Ирака и древности истории Египта.* Багдад; 1991 (на арабском).
5 Салих КР. *Археологические изыскания в Ираке.* Мосул; 1987 (на арабском).
6. Roth M. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor.* Atlanta: Scholars Press; 1995.
7. *Strabo. Geography* [Internet]. Strab. 16.1.7 [cited 2018 December 3]. Available from: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0197%3Abook%3D16%3Achapter%3D1%3Asection%3D7.
8. Durant W. *The Story of Civilization. The Origins of the Civilization of the Near East. Volume 1.* Cairo: MJF Books; 1971.
9. Макей Д. *Древние города Ирака*. Багдад; 1995 (на арабском).
10. Коллен Д. *Археологическая энциклопедия. Том 1.* Багдад; 1990 (на арабском).
11. George AR. *House Most High: The Temples of Ancient Mesopotamia*. Winona Lake: Eisenbraus; 1993.
12. *Избранные произведения профессоров истории. Город и городская жизнь. Том 1.* Багдад; 1988 (на арабском).
13. Эфенди Дж. *История Вавилона и Ассирии.* Бейрут; 1879 (на арабском).
14. Фарах Н. *Краткая история культуры, экономики, социального устройства и политического развития на древнем Ближнем Востоке.* Бейрут; 1989 (на арабском).
15. Аль-Каратаби Й. *Устремления и народы в познании происхождения арабов и персов, а также первые из народов, кто говорил на арабском языке.* Ан-Наджаф; 1966 (на арабском).
16. Herodotus. *The Histories* [Internet]. Htd. 1.181.3 [cited 2018 December 3]. Available from: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0125%3Abook%3D1%3Achapter%3D181%3Asection%3D3.
17. *The ancient cites of Iraq.* Baghdad: George Allen and Unwin Ltd.; 1992.
18. Кольдевей Р. *Храмы Вавилона и Борсиппы.* Багдад; 1989 (на арабском).
19. Roux G. *Ancient Iraq.* Baghdad: George Allen and Unwin Ltd.; 1985.

References

1. Baqer T. *Babylonia and Borsippa.* Baghdad; 1959. Arabic.
2. Labat R. *Manuel d'epigraphie akkadien.* Paris: Geuther manuels; 1975. Franch.
3. Susa A. *Arabs and Jews in history.* Baghdad; 1995. Arabic.
4. Postgate N. *Civilization of Iraq and the civilization of ancient Egypt.* Baghdad; 1991. Arabic.
5. Saleh QR. *Archaeological Finder in Iraq.* Mosul; 1987. Arabic.
6. Roth M. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor.* Atlanta: Scholars Press; 1995.
7. *Strabo. Geography* [Internet]. Strab. 16.1.7 [cited 2018 December 3]. Available from: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0197%3Abook%3D16%3Achapter%3D1%3Asection%3D7.
8. Durant W. *The Story of Civilization. The Origins of the Civilization of the Near East. Volume 1.* Cairo: MJF Books; 1971.
9. Makky D. *The ancient cites of Iraq.* Baghdad; 1995. Arabic.
10. Clain D. *Encyclopedia of Archeology. Volume 1.* Baghdad; 1990. Arabic.
11. George AR. *House Most High: The Temples of Ancient Mesopotamia*. Winona Lake: Eisenbraus; 1993.
12. *Selected Works of history professors. City and civic life. Volume 1.* Baghdad; 1988. Arabic.
13. Effendi J. *History of Babylon and Assyria.* Beirut; 1879. Arabic.
14. Faraj N. The *Summary of the history of the ancient Near East political, social, economic and cultural.* Beirut; 1989. Arabic.
15. Al Qurtubi I. *Aspirations and peoples in the knowledge of the origin of the Arabs and Persians, as well as the first of the peoples who spoke Arabic.* An-Najaf; 1966. Arabic.
16. Herodotus. *The Histories* [Internet]. Htd. 1.181.3 [cited 2018 December 3]. Available from: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0125%3Abook%3D1%3Achapter%3D181%3Asection%3D3.
17. *The ancient cites of Iraq.* Baghdad: George Allen and Unwin Ltd.; 1992. Arabic.
18. Coldeway R. *The temples of Babylon and Borsippa.* Baghdad; 1989. Arabic.
19. Roux G. *Ancient Iraq.* Baghdad: George Allen and Unwin Ltd.; 1985. Arabic.

Статья поступила в редколлегию 15.11.2017.
Received by editorial board 15.11.2017.

УДК 94(4)«1274»+271.22+272

ОТНОШЕНИЯ ВОСТОЧНЫХ ХРИСТИАН СО СВЯТЫМ ПРЕСТОЛОМ: ЛИОНСКИЙ СОБОР 1274 г. И ГРУЗИЯ

М. ПАПАШВИЛИ[1)]***, Т. КАРЧАВА***[1)]***, Т. ЦИТЛАНАДЗЕ***[1)]***, Б. КВАЧАДЗЕ***[1)]

[1)]*Тбилисский государственный университет им. Иванэ Джавахишвили, пр. Чавчавадзе, 1, 0179, г. Тбилиси, Грузия*

Исследуются вопросы взаимоотношений Грузинской православной церкви и Грузинского царства с Римской курией и папством, а также попытки грузинских царей поддерживать отношения с Европой через католические миссии в период монгольских и хорезмских нашествий. Отмечается, что в отличие от Византии Грузия, руководствуясь политической мотивацией, имела собственное отношение к решению Лионского собора 1274 г. относительно унии.

Ключевые слова: уния; Вселенский собор; Лионский собор 1274 г.; Римско-католическая церковь; Грузинская православная церковь.

АДНОСІНЫ ЎСХОДНІХ ХРЫСЦІЯН СА СВЯТЫМ ПРАСТОЛАМ: ЛІЁНСКІ САБОР 1274 г. І ГРУЗІЯ

М. ПАПАШВІЛІ[1*]***, Т. КАРЧАВА***[1*]***, Т. ЦЫТЛАНАДЗЭ***[1*]***, Б. КВАЧАДЗЭ***[1*]

[1*]*Тбіліскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Іванэ Джавахішвілі, пр. Чаўчавадзэ, 1, 0179, г. Тбілісі, Грузія*

Даследуюцца пытанні ўзаемаадносін Грузінскай праваслаўнай царквы і Грузінскага царства з Рымскай курыяй і папствам, а таксама спробы грузінскіх цароў падтрымліваць адносіны з Еўропай праз каталіцкія місіі ў перыяд мангольскіх і харэзмскіх нашэсцяў. Адзначаецца, што, у адрозненне ад Візантыі, Грузія, кіруючыся палітычнай матывацыяй, мела дачыненне да рашэння Ліёнскага сабору 1274 г. адносна уніі.

Ключавыя словы: унія; Усяленскі сабор; Ліёнскі сабор 1274 г.; Рымска-каталіцкая царква; Грузінская праваслаўная царква.

Образец цитирования:
Папашвили М, Карчава Т, Цитланадзе Т, Квачадзе Б. Отношения восточных христиан со Святым престолом: Лионский собор 1274 г. и Грузия. *Журнал Белорусского государственного университета. История.* 2019;1:83–94 (на англ.).

For citation:
Papashvili M, Karchava T, Tsitlanadze T, Kvachadze B. Relations of eastern Christians with Holy see – the Lyon Council of 1274 and Georgia. *Journal of the Belarusian State University. History.* 2019;4:83–94.

Авторы:
Мурман Папашвили – доктор исторических наук; профессор кафедры исследования Средневековья гуманитарного факультета.
Теа Карчава – кандидат исторических наук; доцент кафедры исследования Средневековья гуманитарного факультета.
Теа Цитланадзе – доцент кафедры исследования Средневековья гуманитарного факультета.
Бека Квачадзе – аспирант кафедры исследования Средневековья гуманитарного факультета.
Научный руководитель – М. Папашвили.

Authors:
Murman Papashvili, doctor of science (history); professor at the department of medieval studies, faculty of humanities.
murman.papashvili@tsu.ge
Tea Karchava, PhD (history), associate professor at the department of medieval studies, faculty of humanities.
tea.karchava@tsu.ge
Tea Tsitlanadze, associate professor at the department of medieval studies, faculty of humanities.
tea.tsitlanadze@tsu.ge
Beka Kvachadze, postgraduate student at the department of medieval studies, faculty of humanities.
beqa.kvachadze@yahoo.com

Журнал Белорусского государственного университета. История. 2019;3:83–94
Journal of the Belarusian State University. History. 2019;3:83–94

RELATIONS OF EASTERN CHRISTIANS WITH HOLY SEE – THE LYON COUNCIL OF 1274 AND GEORGIA

M. PAPASHVILI[a], *T. KARCHAVA*[a], *T. TSITLANADZE*[a], *B. KVACHADZE*[a]

[a]*Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, 1 Chavchavadze Avenue, Tbilisi 0179, Georgia*

Corresponding author: T. Karchava (tea.karchava@tsu.ge)

The article presents the issues of close relationship of Georgian Orthodox Church and Royalty with the Roman Curia and Papacy and the attempts of Georgian kings to maintain relations with Europe through Catholic missions in the period of Mongol and Khwarezm invasions are considered in the paper. Also, it is highlighted that, unlike Byzantium, Georgia operating with political motivations had quite different attitude to the solution of the Lyon Council about Union.

Key words: Union; Ecumenical Council; the Council of Lyon; Roman Catholic Church; Georgian Orthodox Church.

Introduction

Ancient Christian traditions and the culture of the Georgian Orthodox Church have a distinguished place throughout the Christian world. Its relation with the Roman Catholic Church is as old as the Georgian Orthodox Church itself. Along with all the Churches of Europe, Georgian Church looking forward to joining the European family must do its bit in reinforcing the foundations of Europe. It is quite possible given the fact that the past history created a strong foundation based on the Christianity of Georgian Orthodox and Roman Catholic Churches. Therefore, the problem posed in the paper is very important not only today but also for the future.

In order to understand the essence of the problem, from the very beginning it is necessary to consider the factors that led Georgian Church to establish direct contact with the Roman Catholic Church in the 1220s, which permanently continued till the end of the XV century. Those factors were as follows:

1) since the great «Schism» the Georgian Church did not move away from the Oriental Orthodox Churches; did not recognize the «Filioque»; did not obey the Roman Church but maintained loyal relationship with it and did not denounced dogmas and rites of the Catholic Church. The common foundation of the two Churches (that was really common) was not regarded as a specific and quite different in Georgia [1, 94–95];

2) during the Crusades the Georgian monasteries in the Holy Land canonically obeyed the Latin Patriarchate, but it did not have any influence on their individuality. This indicates that a significant difference between the Georgian and Latin Churches was not noticeable yet or was not observed[1];

3) on the Holy Land the Georgians met the crusaders with the pre-Schism spirit that made the differences between the two Churches imperceptible, though the Romans should have been aware that Georgians' «...read the scriptures in Greek and performed sacraments according to the Greek rules» [8, p. 106];

4) during the Crusades I–V, Georgia was a natural ally of the crusaders, who had the following strategic objectives [9]: to defeat the enemy together with Georgia to final victory [10, p. 100].

Main part of article

Among the factors determining the relationship of Georgian Church with the Roman Catholic Church, it was the Crusade V that gave a start to direct relationships between the two Churches. As is known, King George IV Lasha decided to support the Fifth Crusade campaign [11, p. 77–79] under the appeal of Pope Honorius III, but after the defeat of the Latin Crusaders at Damietta (1219) he decided to take part in the campaign led by the Hungarian King Andras II [12, p. 76; 7, p. 354] though his goals remained unrealized. Getting ready for the campaign, George IV Lasha died in 1223 from a fatal wound that he received in the battle against the Mongols.

The policy of George IV Lasha in relation to crusaders was continued by his sister, Queen Rusudan. In the early 1224 Queen Rusudan sent David, the Bishop of Ani, to Rome with a special mission to take two letters to the pope,[2] one written by her and the other by the military leader Ivan Mkhargrdzeli. In regard to Georgia's participation in the Crusade, Queen Rusudan promised the pope to support the political course of her brother. The letter is interesting for us from a certain point of view, in particular, it shows that in the moment of the letter writing (1224) Georgia continued ecclesiastic relationship with Rome. This is clear from the words she writes to the pope: «To the Most Holy Pope, to the Father and Lord of all the Christians, seated in the church of St. Peter. Me, the humble Abkhaz Queen Rusudan, your faithful servant and daughter, bow down before you and greet you» [13, p. 7]. Her words clearly show that the King of Georgia regards the Pope of Rome as «the father

[1]See [2, p. 135–136, 138; 3, p. 255–259; 4, p. 94; 5, p. 69–95; 6, p. 1233–128; 7, p. 345–346].
[2]For detail see [13, p. 8; 14, p. 416; 15, p. 475; 16, p. 177; 11, p. 79–80].

and Lord of the Christian world». Hardly these words of Rusudan could have implied any political sense, because in those days Georgia was not in need of such a kind of policy. In this regard, M. Tamarashvili is quite right to conclude: «From the letter it is clear that Rusudan recognizes the Pope to be the Father and the Lord of all the Christians. It is quite obvious that Georgian Church and the Pope are in close relationship and alliance» [13, p. 8]. The author provides the following argument: «If in that moment the Georgian Church was divided from Rome, Rusudan would not have written such a letter to the pope... Such a letter and preparation of Georgia to execute the papal decree can be explained by nothing else except by the fact that they were still in alliance by that time. And those, who were divided from Rome in that moment, did not obey the pope, rather they fought against him» [13, p. 8]. It is impossible not to agree with these arguments and to reject the author's deductions, but a question arises: exactly in ten years after writing such a letter what could have happened that the same Queen Rusudan revealed the breakage of the alliance between the two Churches. Before answering the question we will specify when the Georgian Orthodox Church separated from the Roman Catholic Church.

First of all, it should be noted that because of a lack of the direct sources it is very difficult to specify when Georgian Church allocated from the Roman Catholic Church: we do not have anysynodal decision of the Georgian hierarchies, by the virtue of which the alliance with the Holy Throne was broken. If we had it, there would be no doubts. All in all, in the historiography there is not a common opinion on the matter yet. As far as this problem needs a separate study, we will not delve into it here. So, according to M. Tamarashvili, the alliance between the two Churches was broken since 1230 [13, p. 8]. According to M. Tarkhnishvili, «Georgia moved aside from the Holy See later and it happened gradually. The first information about it is found in 1240» [17, p. 148]. Historian Raymond Janin believes that in 1233 Georgians were not finally separated from Rome yet [18, p. 75]. M. Papashvili extended M. Tamarashvili's and M. Tarkhnishvili's supposition and relying on some additional arguments supported them [11, p. 52, 83–84]. There is some opinion that «Georgian church separated from Rome in 1054, during East-West Schism»[3] but we do not have valuable arguments to prove that and this position relies just on an inaccurate translation of the source. Other Georgian scholar considers that the Eucharistic ties between Georgia and Rome broke in the XIII century [19, p. 301]. We have various versions that the Schism between Rome and Georgia took place in the period between 1234–1240 [20, p. 28–35] or the split date should be in the period after 1230 [21, p. 193]; Stephan Rapp believes that Georgian Church joined the Schism of the Byzantine Church in the first half of the XIII century [22]; Georgian scholars T. Beradze and M. Sanadze even dated the event by 1318 without any convincing arguments [23, p. 193]; researcher G. Macharashvili considres the Schism to be the phenomenon taking place between XII and XIII centuries, though there are not sufficient arguments for that[4].

Thus, most of the researchers advocate the idea that the Georgian Orthodox and Roman Catholic Churches separated gradually and it took place within 1230–1240. We also share this idea and we will consistently prove it explaining the reasons in further discussion that will answer the question posed above: when and why Queen Rusudan revealed the Schism.

As is known, in 1225–1230 Georgia suffered from the Jalal ad-Din[5] devastating invasions. Georgia, the ally of the crusaders, was in trouble itself. In such a situation, in 1233 the Holy Throne decided to send Franciscan missionaries to Georgia who worked in Syria and Egypt since 1217[6]. One of the letters of Pope Gregorio IX «shows that he received the information about Georgia from a Franciscan missionary, an obedient brother Giacomo da Rosano, who had been in Georgia together with his friends as the Papal Nuncio» [16, p. 16]. Although the document is not dated, it must be written around 1232. What gives the ground to think so? P. Marcellino da Civezza describing the events of 1232 in his history writes: «In the moment, when Gregorio was sending his legacy to German Nikea, suddenly the Friar Minor Giacomo da Rosano appeared in Rome coming back from the most mysterious part of Asia... Friar Giacomo as a good preacher worked in those regions, and he asked for sending new missionaries there, because there was an abundant job to be done there. The King [Queen Rusudan, A/N] of Georgia was asking for sending the apostles there. Touched with these words the Pope embraced the monk Giacomo»[7]. The same source says: «After that [the pope] ordered to give special power and privileges to a large group of Friars Minor in that part of Asia together with the letters of apostolic blessing to take with them. The God's servant Bishop Gregory to the beloved children of the Order of Friars Minor, who are leaving for Georgia, to Saracens and other unbelievers: health and apostolic blessing!»[8]

According to this source, Giacomo da Rosano, the Franciscan missionary returned from the East in 1232. It was he, who told the Pope that Queen Rusu-

[3]*Javakhishvili I.* Relationship of Georgian Orthodox Church with the Roman Catholic Church in XI–XIV centuries: diss. abstr. … PhD (history). Tbilisi, 1997. P. 105 (in Georgian).
[4]*Macharashvili T.* The Great Schism and Georgia: diss. … doctor of hist. sci. Tbilisi, 2014. P. 12 (in Georgian).
[5]Jalal ad-Din Mungburnu (died 1231), last ruler of Khwarizmi Empire.
[6]*Marcellino da Civezza.* Storia universale delle missioni francescane. Roma: Tipografia Tiberina, 1857. P. 169–171.
[7]Ibid. P. 215.
[8]Ibid.

dan was asking for sending missionaries to Georgia. As one of the sources shows, Giacomo visited Georgia in 1228 [24, p. 113; 16, p. 16]. This missionary had been in Georgia before that. Our supposition relies on the following information: in 1221 (and not in 1211, as I. Tabagoua writes) [16, p. 74] «Georgia was visited by the beloved son Giacomo da Rosano of the Dominican [must be Franciscan – A/N] Order, who highly appraises Georgians in his notes»[9]. According to Marcellino da Civezza, Francis of Assisi «had numerous children including Rosano, who disseminated the words of Jesus in certain countries, leaving his generous life he reached every part…»[10]

The sources referred to allow us to say that a missionary Franciscan Giacomo da Rosano visited Georgia twice, in 1221 and 1228. He «highly appraised» the attitude of Georgians to the Roman Church. This must be implying Queen Rusudan, who admitted the Pope to be the head of the Christian world, as mentioned above. Such an attitude and relation of the Georgian king to the Roman Pope was directly coming from the goal of the Crusades: «to rescue the Holy Land from the grasp of the "Infidel" and to save the Eastern Churches from the dangerous enemies [25, p. 14]». If we consider the mentioned information to be reliable, and consider that in 1228 Giacomo da Rosano was in Georgia, presumably, it was he, who took Queen Rusudan's letter to Pope Gregory IX, which did not reach us. Giacomo da Rosano arrived in Rome in 1232 and probably gave the letter of the king of Georgia to the Pope.

As it was said, the letter of Queen Rusudan to Pope Gregory IX is still unknown. However, the addressee's answer is preserved. On 16 April 1234, the mentioned Pope wrote to the king of Georgia: «From my best beloved Friar Minor Giacomo da Rosano, who is bringing you this letter I have learnt: You believe the glory of the throne you are sitting on, you received from the omnipotent. You have received the monks of this Order with great honor. We believe, you understand and concern about the fact that those, who defend Friars today from the indecent abuse of heretics, adorn the Catholic Church with more beauty and miracles. They have laid down their life for poverty and misery, and the more they are raised by him, who gives honor as a reward for obedience of a virtue. Thus, in order to be given an award of a fair prophet, as the king for the Lord, who will judge the living and the dead in the fire, you should accept the action of the simple people with mercy. If you are wise, you will coordinate your goodwill and mercy to their deeds, you will help them in trouble with tolerance. In our apostolic letter, we would ask you, assure you and refer your royal glory about forgiving the sins already committed; the above-mentioned friend of ours, the obedient friar and other monks of the Order are volunteer legates under the yoke of poverty going to the Christian people as well as to those, who do not admit the Lord and do not mention his Blessed name in vain. Receive them well and treat them with compassion for the sake of the great creativity of those, who laid their life for us and redeemed our generation from slavery calling us for freedom of our children. With the help of which you will inherit eternal glory» [16, p. 185].

According to this letter, we can hardly say whether the Georgian Orthodox Church and the Roman Catholic Church are divided. Neither has it been clear whether Queen Rusudan is writing the pope about reunion of the churches. In such a case the addressee would have replied to the Georgian king in his letter. Neither has it been clear whether the Georgian king was asking him a help against the foreign enemies that would have been reflected in the pope's reply. However, the same source clearly shows that Queen Rusudan received Giacomo da Rosano well, who must have arrived in Georgia on his own incentive. As we have already said above, it must be in 1228. The more so, Queen Rusudan was well aware of the missionary activities among the heretics. Just that idea is expressed in the following passage of the letter: «We believe, you understand and concern about the fact that those, who defend Friars today from the indecent abuse of heretics, adorn the Catholic Church with more beauty and miracles». Now, the question arises: who are the supposed heretics mentioned in the Pope's letter? Indeed, the Pope does not mean the Georgians. Why? Because if the Pope thought (probably knew very well) that the Georgian Church was the follower of the Greek Schism, then he would have used the word «schismatics» rather than «heretics». Supposedly, in «heretics» the Pope meant Nestorians living in Iran and Asia Minor, who «for their ruthlessness were finally attacked» [26, p. 136] by the catholic missionaries in the 1370s. If our opinion is right, then we can make two conclusions based on the mentioned source: First, catholic missionaries were sent to Georgia for preaching among the heretics rather than for catholicizing the Georgians. This conclusion is based on the fact that the Pope's letter does not show that the missionaries used to be sent to Georgia «for purification and for reinforcing the true faith» that should have been the mission of the missionaries. This is the very argument for us to say that: the Holy See did not consider Georgia and its Church to be heretic like Constantinople, rather they were regarded as the followers of the Greek Schism, which must be caused by the fact that Georgian Church was not in open dispute with Byzantium. Therefore, there was no reason for conflict relationship between these two Churches. Second, Georgian king supporting the missionaries was able to adorn the Catholic Church

[9] *Wadingo L.* Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum. 1221–1237. Vol. III. Saint Francisco : Arcona, Gustav Sartorius Cherubin, 1931. P. 358–359.

[10] *Marcellino da Civezza.* Storia universale delle missioni francescane. Roma : Tipografia Tiberina, 1857. P. 214.

«with her miraculous action», i. e. Rusudan «devoted to the Roman Church», who asked for sending the missionaries, had to act for the common goal. To put it in a simpler way, the Georgian king was given the missionary rights for the common interests. Indeed, it was Queen Rusudan's initiative that stimulated Gregory IX. In short, at that stage neither side emphasized the difference between the two Churches. However, Giacomo da Rosano, who had been in Georgia twice, must have known about the difference, more precisely, must have been aware of the fact that the Georgian Church was the Schism follower. This fact could not have been unknown to Rusudan either. In any case, neither part directed attention to the difference between the two Churches. The main reason of that must be the fact that Georgian Church had the same attitude to Rome as it had before the Schism, and the Holy See did not consider the Georgian Church to be a part of the Schism. We are not going to consider this problem here as it requires further research.

Thus, after Giacomo da Rosano's arrival in Rome a decision was made to establish a Franciscan mission in Georgia. Under the resolution of the council of elders «Cum sit omnis» of 11 April 1233, Pope Gregory IX decided to send Giacomo da Rosano and his friends to Georgia [24, p. 299; 16, p. 16]. Exactly one year later, the same Giacomo da Rosano took the Pope's letter written on 16 April 1234 to Queen Rusudan. Thus, the Franciscan missionaries began working in Georgia not in 1230 [14, p. 424; 15, p. 482] or in 1233 [16, p. 16; 10, p. 100] as it was regarded in our historiography up to now, but in 1234. So, as we have no more doubts in regard to the date of the Pope's letter, then it is clear that Giacomo da Rosano brought the letter written by Pope Gregory IX on 16 April 1234 and consequently the Franciscan missionaries began working in Georgia in the same year.

All in all, in the second half of 1234 Franciscan missionaries settled in Georgia. We do not know exactly how many fellows accompanied Giacomo da Rosano arriving in Georgia. According to one of the sources, Giacomo da Rosano «was sent by the Father of Apostles (Pope Gregory IX –A/N) ... to his vineyard together with 11 workers»[11]. The Friars were given the letter-instruction from Pope Gregory IX written on 19 April 1234. «We believe you fulfill your duties as tenacious workers trying to uproot the weeds from the God's grassland. Therefore, we believe that your effort will bear great fruit. We are ready to grant you the right: to give communion to the outcast from the church in the mentioned lands. Even with regard to Salvation we are giving you the permission to enjoy personal right in accordance with the proper rules to solve the problems against those who belong to Latins and obey the apostolic throne. After hearing the confession and saving repentance they can also be given the right to reasonably discuss the minor sins together with the obedient brothers of your Order»[12].

Thus, since 1234 the Franciscan missionaries settled down in Georgia. A year later (1235) Georgia was conquered by Mongols. We do not know anything about the first steps of the Franciscan Friars in Georgia. Given the fact that Queen Rusudan sent Giacomo da Rosano with her letter to the Pope in 1240, we can believe that the Minor Brothers successfully began to work in Georgia. The missionary work was led by the above-mentioned Friar himself, who was the Pope's legate in the Rusudan's Royal Court [11, p. 83]. Mongols conquest of Georgia did not cause any problems in their activities. However, Georgia being under the Mongol yoke regarded the Pope as their only ally. Therefore, the doors were more widely opened to Catholic missionaries in Georgia [10, p. 100]. In such circumstances, the doctrinal and ritual differences existing between the two Churches could not have been unnoticeable. Thus, we consider the conclusion below is correct: «We believe that with the arrival of the missionaries the dogmatic differences gradually introduced in the rules of the Roman Catholic Church since 1054 and accepted and approved by the Ecumenical Council of Lateran in 1215 became vivid for the Georgian Church...» [21, p. 193]. However, there is no source confirming that the parties had a dispute over that. Therefore, it is hard to agree with the view point that «the cause of the conflict between the two Churches...» was connected with the «dispute over the dogmatic issues, which had been unnoticed before» [7, p. 333]. Moreover, in the period of the Council of Lyon there were no disputes between Rome and Constantinople over the dogmatic issues and even the *Filioque* was not mandatory. So, at this particular stage no dispute between the two churches was observed. The more so, it would be impossible from the part of Georgians as the Latin Empire already existed in Byzantium.

Apparently, Queen Rusudan sent her letter to Pope Gregory IX in Rome before 1240, which was brought to Rome by Giacomo da Rosano [11, p. 84]. This is confirmed by the pope's reply written on 13 January 1240 [15, p. 488; 14, p. 430]. Georgian King's letter to the Pope is still unknown, but the addressee's reply shows what the Queen of Georgia was asking him. First, to provide military assistance against the Mongols and second, to unite her people in the Catholic Church. To the first request, the Pope answered with regret that the army could not help Georgia, because the powerful Muslims located between their countries would not let the army pass. There were also mentioned some other reasons: the fight against heretics in the West; complicated relationship with Friedrich II and the long distance [13, p. 15; 14, p. 427–428]. As for the second

[11] *Marcellino da Civezza.* Storia universale delle missioni francescane. Roma : Tipografia Tiberina, 1857, p. 215.
[12] Registro Vaticano // Archivio Segreto Vaticano. Vol. 17. F. VI.

request, the intention of Queen Rusudan about uniting the Churches, the Pope «called it the best example of the divine foresight». Naturally, against the background of the Papacy's fight in the West against the Catharism and the reformist flow of Friedrich II, the Pope could not hide his joy and admiration. Because, while the «disastrous Schism was raging» in Europe, the «unknown kings (unknown for Europe –A/N) and people, so distant from him, were asking him to unite them in his Holy domain». Since Rusudan was asking him to unite the Churches («…the reason you are») Pope wrote: «Join Him and the Roman Church and regret that you are so late»[13] [13, p. 16; 14, p. 429]. M. Tamarashvili inaccurately translated this passage from the pope's letter, while its accurate translation is highly important. Afterwards, Researcher I. Tabagoua translated the same passage of the letter obtained from the Vatican Archive as follows: «As for your offer and request of uniting your spiritual house with ours, we approve your generosity, because this wish of yours will strongly and properly help your salvation and our delight with you…» [16, p. 189–190]. As is seen, I. Tabagoua's translation says nothing about that Queen Rusudan was late to join the Church of Rome and she would worry about it. This passage is very important because it allows the researchers to conclude that the Georgian Orthodox Church divorced from the Roman Catholic Church from the very first moment of Schism. We also have a copy of the original letter[14]. Comparison of I. Tabagoua's translation with the original showed that except a slight stylistic mistakes the translation accurately expresses the idea of the original.

Apparently, Queen Rusudan asked the Pope of Rome to unite their Churches. However, nothing is said about whether it would happen through the Union. Also, we cannot say anything about what kind of an idea the Queen of Georgia had with that respect. Most likely we could suppose that King and the royal court intended to unify the Churches on the ground of the Seven Ecumenical Councils. At least one thing is clear: dogmatic and ritual differences between the two Churches (Roman Catholic and Georgian Orthodox) must have been noticeable for them, but they did not mention it. The missionaries sent to Georgia did not act with the principles of the Union. They arranged their Catholic Church on the basis of the Typicon[15]. It means that Georgian Orthodox Church was not going to lose its independence. However, the missionaries had no problems in their work in Georgia.

This is confirmed by the fact that in 1240 together with the Franciscans the Dominic missionaries also settled in Georgia [15, p. 488]. It should have been the mission of a new flow of missionaries sent to Georgia in 1245–1258 years to strive for unification of the Churches [16, p. 177; 27, p. 244-245], but it is unknown what kind of relationships were molded in that direction. Given the fact that the Popes periodically but still were sending the missionaries to Georgia, we could suppose that Georgian politicians, who were under the yoke of the Mongols, might see an alleged ally in Pope and hoping for that they created favorable conditions for missionary activities. As for the Union of the Churches, Georgian ecclesiastic hierarchies did nothing in that direction as far as the «unification had political goals for Georgian ruling class rather than religious» [28, p. 111]. Nevertheless, the relationship between the two confessions did not obtain any specific character and there were no disputes over the doctrines. If there were any the conflict would have been inevitable and it would have been reflected in missionary relations and in the Popes' letters sent to the King of Georgia. No such facts are confirmed in any source so far. Otherwise the Catholic missionaries would not have established «St. Martin Georgian Monastery» in Tbilisi and four more monasteries in the 1260s [16, p. 90; 11, p. 86]. This fact shows that the Catholicism had certain achievements in Georgia for at least 31 years. Indisputably, it became possible thanks to positive tolerance of the heads of the Georgian Church and the confession and cultural relation of Catholics to the orthodox religion in Georgia.

After the East-West Schism of 1054 there were several attempts to unite the Churches of Rome and Constantinople [29, p. 141], but in vein. In this regard the Council of Lyon in 1274 was especially important, which is fundamentally studied in foreign historiography but that cannot be said about Georgian historiography. We are not going to reviewthe special literature on this subject but we will consider the question as much as it is necessary in relation to the problem posed in the present work. To better outline the essence of the problem let us make a brief historical introduction. As is known, in 1261 the Latin Empire of Constantinople fell. Michael VIII Palaiologos, the Emperor of Nicaea (1259–1282) took over Constantinople from Latins and restored the Empire. But the Empire and the Emperor himself were in a very difficult situation. The last Latin emperor Baldwin II exiled in West was asking for help. Pope Urban IV concerned with losing Constantinople was on the side of Baldwin and called on a new Crusade. Charles of Anjou (1226–1270), the father-in-law of Baldwin II, who took over Naples and Sicily in those days, was getting ready for a war against Michael VIII Palaiologos [30, p. 41–53]. At the same time, the Bulgars and the Latin princes of Achaea and Peloponnese becoming independent attacked Constantinople [31, p. 164]. Within the newly restored Byzantine Empire the disorder continued, as they considered

[13] Highlighted by us.
[14] Registro Vaticano. Archivio Segreto Vaticano. Vol. 19. F. XL.
[15] Liturgical book which contains instructions about the order of the Byzantine rite office.

that Michael Palaiologos illegally seized the throne [31, p. 164].

In such a situation Michael Palaiologos felt main threat from Charles of Anjou [30, p. 55]. The Emperor immediately applied to Pope Gregory X suggesting him convening of the Ecumenical Council to solve the disagreement. Actually, the Latins were ready to accept the proposal though in new circumstances they had their own point of view about the Council, in particular, they gave a special form to the ecumenical council because the discussion on disputable doctrinal issues was impossible. Despite this, Rome did not pose question of Fillioque yet, rather they just asked recognition of the primacy of the Pope in the Catholic Church andcommemoration of the Pontiff on diptychs by the Orthodox Patriarchs [29, p. 319–320].

Pope Gregory X, who was eager to unit the Churches, successfully launched negotiations with Michael VIII Paleologues [30, p. 52-54; 31, p. 163]. The Pope praised the Emperor in writing for his desire to obey the Holy See inviting him to the Lyon Council of 1274 to eventually solve the problem of unification of the Churches [30, p. 55; 31, p. 163]. From the point of view of Michael Palaiologos the terms suggested by the Holy See were quite acceptable. First of all, the Pope's reconciliation with Charles Anjou, the King of Sicily,practically guaranteed prevention of the threat. Second, the Union would most likely determine to help the Christians of the West against the Turks. Third, as for the theological side, in such favorable conditions, the Union could provide a reliable foundation to solve the disputable issues in compromisein future [32, p. 108].

Long preparatory negotiations between Rome and Constantinople continued for three years before the Lyon Council gathered [33, p. 76]. As for the questions under consideration, there were no insuperable problems arisen around them, but the Eastern episcopacy did not accept the Uniondespite the simplest conditions. The Emperor assured the clerics that they had no other alternative. Palaeologos' arguments thatanother attack of the Latins would cause the fall of Constantinople and with that «the rules and dogmas would be easily destroyed», were unacceptable for the clergymen [32, p. 109]. Rome was carefully observing all that and the pontifex made the terms of the Union stricter. Pope asked the Emperor and the Patriarch to send him the Filioque, the symbol of faith in writing [30, p. 54; 31, p. 164]. Under such circumstances, the Emperor managed to create a group of supporters and included them in the Byzantine delegation.

In short, after a great effort and a lot of difficulties, on 7 May 1274 an «Ecumenical» Ecclesiastic Council gatheredin in Lyon, which held 7 sessions and ended its work on 17 July. The council was attended by Latin Patriarchs of Constantinople and Antioch, 15 cardinals, 300 bishops, 60 Abbots and over a thousand of prelates. The Council was headed by Pope Gregory X. Thesessions were also attended by the ambassadors of the kings of France and England. The Byzantine Emperor Michael VIII Palaeologos and his delegation (35 Metropolitans and Archbishops, Royal and Patriarchate representatives) did not have accreditation from the Greek Church [33, p. 76–77]. It should be noted that this wasthe only Council after the great Schism that was included in the list of the ecumenical councils [33, p. 76; 26, p. 171–172]. In our opinion, the Councils of Lyon and Ferrara-Florence should be called «ecumenical» union ecclesiastic councils. Why? We can provide the following argument: As is known, the first seven Ecumenical Councils recognized by the Churches of the Orient and Oxidant were held mainly against the false teachings. The participants of those councils were fighting against the representatives of heretic minorities. But at the Lyon and Ferrara-Florence Councils there was a confrontation on dogmatic issues between the two opposite parties, between the Church of the East and that of the West. Their union could be possible on the ground of compromise solutions and it can be said that it was achieved. Therefore, we consider it more reasonable to call those councils the Ecumenical Unitary Councils. This can be the subject of a separate research therefore we are not going to consider it here.

In short, the Greek delegation arrived in Lyon on 24 June and took part in the Papal Mass, which was held in the Lyon cathedral for the Feast of Saints Peter and Paul. This was the only Liturgy in the course of the Council, when the Greeks chanted the «Symbol of faith» (Nicene Creed) [33, p. 77] in Latin and Greek. Thus, after considering the secondary problems, the Council began to discuss the problem of the Union. It should be noted that there was no discussion about *Filioque*, as the *Latins* would not allow it. Pope waited for Byzantines to pronounce Roman edition of the Symbol of faith. At his request, the Greek ambassadors read the Emperor's Epistle, where the Symbol was not mentioned at all. In another part of the Epistle the Emperor recognized the Papal primacy calling him «the First Pope and the King of the Catholic Church», «the Ecumenical Pope» and «the Father of all Christians». There was nothing new in it, as in the East the Pope was always considered to be a plenipotentiary bishop of Rome. The Epistle of the Bishops of the Eastern Church contained more obscure expressions. Archiereuses admitted the contribution of the Roman Church but no more [34, p. 146].

Having read the epistle, the Byzantine ambassador George Acropolit (1217–1282) took an oath on behalf of the emperor to accept the Latin Symbol of faith [35, p. 924] and to be devoted to the Holy See [35, p. 924]. When Pope Gregory X requested a written copy of the oath, Acropoli treplied that he had lost it in the sea storm while travelling to Lyon. Finally, the Byzantines asked permission on behalf of the Emperor

to use the Symbol in the Eastedited so as it was close to their traditions [35, p. 924]. Pope solemnly proclaimed that «the Greeks freely and without any time-limit obeyed the Apostolic Cathedral, and now confirmed their obedienceby their presence» [35, p. 924]. On 6 July 1274 the Bishop of Rome held a Grand Session dedicated to the unity of the Churches and,in his turn, he promised the Greek delegation that the invasion of Charles Anjou armyto Constantinople would be prevented [35, p. 924].

As is seen, the Greeks insisted on havingthe Symbol of Faith [31, p. 164] without *Filioque*. Great Logothete George Acropolit took an oath on behalf of the Emperor to resist to any kind of split of the Churches and promised steadfastly to defend the Confession of Faith and the Papal Primacy [32, p. 359–360]. The clergymen took the same oath on behalf of the Greek people [31, p. 164].

Thus, the two Churches concluded an agreement on the Union. It can be said that the basic doctrinal issue of *Filioque* was not mandatory for Greeks at that stage. Here, the main thing was the Papal Primacy to be admitted by the Church of Constantinople. Pope Gregory X could not help expressing his joy and gratitude saying that the Greeks returned back to their family [36, p. 259–261]. Pontiff himself was well aware that the Byzantine Emperor took that step in favor for political goals. Nevertheless, the fact that the Union was agreed in Lyon was the Pope's great victory, and for Michael VIII Palaeologos it was a diplomatic triumph [36, p. 261–264]. However, this primary effect was overshadowed by the political consequences.

After the return of the delegation from Lyon to Constantinople there was a great Liturgy in Greek and Latin languages and the new Patriarch John Bekkos decided to defend the concept of *Filioque* [26, p. 173], now the main thing was to inculcate the Union in the Byzantine Church. It seemed to be the most difficult thing to do because the Greek clergy did not easily accept it [30, p. 60–70]. The Emperor himself tried to persuade the Greek Bishops that admission of the Papal primacy in the Catholic Church was just amere promise. «"Does anyone seriously believe that the Pope will arrive in Constantinople to lead any council?" – asked Emperor the Bishops. It is not difficult at all to admit the Pope's right on appeal. "Will any bishop go to the East to seek justice? It is unlikely" – said the Emperor. "And, finally, as for the papal commemoration on the diptych, what is wrong or unfair with that? The priests of the Church used to put up with that before, did not they?"» If now we reasonably consider the risks of threat, it must not be regarded as sin – Emperor tried to persuade the opponents [37, p. 243–244], but it did not help. Then the emperor used every means including the force to persuade the Greek clergy to accept the Union.

All this complicated relationships, on the one hand, between Rome and Constantinople, and, on the other hand, within the country, where the opponents of the Union formed strong resistance in the capital[16]. When all the persuasive ways were tried out, the emperor introduced a regime based on the terror. The opponents of the Union were punished with expulsion, property confiscation, while the clergymen were punished more severely [36, p. 298]. As for the officials of the Empire, they were given a penalty of death if they came out with the pamphlets against the Emperor [30, p. 131–132]. The Emperor's sister Theodora and her mother were expelled from Constantinople as the instigators and were imprisoned in St. George fortress on the Black Sea coast [30, p. 132].

There are no primary sources so far to assure us that Georgia also participated in the Ecumenical Council of Churches in Lyon. Consequently, we do not have any direct information about the position of the Georgian Orthodox Church with respect to the Union. There is some position between Georgian scholars based on secondary sources according which Georgian Church did not support the Lyon Union and «supported Greek Patriarchate of Jerusalem» instead [30, p. 5–6]. We do not agree with this position and consider given arguments to be unconvincing. To prove that the Georgian Church «did not support the Lyon Union» the author of this point of view refers to one source. Namely, according to Nicephorus Gregoras (the Byzantine historian of the XIV century), some brave people were fighting against the violence of Michael VIII Palaeologos. Those «who were zeal and brave enough to defend their point of view (and those were few), steadfastly and courageously resisted and tolerated and withstood anything the Caesar did against them. But most of the people did not have a sensible approach – those were common people and a group of merchants...», they «cast the wool cloaks over the shoulders as if they were going to the show and scattered throughout various places wherever they could find Christian tribes: I mean the Peloponnese and Thessaly, Colchis and any other place, where the Caesar power did not reach. They were moving from one place to another wandering scattered not willing to maintain peace neither with the West, nor with each other» [39, p. 133–134]. Basing on this source he writes: «Apparently, the Georgian Church did not support the Union. It is less likely that those escaping the Union could have found shelter in antiunion Georgia» [40].

First of all, it is not evident that those "commonpeople and a group of merchants" who did not support Union took shelter in Georgia mainly because of its antiunion attitude. Second, the source clearly shows that they scattered mainly in the areas, where the power of the Byzantine emperor did not reach, i. e. They chose the places, where the imperial power could not reach, rather than antiunion places. Apparently, they found Western Georgia to be such a place, but we do not know whether they reallytook shelter there or not.

[16]For details see: [30; 36; 26; 38].

Third, if the antiunion Greeks really took shelter in West Georgia, it does not mean at all that Georgia stood on the antiunion principles. In this regard, the case is just the opposite: First of all, in the very period the Franciscan and Dominican missionaries successfully continued their activity in Georgia and five Catholic monasteries [11, p. 86–87, 90] operated there. Second, if Georgia stood on the antiunion position, then Pope Nicholas IV (1288–1292) in his letter of 1289 to the King Demetre II, his son, the king David VI Narin, the Patriarch of Georgia and other hierarchies would have emphasized the fact of resistance to the Union of Churches. Moreover, in 1289 Pope wrote to the Catholicos of Georgia Abram I: «Our beloved son Giovani da Montecorvino, the monk of Minorities delivering this letter told us about lots of wonderful activities of yours and we are happy to hear that» [13, p. 20]. Giovani da Montecorvino arrived to Georgia after 1280 and left it in 1288 [11, p. 86–88]. Obviously, if Georgian Church was really against the Union, he would not have concealed the fact from the pope. And if it was so, then why was the pope happy when he wrote: «We are happy to hear about lots of wonderful actions of yours».

The point of view that in antiunion movement «the Georgians greatly supported the Greek Patriarchate of Jerusalem», is based on a single source, namely, on an «official» report [41, p. 36] of the Jerusalem Patriarchate of 1200–1308. The idea of researcher can be easily repudiated on the ground of the same source. Therefore, we cite it completely. «Georgians, – says the source, – came here approximately in 1200 through Mamluks and Circassians. They greatly helped the Greek Patriarchate, therefore the Greeks gave them the Nicholas Cathedral at first and later the Monastery of the Cross. As there were too many Georgians they received from us the Cathedrals of St. Jacob, St. John the Divine, St. Theodore, St. Demetrius, St. Tekla, St. Catherine, and in 1308 the Calvary» [41, p. 36]. On the basis of this source we see conclusion: «This document shows that in the period of the Union, Georgians supported the Greek Patriarchate of Jerusalem, i. e., the Orthodox Patriarchs of Jerusalem» [40, p. 6, note 5]. This is followed by the following conclusion: «And this kind of attitude was very strong (as the document shows, it lasted for over a hundred years). That is why the Greek Patriarchate gave Georgians more and more cloisters. Thus, the alliance between the Jerusalem's Greek (Orthodox) Patriarchate and Georgians in the period of the Lyon Union is an indisputable fact. And in its turn, this fact indicates the Georgians' antiunion attitude…» [40, p. 6, note 5].

First of all, the source does not clearly show what kind of support the Georgian clergy provided to the Greeks on the Holy Land that in return they received 9 monasteries until 1308. The period of Lyon Union lasted from 1274 to 1282 and the source is the official report for the period of 1200–1308. Therefore, we cannot say that Greeks gave those nine monasteries to Georgians in return of the support in antiunion fight in the period of Union. It is most likely to think that the Georgians might receive those monasteries thanks to Mamluks and Circassians. However, this is the subject of a separate research and we will not continue to discuss it here. All in all, the mentioned source in no way gives the ground to conclude that in 1274–1282 the Georgian clergy fought against the Lyon Union on the Holy Land together with the Greeks.

As is known, Michael VIII Paleologos called the whole East for recognition of the Lyon Union. Number of Byzantine Churches did not agree with that. At firstthe Union and then the repression of the opposition made a strong impression on the Monks of Mount Athos[17]. As soon as the agreement on the Union was concluded, they sent a letter to the Emperor politely declaring that acceptance of Filioque, unleavened communion bread and the Saturday's fast was not right. Therefore, they urged him to have mercy «upon the poor monks who truly loved the Emperor…»[18]. In 1278, the Emperor's rival political forces led by John I the Angelus, the Bastard of Thessaly decided to convent a council with participation of the monks of the Olimpo and the Athos in order to give the Emperor, the Patriarch of Constantinople and the Pope of Rome to the Anthem in the name of Orthodoxy [26, p. 176]. After that the Emperor ordered to implement the Union by force. To the resistance of the monasteries on the Mount Athos the Emperor responded with violence. Supposedly, in 1280 the papists might have his permission, when they attacked the Athos insisting on acceptance of the Union. All the monasteries accepted it with the exception of the Iviron Monastery. The source says: «The Latins went to the Iberian Lavra and asked the monks to join them. But the monks of the monastery did not deign revealing the depraved ones and damned them for the innovation. Upon hearing that the illegals became furious and abusing them made everyone leave the monastery, put the elderly monks on the board of the monastery ship and drowned them [in the sea], … the younger monks from Georgia sharing the fate of the Judas were taken in captivity and together with the monastery's property were sent to Italy, where they were undressed of the monk's garment and sold to the Judas»[19].

It is hard to prove how reliable is the fact provided in the source about selling the young Georgian monks to Judas in Italy, because we do not have any other ma-

[17]Христианский Восток. 1892. Т. III, вып. 2, № 5. С. 622–633.
[18]Там же. С. 633.
[19]Рассказ о нашествии папистов на Святую голуафонскую // Афонский патерик или жизнеописания святых на святой Афонской Горе просиявших. Санкт-Петербург : Центр православной книги, 1897. с. 234–235 ; *Silogava V. I.* Iviron Monastery on the Holy Mountain. Athos [Electronic resource]. URL: www.setmizda.ru/text/994827.html (date of access: 20.04.2017).

terial to check it. It might be quite tendentious because given the events and attitudes of the antiunionists it is quite possible on the part of a Greek source. However, we are interested in quite a different thing: Why did they save the young monks? The source does not say anything about it. Nor dowe know anything about whether they were uncompromisingly against the Union. Evidently, they really had a hard lot from the papists. But why did they show mercy to them? The following is highly possible: the papists might take into consideration that after the crusaders conquered Constantinople (1204) the Athonite Georgians admitted the jurisdiction of the Pope and began performing conduct with the unleavened bread due to which the Greeks broke ties with them [17, p. 43]. It is also possible to assume that the monks were not really against the Union, and this was the reason of their sending to Italy. At any rate, the mentioned fact (raid on the Iviron Monastery and taking the Georgian monks to Italy) is a very weak argument for considering it as one of the reliable sources to prove that the Georgians were against the Union [40, p. 7].

Conclusion

Thus, we do not have any tangible source about the negative attitude of Georgia and its Church to the Lyon Union. Therefore, to talk about the sympathy or antipathy of Georgian Church to Lyon Union and about its acceptance or unacceptance is impossible, because its official position is not shown in any document anywhere. However, the antiunion processes going on in Byzantine Empire did not have any impact on Georgia. As a reliable proof, we will cite the following source. On July 7, 1289 Pope Nicholas IV wrote to Abrahamthe Catholicos of Georgia: «We hope that you, who, as I was told, have a great number of people in your nation, will take care with great devote and tryfor your nation to be virtuous to their creator with their generous deeds andto become worthy of eternal life; they will not be able to achieve that unless they defend the faith, which will sanctify the sinners and wipe out theirsins. Therefore, with the fatherly love of Jesus Christ I call on you and encourage you to defendthe Catholic faith, which, as I have already told you, is accepted by the Roman Church. Cope with all the difficulties appearing on the way of joining it, strive for it with great diligence, eagerly and immediately address to it, go closer and try to attract others too… well and easily in order to be able to teach others the mentioned faith of Christ, therefore, we denote the articles of the faith right here…» [13, p. 20]. Unfortunately, we do not have the citation of «articles of faith». Supposedly, it was the Act of Faith accepted at the Lyon Council. As the source shows, the Pope could not have sent such a letter to Georgia if there was an antiunion attitude to Lyon. Therefore, we assumethat the Georgian Orthodox Church continued its loyal attitude to the Holy See, maintained independence, and did not prevent the activities of Catholic missionaries in Georgia.

Библиографические ссылки

1. Papashvili M. The Past, Present and Future of Relationship of the Georgian Orthodox and Catholic Churches in Georgia (thoughts for consideration). *Historical Verticals.* 2008;14. Georgian.
2. Metreveli E. One Manuscript of Jerusalem (an attempt of scientific description). In: *Philological-Historical Researches. Part 1.* Tbilisi; 2007. Georgian.
3. Metreveli E. One More Memorial Georgian Manuscript with Memoria of the Crusaders from Jvari Monastery. In: *Collection of works dedicated to the 100th anniversary of Iv. Javakhishvili.* Tbilisi; 1997. Georgian.
4. Menabde L. *Centers of Ancient Georgian Literature, II.* Tbilisi; 1980. Georgian.
5. Tsutsumia M. *Crusaders Memoria in the Manuscripts of Jvari Monastery, Kartvelology 6.* Tbilisi; 2010. Georgian.
6. Mamistvalishvili E, Jeusalem St. *Jvari Monastery.* 2nd edition. Tbilisi; 2014. Georgian.
7. Mamistvalishvili E. *Foreign Policy and Diplomacy of Georgia. Volume 4.* Tbilisi; 2014. Georgian.
8. Gogoladze A, Tsitlanadze T, Karchava T, Silagadze N. *Georgia and The Crusade East according to Jaques de Vitry.* Tbilisi; 2015. Georgian.
9. Avalishvili Z. *Since the Crusades, four historical studies.* Tbilisi; 1989. Georgian.
10. Papashvili M. Tolerance of Georgian Orthodox Church to Catholicism (XIII–XIV centuries). In: *Ethnic and Religious-Confessional Relations in Georgia: the history and the present, collection 1.* Tbilisi; 2013. p. 100. Georgian.
11. Papashvili M. *Relationship between Georgia and Rome*. Tbilisi; 1995.
12. Tardy L. Relations entre la Hongrie et la Géorgieau (XIII-e–XVIII-e siècles). In: *Bedi Kartlisa revue de kartvelologie. Volume XXV.* Paris: CNRS; 1968. French.
13. Tamarashvili M. *The History of Catholicism among Georgians.* Tbilisi; 1902. Georgian.
14. Tamarati M. *L'Eglise géorgienne des origins jusqu'à nos jours.* Rome: [editeur incorru]; 1910. Italian.
15. Tamarashvili M. *Georgian Church from the very Beginning up to Now.* Tbilisi; 1995. Georgian.
16. Tabagoua I. *Georgia in the Archives and Libraries of Euriope (XIII–XVI centuries).* Tbilisi; 1984. Georgian.
17. Tarkhnishvili M. *Letters.* Tbilisi; 1994. Georgian.
18. Janin R. Georgia. In: Mgaloblishvili M, translator. *Catholic Theological Encyclopedia. Volume 6. Part 1.* Tbilisi; 1996. p. 75. Georgian.
19. Papuashvili N. *The Opening for Religion (Introduction to Religion).* Tbilisi; 1996. Georgian.
20. Pataridze L. The split of 1054 and Georgia. *Dialogue.* 2005;1(2). Georgian.

21. Macharashvili T. *The Schism of 1054 and the Georgian Church.* Tbilisi; 2003. (Historical Studies). Georgian.
22. Rapp SH. Georgian Christianity. In: Parry K, editor. *The Blackwell Companion to Eastern Christianity.* Chichester: Blackwell Publishing; 2010.
23. Beradze T, Sanadze M. *History of Georgia.* Tbilisi; 2003. Georgian.
24. Golubovich Girolamo OFM. *Biblioteca bio-bibliografia della Terra santa e dell'Oriente francescano. Tomo I.* Firenze: Collegio dis Bonaventura; 1906. Italian.
25. Fedalto G. *Perchè le Crociate. Saggio interpretative.* Bologna: Quarto Inferirre; 1980. Italian.
26. Успенский ФИ. *История Византийской империи. Том 5.* Москва: Аксион эстин; 2005.
27. Papashvili M. The Problem of Catholicism and the Union of Churches in Georgia (in the beginning of the XIII–XIV centuries). In: *Relationship of Georgia with the Countries of Europe and America. Volume III.* Tbilisi; 1996. Georgian.
28. Javakhishvili I. *History of Georgian Nation. Volume III.* Tbilisi; 1996. Georgian.
29. Пападакис А, Мейендорф И. *Христианский Восток и возвышение папства.* Москва: Православный Свято-Тихоновский университет; 2010.
30. Nicol DM. *The last centuries of Byzantium 1261–1453.* London, New York, Melburne: Cambridge University Press; 1994.
31. Тальберг НД. *История христианской церкви.* Москва: Сретенский монастырь; 2008.
32. Никифор Григора. *Римская история, начинающаяся с завоевания Константинополя латинянами. Часть 1, книга 5.* Рязань: Директ-Медиа; 2004.
33. Суттнер Э. *Христианство Востока и Запада. В поисках зримого проявления единства.* Москва: Библейский богословный институт; 1999.
34. Катанский А. *История попыток к соединению церквей греческой и латинской в первые четыре века по их разделении.* Санкт-Петербург: Типография Департамента уделов; 1868.
35. Грегоровиус Ф. *История Рима в средние века.* Москва: Юрайт; 2008.
36. Geanacoplos DJ. *Emperor Michael Paleologues and the West, 1258–1282: a Study in Bizantine-Latin.* Cambridge, Massachusets: Archon Books; 1959.
37. Пахимер Г. *История о Михаиле и Андронике Палеологах.* Рязань: Александра; 2004.
38. Runciman S. *Sicilian Vespers. History of the Mediterranean of the Thriteenth century.* London, New York, Helbrune: Cambridge University Press; 2007.
39. Kaukhchishvili S, translator. *Georgika. Volume VII.* Tbilisi; 1967. Georgian.
40. Macharashvili G. *Lion Union and Georgia.* Tbilisi; 2007. Georgian.
41. Feradze Gr. *Foreign Pilgrims about Georgian Monks and Monastery in Palestine. Prepared for publication, with comments additional notes by Gocha Japaridze.* Tbilisi; 1995. Georgian.

References

1. Papashvili M. The Past, Present and Future of Relationship of the Georgian Orthodox and Catholic Churches in Georgia (thoughts for consideration). *Historical Verticals.* 2008;14. Georgian.
2. Metreveli E. One Manuscript of Jerusalem (an attempt of scientific description). In: *Philological-Historical Researches. Part 1.* Tbilisi; 2007. Georgian.
3. Metreveli E. One More Memorial Georgian Manuscript with Memoria of the Crusaders from Jvari Monastery. In: *Collection of works dedicated to the 100th anniversary of Iv. Javakhishvili.* Tbilisi; 1997. Georgian.
4. Menabde L. *Centers of Ancient Georgian Literature, II.* Tbilisi; 1980. Georgian.
5. Tsutsumia M. *Crusaders Memoria in the Manuscripts of Jvari Monastery, Kartvelology 6.* Tbilisi; 2010. Georgian.
6. Mamistvalishvili E, Jeusalem St. *Jvari Monastery.* 2nd edition. Tbilisi; 2014. Georgian.
7. Mamistvalishvili E. *Foreign Policy and Diplomacy of Georgia. Volume 4.* Tbilisi; 2014. Georgian.
8. Gogoladze A, Tsitlanadze T, Karchava T, Silagadze N. *Georgia and The Crusade East according to Jaques de Vitry.* Tbilisi; 2015. Georgian.
9. Avalishvili Z. *Since the Crusades, four historical studies.* Tbilisi; 1989. Georgian.
10. Papashvili M. Tolerance of Georgian Orthodox Church to Catholicism (XIII–XIV centuries). In: *Ethnic and Religious-Confessional Relations in Georgia: the history and the present, collection 1.* Tbilisi; 2013. p. 100. Georgian.
11. Papashvili M. *Relationship between Georgia and Rome*. Tbilisi; 1995.
12. Tardy L. Relations entre la Hongrie et la Géorgieau (XIII-e–XVIII-e siècles). In: *Bedi Kartlisa revue de kartvelologie. Volume XXV.* Paris: CNRS; 1968. French.
13. Tamarashvili M. *The History of Catholicism among Georgians.* Tbilisi; 1902. Georgian.
14. Tamarati M. *L'Eglise géorgienne des origins jusqu'à nos jours.* Rome: [editeur incorru]; 1910. Italian.
15. Tamarashvili M. *Georgian Church from the very Beginning up to Now.* Tbilisi; 1995. Georgian.
16. Tabagoua I. *Georgia in the Archives and Libraries of Euriope (XIII–XVI centuries).* Tbilisi; 1984. Georgian.
17. Tarkhnishvili M. *Letters.* Tbilisi; 1994. Georgian.
18. Janin R. Georgia. In: Mgaloblishvili M, translator. *Catholic Theological Encyclopedia. Volume 6. Part 1.* Tbilisi; 1996. p. 75. Georgian.
19. Papuashvili N. *The Opening for Religion (Introduction to Religion).* Tbilisi; 1996. Georgian.
20. Pataridze L. The split of 1054 and Georgia. *Dialogue.* 2005;1(2). Georgian.
21. Macharashvili T. *The Schism of 1054 and the Georgian Church.* Tbilisi; 2003. Historical Studies. Georgian.
22. Rapp SH. Georgian Christianity. In: Parry K, editor. *The Blackwell Companion to Eastern Christianity.* Chichester: Blackwell Publishing; 2010.
23. Beradze T, Sanadze M. *History of Georgia.* Tbilisi; 2003. Georgian.
24. Golubovich Girolamo OFM. *Biblioteca bio-bibliografia della Terra santa e dell'Oriente francescano. Tomo I.* Firenze: Collegio dis Bonaventura; 1906. Italian.
25. Fedalto G. *Perchè le Crociate. Saggio interpretative.* Bologna: Quarto Inferirre; 1980. Italian.

26. Uspensky FI. *Istoriya Vizantiiskoi imperii. Tom 5* [History of the Byzantine Empire. Volume 5]. Moscow: Aksionestin; 2005. Russian.

27. Papashvili M. The Problem of Catholicism and the Union of Churches in Georgia (in the beginning of the XIII–XIV centuries). In: *Relationship of Georgia with the Countries of Europe and America. Volume III.* Tbilisi; 1996. Georgian.

28. Javakhishvili I. *History of Georgian Nation, Volume III.* Tbilisi; 1996. Georgian.

29. Papadakis A, Heiendorf I. *Khristianskii Vostok i vozvyshenie papstva* [The Christian East and the Rise of the Papacy]. Moscow: St. Vladimir's Seminary Press; 2010. Russian.

30. Nicol DM. *The last centuries of Byzantium 1261–1453.* London, New York, Melburne: Cambridge University Press; 1994.

31. Talberg N. *Istoriya khristianskoi tserkvi* [History of Christian Church]. Moscow: Sretersky monastery; 2008. Russian.

32. Nicephorus G. *Istoriya yaromeev s zavoevaniya Konstantinopolya latinyanami* [History of Rome since conquering Constantinople by Latins. Volume 1. Book. 5]. Riazan: Direct Media; 2004. p. 108. Russian.

33. Suttner E. *Khristianstvo Vostoka i Zapada. V poiskakh zrimogo proyavleniya edinstva* [The Eastern Churches their traditions, the loss of our unity with them. And the search for recovery of communion]. Moscow: Bibleiskii bogoslovnyi institute; 1999. Russian.

34. Katanskii A. *Istoriya popytok k soedineniyu tserkvei grecheskoi i latinskoi v pervye chetyre veka po ikh razdelenii* [History of the Attempts of Unifying the Greek and Latin Churches in the First Four Years before their Split]. Saint Petersburg: Tipografiya Departamenta udelov; 1868. Russian.

35. Gregorevius F. *Istoriya Rima v srednie veka* [History of Rome in the Middle Ages]. Moscow: Yurait; 2008. Russian.

36. Geanacoplos DJ. *Emperor Michael Paleologues and the West, 1258–1282: a Study in Bizantine-Latin.* Cambridge, Massachusets: Archon Books; 1959.

37. Pakhimer G. *Istoriya Mikhaila i Andronika Paleologov* [History of Mikheil and Andronic Palaeologos]. Riazan: Aleksandia; 2004. Russian.

38. Runciman S. *Sicilian Vespers. History of the Mediterranean of the Thriteenth century*. London, New York, Helbrune: Cambridge University Press; 2007.

39. Kaukhchishvili S, translator. *Georgika. Volume VII.* Tbilisi; 1967. Georgian.

40. Macharashvili G. *Lion Union and Georgia*. Tbilisi; 2007. Georgian.

41. Feradze Gr. *Foreign Pilgrims about Georgian Monks and Monastery in Palestine.* Tbilisi; 1995. Georgian.

Received by editorial board 26.06.2018.

УДК 94(438).329.17«1928/1939»

РОЛЬ ХРИСТИАНСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАРТИИ В ПОЛЬШЕ (1928–1939)

А. ДАВИДОВИЧ [1)]

[1)]*Университет Марии Кюри-Склодовской, пл. Литовская, 3, 20-080, г. Люблин, Польша*

Отмечается, что идеологическое наследие польской Национальной партии в значительной степени отражало такие ключевые составляющие политической мысли национальной демократии, как национализм, представительство различных социальных классов, единая нация и концепция национального государства. Указывается, что центральную роль в партии играли политики, которые по-разному понимали ключевые идеологические, социальные и политические явления, однако это не мешало им создавать новые идеологические установки партии, основанные среди прочего на христианских ценностях. Связанные с Национальной партией политические журналисты рассматривали польский национализм как средний путь, который имеет в своем составе элемент альтруизма и уважения к другим (как проявление христианских ценностей), в отличие от собственно национализма, который сосредоточен на эксплуатации других народов. Делается вывод о том, что, по мнению политиков Национальной партии, основанный на христианских ценностях польский национализм существенным образом отличался от национализма в других странах, в первую очередь протестантских.

Ключевые слова: Польша; политическая мысль; Национальная партия; национализм; политическая система; христианский национализм.

РОЛЯ ХРЫСЦІЯНСКІХ КАШТОЎНАСЦЕЙ У ПАЛІТЫЧНАЙ ДУМЦЫ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ПАРТЫІ Ў ПОЛЬШЧЫ (1928–1939)

А. ДАВІДОВІЧ [1*]

[1*]*Універсітэт Марыі Кюры-Складоўскай, пл. Літоўская, 3, 20-080, г. Люблін, Польшча*

Адзначана, што ідэалагічная спадчына польскай Нацыянальнай партыі ў значнай ступені адлюстроўвала такія ключавыя складаючыя палітычнай думкі нацыянальнай дэмакратыі, як нацыяналізм, прадстаўніцтва розных сацыяльных слаёў, адзінства нацыі і канцэпцыя нацыянальнай дзяржавы. Заўважана, што цэнтральную ролю ў партыі адыгрывалі палітыкі, якія па-рознаму разумелі ключавыя ідэалагічныя, сацыяльныя і палітычныя з'явы, аднак гэта не перашкаджала ім ствараць новыя ідэалагічныя пастулаты партыі, заснаваныя сярод іншага на хрысціянскіх каштоўнасцях. Звязаныя з Нацыянальнай партыяй палітычныя журналісты разглядалі польскі нацыяналізм як сярэдні шлях, які мае ў сваім складзе элемент альтруізму і павагі да іншага (як праяву хрысціянскіх каштоўнасцей), у адрозненне ад уласна нацыяналізму, які засяроджваецца на эксплуатацыі іншых народаў. Робіцца высновa аб тым, што, па меркаванні палітыкаў Нацыянальнай партыі, заснаваны на хрысціянскіх каштоўнасцях польскі нацыяналізм істотным чынам адрозніваўся ад нацыяналізму ў іншых краінах, у першую чаргу пратэстанцкіх.

Ключавыя словы: Польшча; палітычная думка; Нацыянальная партыя; нацыяналізм; палітычная сістэма; хрысціянскі нацыяналізм.

Образец цитирования:
Давидович А. Роль христианских ценностей в политической мысли Национальной партии в Польше (1928–1939). *Журнал Белорусского государственного университета. История.* 2019;1:95–101 (на англ.).

For citation:
Dawidowicz A. The role of Christian values in the political thought of the National Party in Poland (1928–1939). *Journal of the Belarusian State University. History.* 2019;1: 95–101.

Автор:
Анэта Давидович – доктор социальных наук, доктор гуманитарных наук; преподаватель факультета политологии Института политологии.

Author:
Aneta Dawidowicz, doctor of science (social sciences), doctor of science (humanities); lecturer at the department of political science, Institute of political science.
dawidowicz.aneta@gmail.com

Журнал Белорусского государственного университета. История. 2019;3:95–101
Journal of the Belarusian State University. History. 2019;3:95–101

THE ROLE OF CHRISTIAN VALUES IN THE POLITICAL THOUGHT OF THE NATIONAL PARTY IN POLAND (1928–1939)[1]

A. DAWIDOWICZ [a]

[a] *Maria Curie-Skłodowska University, 3 Litewski Avenue, Lublin 20-080, Poland*

The author notes that the ideological legacy of the National Party in Poland reflected to a large extent the key constituents of the National Democracy's political thought, such as nationalism, representation of all social classes, national integrity and the concept of the nation- state. The National Party in Poland think-tank included politicians who had a different understanding of, and approach to, key ideological, social and political phenomena. However, this did not prevent them from creating new political ideas among other things based on Christian values. Political journalists associated with the National Party described Polish nationalism as a middle-of-the-road trend, which had an element of altruism and respect for others, unlike possessive nationalism, which focuses on the exploitation of other nations. The author came to the conclusion that according to the National Party in Poland politicians the nationalist ideology based on Christian values in Poland was different from the nationalism in other countries, especially the Protestant ones.

Key words: Poland; political thought; National Party; nationalism; political system; Christian nationalism.

Views of the National Party in Poland (NP) (1928–1939) merit special attention, given both the Party's prominent role in the political life of interwar Poland, and the interesting combination of various elements derived from diverse ideological trends within the Party's programme. The ideological legacy of the National Party reflected, to a large extent, the key constituents of the National Democracy's political thought, such as nationalism, representation of all social classes, national integrity, and the concept of the nation-state. The National Party underwent major evolution, and was subject to internal divisions, which makes the image of its political thought much more complex.

The NP's ideological contribution to Nationalist political thought, and – broadly speaking – to Polish and European political thought, was significant. The National Party's political thought covered a wide range of ideological, political, systemic, historiosophical, philosophical, pedagogical, social, and economic issues. Its creators developed a vision of multiple categories referring, inter alia, to the nation, the state, political power, the economy, society, national education, the attitude to Catholicism, the status of national minorities, and foreign policy, as well as external and internal security.

The NP's political thought was determined by diverse ideological, political, social and economic factors. The most significant ones included:

1) the authoritarian state model implemented by the pro-Piłsudski formation;

2) the development of anti-democratic and anti-parliamentary tendencies in Europe;

3) the development of totalitarian movements within many European countries;

4) the growing political and military potential of Germany;

5) the huge economic crisis and its numerous social implications.

The principal objective of this article is to present selected elements of the NP's views on the state's political system in the context of political science. Other objectives include outlining the ideological, conceptual and programme-related image of the National Party, along with the factors determining its ideas, concepts, and views, regarding the state's political system in Poland.

Analysis of the previous studies on this subject-matter has revealed that the scientific reflection on Polish nationalism is still incomplete, and calls for extensive verification. The subject matter dealt with in this article has filled in a major research gap.

Induction was the underlying research method employed by the author. Among the research techniques used in the study, the analysis of various proofs and traces of political thought became the most prevalent. Other research methods which proved useful in implementing the research objectives included the systematisation of political concepts and a description based on a status-quo analysis.

Faced with the fiasco of the May Coup d'État in 1926, National Democracy (ND) sought to improve the Camp through new forms of organisation. A new political party was planned to be established. The single ND party was to include the Popular National Union (ZLN), the Camp of Great Poland (OWP), a group of Stanisław Stroński's supporters from the Christian-National Party (SChN), the National Organisation of Women (NOK), and social organisations which sympathised with ND. The devastating electoral defeat suffered by the Popular National Union in 1928 accelerated the decision by Roman Dmowski and top party leaders, including Roman Rybarski, on its dissolution and the establishment

[1]This article was drawn up within the framework of the research project entitled «The National Party's Political Thought in 1928–1939», financed from the resources granted by the National Science Centre under decision No. DEC-2013/09/B/HS5/00016.

of a new political body. As stated by Roman Wapiński, a prominent expert in, and precursor of studies on, nationalism, from the time the NP was set up on 7 October 1928, the name «the National-Democratic Camp», or Endecja, was being replaced by a new term, namely «the Nationalist Camp», or the nationalists. Starting with that event, this terminology started to prevail in the body of evidence relating to the political thought of the NP, e. g., in the press, brochures and propaganda leaflets [1, p. 150].

The development of Polish political thought relied on generational replacement. In the 1930s, it could be clearly observed that thinkers and ideologues who formulated doctrines and political concepts behind the social movements that had developed over the previous two centuries were becoming less and less prolific in their idea-generation activities. Political thought was more and more often framed by groups of people, usually politicians, editors, or journalists. Rather than in treatises and dissertations by thinkers and ideologues, political thought manifested itself in the rich political journalism. Contrary to «the rebellious generation», influenced by scientistic ideas, the Young shared messianic and irrational visions. The spirituality of entities such as the Nation was emphasised.

Following an analysis and assessment of the situation, it was deemed necessary to revise the previous political thought. As a result, the NP think-tank included politicians who had a different understanding of, and approach to, key ideological, social, and political phenomena. At the same time, those people showed considerable idea-generation potential. The NP can be perceived as a political circle which could never complain about being short of ideologues. Among the Young, the political thought of Jędrzej Giertych, a journalist and historian, was becoming more and more prominent. Adam Doboszyński, too, was rising to prominence as an NP ideologue. Another person who distinguished himself as a political journalist was Karol Stefan Frycz. In the last years of the NP, a leading figure was, without question, Tadeusz Bielecki, who, to all appearances, was groomed to step up as the successor to Dmowski, the well-established, undisputed, leader of the broadly defined nationalist camp. While Roman Dmowski was the main and undisputed leader of Polish nationalism, his personal influence over the direction of the revolution within the NP was considerable, but not dominant. It needs to be acknowledged that the decisive impact on the development and evolution of the political thought of the NP was exerted by social and economic factors, as well as the ideological climate prevailing in the interwar Poland.

The NP was a party which constantly underwent major ideological and organisational transformations. Between 1928 and 1939, as an opposition party, the NP did not have any real influence over the political reality. The party was not in a position to govern, or share political power in, the State. The political ambitions of NP leaders could not be fulfilled. It seems that NP ideologues had the mental and intellectual potential necessary for taking over and wielding power in Poland, so it can be assumed that the level of frustration was high, particularly among the Young. Within the NP, as an opposition organisation, the recurring problem was how to come to power. The party was divided in its approach to this issue. The Old considered the Piłsudski-ite camp as a stable and strong one. At the same time, they argued that the NP, as a political body, was too weak in organisational terms, and not prepared to take any radical action. The Young, on the other hand, preferred the approach dominated by pragmatism, and claimed that the Government was too weak, and the Nationalist Camp should take advantage of the growing social, economic and political problems, and take over.

Representatives of the Young continuously expressed their bitterness associated with their political defeat and unfulfilled ambitions. The Young generation sought alternative places, other than Parliament, to satisfy their political aspirations. They allowed the possibility of using violence in politics, often considering it as something natural, or sanctionable. The opposition on the part of the Government, i. e., Piłsudski's followers, could take the form of an insurgent operation, as had been the case with Doboszyński's march to Myślenice. Similarly to other opposition groups which were against Józef Piłsudski, the National Party constantly wrestled with factional divisions, a crisis of its own ideological identity, and fights with the ruling party.

The National Party can be considered to have been an «intellectual organisation», whose views fully reflected the intellectual life of those times. The analysis of the evidence concerning the political thought of the NP shows that its range and diversity of styles, concepts, and approaches, made it an interesting subject of research. The thought of the NP can be considered as a selective synthesis of 1) Catholic ideas, 2) traditionalist ideas, 3) ideas advocated by the late XIX – early XX – century nationalism; and 4) nationalist ideas from the times of the Popular National Union (ZLN).

Polish nationalism arose in the late XIX century. Its fathers included Jan Ludwik Popławski (1854–1908), Zygmunt Balicki (1858–1916) and Roman Dmowski (1864–1939). During its early development stage, it emerged as a set of ideas influenced by «the spirit of positivism». Therefore, according to the typology presented above, it was a secular nationalism, which did not question the Church or its teaching, but did not build its concepts on the foundation of the values preached by the Church, either.

The diversification of nationalism seems to be obvious, since individual forms of nationalism differed considerably. What seems open to debate, on the other

hand, is the extent of those differences. Nationalism can be categorised in various ways. The political science of religion, a sub-discipline of political science, identifies three major forms of nationalism, taking into account the types of relationship between nationalism and religion, namely:

1) secular nationalism;
2) Christian nationalism;
3) neo-pagan nationalism.

Secular, or lay, nationalism builds on secular values, treating religions and the Church as real members of the social, cultural and political spheres of life. In its ideas and objectives, secular nationalism did not take into account any requirements imposed by the religions or institutions associated with them. In Poland, the primary creator and representative of secular nationalism was Zygmunt Balicki. However, unlike in the neighbouring States, such as Ukraine or Germany, in Poland, secular nationalism did not achieve continued popularity [2, p. 18–23; 3, p. 77–82; 4, 191–232].

An important event was the 1927 publication of a brochure entitled «The Church, the Nation and the State» by Roman Dmowski. From then on, the Nationalist Camp emphasised the great role that had been, and should have continued to be, played by the Church in social life. There is a popular and commonly quoted statement by Dmowski, expressing his views on the importance of Catholicism to the Polish nation. In «The Church, the Nation, the State», Dmowski wrote «Catholicism is not ancillary to Polish identity <…>, but it makes up its core <…>. Efforts to separate Catholicism from the Polish identity, to detach the nation from religion and the Church, act to the detriment of the nation at its very core» [5, p. 13]. Dmowski noted the culture-producing role of religion, in its full, philosophical meaning (science, art, morality). He accurately remarked that the backbone of Poland's cultural heritage, and, consequently, of Poles' national identity, was Catholicism, which had contributed to, and united the production of, culture over the centuries. Dmowski even went as far as to claim that without the establishment of moral standards, as facilitated by the Church, contemporary nations could not have developed. In Dmowski's opinion, the strength of Catholicism in Poland was what gave the Polish nation an advantage over other nations [6, p. 10, 11; 7, p. 391; 8, p. 20–25; 9, p. 103].

The fight for the preservation of morality and the national spirit encouraged nationalists to acknowledge the Church as a great moral authority and spiritual leader. In its programme, the Popular National Union (ZLN) guaranteed the freedom of religious practice for various religions, but entrusted the Catholic Church with special objectives. The Church was to provide the nation with moral leadership. Over time, Catholicism came to be recognised not only as a supplement to Polish identity, but as its essence. The «Pole = Catholic» equivalence was considered true. Therefore, fighting Catholicism was believed to be against the core of Polish identity and cultural tradition as a whole. To challenge religion was to subvert the nation from within [5, p. 40–45; 10, p. 199–200; 11, p. 3].

The period when the Popular National Union operated, i.e., between 1918 and 1928, can be considered transitional from early National Democracy to a subsequent stage, when in the 1930s, the National Party, the next organisational form of National Democracy, promoted the idea of the Catholic State of the Polish Nation, which was to meet all the demands put forward by the Catholic Church. This is when the Young took the stage. Criticism of the Popular National Union was voiced by Dmowski himself, and the Young who supported him, and did not accept the liberal-parliamentary characteristics of this party, which was considered incapable of taking over power.

The famous brochure «The Church, the Nation, the State» has been republished ever since. Its publication took on symbolic significance, foreshadowing the development of an ideological nationalist-Catholic organisation in Poland, which would represent a whole new quality, compared to the nationalistic characteristic of early National Democracy, which had been often referred to as «positivist» [5, p. 32].

The National Party represented Christian nationalism, i. e., had a programme guided by the principles of Catholic ethics and the teaching of the Church in general. This encouraged the idea of the Catholic State of the Polish Nation, put forward at the end of the inter-War period. It was to help Poland establish itself as a confessional State. The continuity of liberalism was also undermined by the great economic crisis between 1929 and 1933, which shook economic liberalism to its foundations, questioning its viability and practicality, and suggesting the need to seek new solutions, not only in relation to the political system, but also to the socio-economic one. Wojciech Wasiutyński, a young nationalist journalist of the time, wrote «The great economic crisis has left its mark on all the people who grew up in the late 1920s and early 1930s. Young people of the 1930s took it for granted that capitalism would come to an end <…>. The question was, what would come after capitalism» [12, p. 16]. Dmowski, too, expected capitalism to collapse, arguing that the industrial era would come to an end, and considered the underdevelopment of Poland in this area as something that would protect it against a sudden economic downturn and the associated social unrest. Moreover, the Quadragesimo Anno encyclical, published in 1931, so during the economic crisis, put forward its own suggestions concerning corporatism, extending significant influence over the socio-economic, and, indirectly, political, thought among Polish right-wingers [6, p. 10, 11].

Catholicism was the axiological backbone of the National Party. The nationalism represented by the NP built its ideas and concepts on the religious

values and teachings of the Catholic Church. It was a typical example of Christian nationalism. The term «Christian nationalism» regularly appeared in the NP's programme pronouncements. As written by Zofia Żółtowska-Dąbrowska, a journalist, people found in it (i.e. in Christian nationalism – A. D.) «harmony between freedom and responsibility, which is ultimately at the core of Catholic moral teaching» [13, p. 389; 14, p.76]. Rejecting the values and the cultural setting created in the XIX century as unfavourable from the point of view of the type of nationalism represented by Young National Democrats, they turned to Catholicism. Catholicism was approached as an ideology and a set of social and moral norms. Under the influence of Catholic values, the concept consisting of two types of ethics, i. e., nationalist and Christian, was abandoned. The nation was no longer perceived as an absolute [15, p. 177–191].

Christian ethics was expected to govern relationships between people, between people and nations, and between nations. Values such as nation and homeland became sanctioned by religion and incorporated into the Christian outlook on life, and they were no longer considered self-sufficient, as was the case with secular nationalism.

In terms of its ideology, the National Party did not consider the nation as an absolute. In line with the title of a publication by Jędrzej Giertych, the NP represented Christian, or Catholic, nationalism. Consequently, the party distanced itself from non-Christian nationalism, thus denouncing any efforts to establish the nation as an absolute. The perception of the nation as an ultimate value was considered a view characteristic of pagan nationalism. J. Giertych argued that «when the nation is considered as the ultimate good, which is given precedence over justice, law, and morality, and the pursuit of which justifies any sin, or crime, as is advocated by some extreme nationalists, this represents an evidently pagan view» [16, p. 37]. The journalist explicitly argued that the good of the nation must not constitute the ultimate goal. In Giertych's opinion, only God could be such an ultimate good. Although important, the good of the nation must be subordinated to divine law. Giertych was firmly convinced that the nation constituted a temporal good: «Similarly to the good of an individual family, the good of the nation must be subordinated to moral law» [16, p. 48].

The National Party distanced itself from the concept of national egoism, as formulated in the early XX century by Zygmunt Balicki. It criticised its dual ethical system and the primacy of national ethics. In his policy work entitled «Nacjonalizm chrześcijański» (Christian nationalism), Jędrzej Giertych pointedly noted «at a certain point, there was a real danger of the movement's (National Democracy's – A. D.) following in the footsteps of the French and Italian nationalist movements, i. e., towards the pagan approach, which considers the nation as the absolute good, and waives any ethical requirements in relation to the individual; this danger was manifested the most clearly in «Egoizm narodowy wobec etyki» (National egoism and ethics), a book written by Zygmunt Balicki nearly half a century ago. But this danger has passed without a trace» [17, p. 46]. A similar view was shared by Adam Doboszyński, a representative of the Young, who treated national egoism as an outdated idea which was no longer valid. As a representative of the Young generation, Doboszyński argued «our generation has become mature enough to realise that nationalistic sentiments, if they are to drive an improvement in, rather than the destruction of, the world, must be supplemented with universalist sympathies. One cannot be a complete man when he does not love his nation – yet this love must not be blind to the right of other people to love other nations»[2]. Roman Dmowski, too, admitted that before 1918 national egoism had constituted an important means of encouraging nationalistic sentiments, but in the 1930s, along with the growing support for Catholic ideology within the Nationalist Camp, it lost its appeal.

Without question, the National Party was undergoing the process of «uniting nationalism with Catholicism into a single ideological whole». This process was reflected in papers by young authors, published in the rich ND press, and especially the articles published in «Myśl Narodowa», the leading periodical produced by the National Party. They were greatly inspired by the recommendations found in Christian and Catholic thought. They emphasised the belief that the Polish identity was integrally connected with Catholicism. Stanisław Rymar argued that «it is not without reason that all the reasonable Polish statesmen associate Polish identity with Catholicism, and the Roman culture»[3]. The affiliation of the Polish nation with the Roman civilisation was emphasised in many policy documents. One of such documents reads «Moral principles which are consistent with our ancient civilisation, built on the unshakeable foundations of the Roman-Catholic faith and Western culture, must be commonly acknowledged and followed in public life»[4]. Rooted in these principles, the political thought of the NP did not reject any universal Christian ideas. In defence of the Church, the role of religion in the life of the nation was appreciated.

Catholic heritage provided the National Party with motivation to adopt various views. The party was particularly inspired by «Rerum Novarum», the famous encyclical by Pope Leo XIII, and especially its demands for the active involvement of the Church in public life.

[2] *Żółtowska-Dąbrowska Z.* Polityka narodowa a społeczne wskazania encyklik // Myśl Narodowa. 1938. 6 marzec. No. 10. S. 6–7.
[3] *Kozicki S.* Petrarca i polityka współczesna // Myśl Narodowa. 1928. 15 grudzień. No. 28. S. 461.
[4] Ibid.

Inspiration was also derived from 1) the books of the Gospel; 2) the works of leading Christian figures, such as St. Thomas Aquinas; 3) solutions produced by Catholicism in the Middle Ages (resolutions of mediaeval synods and mediaeval customs). Thomas Aquinas gained special popularity in the NP, since he was the leading author of mediaeval political thought. Aquinas maintained that common good was more important than individual good. His views expressed the conviction that individual interests had to be subordinated to those of the community [18, p. 26–28; 5 p. 145–147].

In its efforts to forge national identity, the party sought compelling historical evidence and traditions. Polish identity was associated with Catholicism and the Roman culture. In its political thought, the NP was firmly convinced that there were two civilisations, the Eastern (Turanian) one and the Western (Roman) one. Recognising its positive contribution to the development of European nations and culture, the Polish nation and State were considered as belonging to the Roman, or Latin, civilisation. It was emphasised that Poland, which received Christianity from the West (the Roman order) in 966 through the Czech state, became part of the Western, Latin, and Catholic culture. This was pithily expressed by Stanisław Kozicki, who wrote «the common root, which gave rise to nations, is the rich heritage of ancient Rome, brought into line and penetrated by the spirit of Catholicism»[5].

The assessment of the sources of the NP's political thought shows that the issue of Poland's affiliation with Roman civilisation was given great prominence. «Latin» attitudes within European civilisation were firmly endorsed. The Christian character of Europe and the lasting relationship between Polish identity and the Latin tradition were strongly emphasised. The term «Roman civilisation» explicitly excluded Russia, and later the Union of Soviet Socialist Republics.

Christian nationalism achieved massive popularity, and the Nationalist Camp, in its broad sense, became its representative. The term «Christian nationalism» was coined in 1924 in France. Roman Dmowski's policy brochure with the distinctive title «The Church, the Nation, the State» introduced this term to Poles. In his brochure, Dmowski wrote «Catholicism is not ancillary to the Polish identity, nor does it merely lend colour to that identity, but makes up its core» [5, p. 53]. Dmowski considered nationalism a trend which emerged across Catholic nations in response to their stagnation in the context of the observed heyday of Protestant nations. This way he sought to colligate the origin of this ideology with Catholicism.

The Young showed growing support for Catholic ideology. Giertych, the leader of the Young, wrote we are a new movement. This novelty referred to the subordination of nationalist thoughts to the requirements imposed by the Christian outlook on life. The attitude of the NP to religion and the Catholic Church stemmed from the belief that political systems should rest on moral foundations, such as Christian values. By rejecting the values and the cultural setting created in the XIX century as unfavourable from the point of view of the development of the nation and Polish nationalist movement, the Young emphasised the importance of Catholicism, which was perceived not only as an ideology, but also as a set of social norms opposed to the criticised «ideology of the 19th century». In one of its policy brochures, the party argued: «Our State must <…> rest on Christian ethics and the love of one's neighbour, and the rights of the Catholic Church, of which the overwhelming majority of the Polish nation are members, should be protected by law»[6]. During the last years before the outbreak of WWII, the idea of the Catholic State of the Polish Nation emerged.

J. Giertych suggested that the principles of Christian ethics be adopted to guide all areas of life. He stressed the importance of modesty, honesty and reliability, as the values of key importance for the functioning of the nation and for the existence of the family.

Faced with a crisis of democratic and liberal values, the party drew inspiration from Catholic thought, including the works of St. Thomas Aquinas and St. Augustine. The anti-Semitism characteristic of National Democracy was supported by the recommendations of St. Thomas Aquinas and mediaeval Catholic practices. NP journalists appreciated the figure and political thought of St. Augustine, and especially his views about how society and State should be organised. The validity and usefulness of St. Augustine's anthropology were recognised by Jan Rembieliński, who accentuated the positive impact of his philosophy on the development of the European civilisation. He wrote «next year will see the fifteen hundredth anniversary of the death of this great bishop of Hippo Regius. For fifteen hundred years his genius has exerted a huge impact on the development of some fundamental religious and moral concepts across all Western-European nations. Today, at the turn of the century, when the whole of Western civilisation is facing a particularly dangerous crisis, to refer back to the political views of St. Augustine might be something more than merely a reminder of a dim and distant past»[7].

Political journalists associated with the NP tried to differentiate between nationalism in Poland and in other countries, especially the Protestant ones. Polish nationalism was described as a middle-of-the-road trend, which had an element of altruism and respect for others, unlike possessive nationalism, which focused on the exploitation of other nations. In the light of the views of NP ideologues, Christian nationalism respected «the legitimate rights of others».

[5] *Rymar S.* Nabrzmiałe zagadnienie // Myśl Narodowa. 1939. 23 Lipiec. No. 31. S. 461.
[6] Zjazd Przedstawicieli Pracy Narodowej na wsi. Przebieg-referaty-uchwały. Warszawa, 1937. P. 6.
[7] *Rembieliński J.* Humanitaryzm i rzeczy ważniejsze // Myśl Narodowa. 1930. No. 1. P. 4.

References

1. Wapiński R. Obóz narodowy. W: Żarnowski J. *Życie polityczne w Polsce 1918–1939.* Wrocław: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich; 1985. s. 145–160.

2. Banek K. Główne problemy politologii religii. *Nomos.* 2001;34–36:18–23.

3. Banek K. Politologia religii jako dziedzina badań religioznawczych. *Przegląd Religioznawczy.* 1999;3/4:77–82.

4. Dawidowicz A. Zygmunt Balicki (1858–1916). *Działacz i teoretyk polskiego nacjonalizmu.* Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos; 2006.

5. Dmowski R. *Kościół, naród i państwo.* Warszawa: Nakładem Obozu Wielkiej Polski; 1927.

6. Grott B. Nacjonalizm czy nacjonalizmy? (zamiast wstępu). W: Grott B, redaktor. *Nacjonalizm czy nacjonalizmy? Funkcja wartości chrześcijańskich, świeckich i neopogańskich w kształtowaniu idei nacjonalistycznych.* Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos; 2006. s. 7–17.

7. Grott B. Myśl Romana Dmowskiego i Zygmunta Balickiego jako inspiracja młodych polskich nacjonalistów – aspekty światopoglądowe. W: Białokura M, Patelski M, Szczepaniak A, Patelski M, redaktorzy. *Roman Dmowski i jego współpracownicy.* Toruń: Adam Marszałek; 2008. s. 383–395.

8. Vaussard M. *Enquette sur la nationalisme.* Paris: [p. u.]; 1924.

9. Grott B. Tradycjonalizm i modernizm w polskim nacjonalizmie. W: Sikorski T, Wątor A, redaktorzy. *Narodowa Demokracja XIX–XX wiek. Koncepcje – ludzie – działalność.* Szczecin: Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Szczecińskiego; 2008. s. 103–120.

10. Wasilewski Z. *Dyskusje.* Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha; 1926.

11. Wasilewski Z. *Dziesięcioro wskazań.* Warszawa: Księgarnia Świętego Wojciecha; 1925.

12. Wasiutyński W. Micewskiego szkice węglem. *Polemiki.* 1966;5:13–21.

13. Żółtowska-Dąbrowska Z. Pacyfizm we Francji a ruch katolicki. *Myśl Narodowa.* 1933;27:387–389.

14. Grott B. *Nacjonalizm chrześcijański. Narodowo-katolicka formacja ideowa w II Rzeczypospolitej na tle porównawczym.* Kraków: Ostoja; 1996.

15. Dawidowicz A. System etyczny w myśli politycznej Zygmunta Balickiego. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K – Politologia.* 2004:XI:177–191.

16. Giertych J. *Nacjonalizm chrześcijański.* Stuttgart: Dom Książki Polskiej; 1948.

17. Nowosad W. *W walce o katolickie państwo polskiego narodu.* Lwów: Zrzeszenie Akademickiej Młodzieży Prowincjonalnej; 1938.

18. Doboszyński A. *Wielki naród. Część II.* Kirkcaldy: [Nakładem własnym autora]; 1941.

Received by editorial board 31.10.2018.

УДК 069:351.853«1917/1929»

К ИСТОРИИ МУЗЕЕФИКАЦИИ ИСААКИЕВСКОГО СОБОРА В КОНЦЕ 1920-х гг.[1]

В. Г. АНАНЬЕВ[1)]

[1)]*Институт философии Санкт-Петербургского государственного университета, Менделеевская линия, 5, 199034, г. Санкт-Петербург, Россия*

Рассматривается начальный этап музеефикации одного из наиболее значительных памятников Санкт-Петербурга – Исаакиевского собора, построенного в 1818–1858 гг. по проекту архитектора О. Монферрана. После Октябрьской революции собор оставался действующим, богослужения проводились в нем вплоть до 1928 г., однако уже с середины 1920-х гг. государственные органы начали предпринимать попытки музеефикации собора. На основании документов из ряда архивов Санкт-Петербурга восстанавливается история превращения действующего собора в музей. Установлено, что община верующих должна была следить за состоянием собора и проводить за свой счет реставрационные работы, чего она делать не могла, к середине 1920-х гг. состояние собора стало плачевным. Именно это послужило началом процесса музеефикации собора. Констатируется, что первый экспозиционный план для собора был разработан уже в 1928 г., он предполагал проведение в помещении собора выставки, посвященной истории его строительства и особенностям внутреннего убранства. Академический характер выставки вызвал ряд нареканий со стороны государственных деятелей, однако экспонаты, привезенные из других учреждений, стали основой для создания в соборе исторической экспозиции.

Ключевые слова: Исаакиевский собор; музей; памятник; О. Монферран.

[1]Работа выполнена при поддержке Российского научного фонда (проект № 18-18-00367).

Образец цитирования:
Ананьев ВГ. К истории музеефикации Исаакиевского собора в конце 1920-х гг. *Журнал Белорусского государственного университета. История*. 2019;1:102–112.

For citation:
Ananiev VG. Towards the history of museumification of St. Isaac Cathedral in the end of 1920s. *Journal of the Belarusian State University. History.* 2019;1:102–112. Russian.

Автор:
Виталий Геннадьевич Ананьев – кандидат исторических наук; старший преподаватель кафедры музейного дела и охраны памятников.

Author:
Vitaly G. Ananiev, PhD (history); senior lecturer at the department of museum work and preservation of monument.
v.ananev@spbu.ru

ДА ГІСТОРЫІ МУЗЕЕФІКАЦЫІ ІСАКІЕЎСКАГА САБОРА Ў КАНЦЫ 1920-х гг.

В. Г. АНАНЬЕЎ [1*]

[1*]*Інстытут філасофіі Санкт-Пецярбургскага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мендзялееўская лінія, 5, 199034, г. Санкт-Пецярбург, Расія*

Разглядаецца пачатковы этап музеефікацыі аднаго з найбольш значных помнікаў Санкт-Пецярбурга – Ісакіеўскага сабора, пабудаванага ў 1818–1858 гг. па праекце архітэктара А. Манферана. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі сабор заставаўся дзеючым, набажэнствы праводзіліся ў ім аж да 1928 г., аднак ужо з сярэдзіны 1920-х гг. дзяржаўныя органы пачалі прадпрымаць спробы музеефікацыі сабора. На падставе дакументаў з шэрагу архіваў Санкт-Пецярбурга аднаўляецца гісторыя пераўтварэння дзеючага сабора ў музей. Высветлена, што абшчына вернікаў павінна была сачыць за станам сабора і праводзіць за свой кошт рэстаўрацыйныя работы, чаго яна зрабіць не магла, к сярэдзіне 1920-х гг. стан сабора стаў дрэнным. Канстатуецца, што першы экспазіцыйны план для сабора быў распрацаваны ўжо ў 1928 г., ён прадугледжваў правядзенне ў памяшканні сабора выставы, прысвечанай гісторыі яго будаўніцтва і асаблівасцям унутранага ўбранства. Акадэмічны характар выставы выклікаў шэраг нараканняў з боку дзяржаўных дзеячаў, аднак экспанаты, прывезеныя з іншых устаноў, сталі асновай для стварэння ў саборы гістарычнай экспазіцыі.

Ключавыя словы: Ісакіеўскі сабор; музей; помнік; А. Манферан.

TOWARDS THE HISTORY OF MUSEUMIFICATION OF St. ISAAC CATHEDRAL IN THE END OF 1920s

V. G. ANANIEV [a]

[a]*Institute of Philosophy, Saint Petersburg State University, 5 Mendeleevskaya Liniya, Saint Petersburg 199034, Russia*

The article is devoted to the early period of musumification one of the most significant monuments of St. Petersburg – St. Isaac's Cathedral, built in 1818–1858 by architect A. Montferrand. After the October Revolution this cathedral was used for religious services. The services were held there until 1928, however, since the mid-1920s public authorities are beginning to attempt museumification of cathedral. On the basis of documents from few archives of St. Petersburg, the author recovers the history of this transformation of the cathedral into a museum. The community of believers was to monitor the status of the cathedral and to conduct its own expense restoration work. It could not do it, and by the mid-1920s cathedral was in poor condition. This was the reason to begin the process museumification. The first exhibition plan for the cathedral was designed already in 1928. He assumed the holding in the cathedral exhibition dedicated to the history of its construction and interior decoration. The academic nature of the exhibition has caused a number of complaints on the part of government officials. But the exhibits brought to the cathedral from other institutions, became the basis for the creation of historical exposition here later.

Key words: museum; monument; St. Isaac Cathedral; A. Montferrand.

Исаакиевский собор по праву считается одним из интереснейших архитектурно-художественных памятников Санкт-Петербурга. Он начал привлекать внимание историков уже вскоре после своего освящения в 1858 г. Первые работы по истории создания собора появились во второй половине XIX в. Однако, как показывают новейшие исследования, обращение к архивным материалам позволяет уточнить и по-новому взглянуть на отдельные страницы истории строительства, оформления и бытования памятника [1; 2]. Особенно слабо в историографии изучен период музеефикации собора, пришедшийся на 1920–30-е гг. В настоящей работе на основании материалов нескольких архивохранилищ Санкт-Петербурга постараемся показать, как проходил процесс музеефикации и формировались основы выставочной деятельности Исаакиевского собора.

Октябрьская революция 1917 г. и декрет от 1918 г. об отделении церкви от государства положили начало новому периоду истории собора. В 1919 г., после того как были выработаны основы взаимоотношений нового советского государства и религиозных общин, начался процесс оформления прав пользования собором верующими. Был составлен договор между общиной верующих и Петроградским советом расчетно-контрольной комиссии, по которому собор признавался переданным под управление общины при условии выполнения ею ряда условий. К числу таковых относились обязательства со стороны общины беречь все переданное ей имущество, оплачивать все текущие рас-

ходы по содержанию здания, нести материальную ответственность за порчу или потерю предметов[2]. На протяжении следующих нескольких лет данный договор продлевался, заключался заново с новой так называемой двадцаткой, представлявшей верующих, и в соборе осуществлялись богослужения[3]. Причем в марте 1923 г. собор перешел в ведение обновленцев – одного из течений православия, стремившегося активно сотрудничать с новой властью [3, с. 62].

В начале 1925 г. для обследования состояния собора была составлена особая комиссия, в которую вошли представители Главнауки, Академии истории материальной культуры (далее – АИМК), реставрационных мастерских и других учреждений. Комиссия выявила плачевное состояние памятника[4]. Ленинградское отделение (далее – ЛО) Главнауки 9 июня 1925 г. направило двадцатке собора письмо с предложением срочно начать ремонтные работы, если же «двадцатка в течение 2-х недель не приступит к вышеуказанному ремонту собора, Ленинградское отделение Главнауки возбудит вопрос о расторжении договора и взыскании через суд расходов, связанных с ремонтом собора»[5]. Однако никаких результатов это обращение не принесло. Более того, стало известно, что представители новой двадцатки берут плату за подъем на колоннаду собора («вышку» – по терминологии тех лет), при этом полученные средства также не идут на реставрационные работы[6].

Вероятно, эта активизация властных структур может быть связана с общим политическим курсом того времени, логичным завершением которого стало принятие 30 ноября 1925 г. ВЦИК, СНК РСФСР декрета «О порядке распределения национализированных и муниципализированных строений и о порядке пользования таковыми». В соответствии с ним с 1 декабря 1925 г. собор признавался национализированным и переданным в ведение ЛО Главнауки [3, с. 63].

В начале 1926 г. в рамках ЛО Главнауки была создана специальная комиссия по национализации памятников, работавшая несколько месяцев. Двадцатка собора в ответ на требование предоставить страховые документы на здание заявила, что «самое здание собора в хозяйств. отношении находится в ведении Главнауки, которая и несет все расходы по страховке, охране, налогам и т. под.»[7]. Это являлось прямым нарушением договора, заключенного в 1919 г. и затем обновлявшегося несколько раз.

В январе 1927 г. в президиум исполнительного комитета совета Центрального района было направлено заключение юрисконсульта о правомочности расторжения договора и закрытии храма для богослужений в целях организации в нем музея. Отмечалось, что двадцатка «отношением к арендованному имуществу доказала свою полную несостоятельность в проявлении должной заботливости о надлежащем сохранении вверенного ей ценного художественного и исторического имущества»[8]. При этом оговаривалось, что «многолетний опыт передачи храмов в пользование группам верующих доказал полную несостоятельность последних в части содержания собора в надлежащем порядке и сохранности», а «ввиду малочисленности прихода и наличия по близости другого храма того же обновленческого течения (церк. Благовещения на пл. Труда) религиозные интересы верующих не пострадают, ибо они смогут пользоваться для богослужений соседним храмом»[9].

Президиум исполкома, а затем и сам исполком подтвердили решение о расторжении договора с двадцаткой и передаче собора Главнауке[10]. Однако на этом спор не завершился. В апреле 1927 г. верующие отправили во ВЦИК РСФСР ходатайство об отмене решения. Ходатайство подписали 2000 прихожан собора. Впрочем, вскоре выяснилось, что «подписи верующих собирались из районов, не прилегающих к Собору, и в большинстве имеются расписки одной рукой, а также в списке подписей имеются лица, не достигшие 18-летнего возраста»[11]. Аргументация церковной двадцатки вполне соответствовала духу времени. Авторы ходатайства заявляли, что удовлетворение их обращения «явится еще одним несомненным и веским доказательством действительного проведения в жизнь сов. властью свободы и уважения к личности гражданина и борьбы правительства с религией в духе заветов В. И. Ленина... лишь идейным и только идейным путем» [3, с. 65]. Президиум ВЦИК РСФСР 25 июля 1927 г. действительно удовлетворил ходатайство верующих. Однако состояние собора от этого не улучшилось. Так, например, еще в 1926 г.

---

[2]ЦГА СПб. (Центральный государственный архив Санкт-Петербурга). Ф. 56. Оп. 4. Д. 9. Л. 104.
[3]Там же. Л. 163, 197.
[4]*Окунев С. Н.* Документы по истории создания музея «Исаакиевский собор» : науч. справка. Ч. 1. 1918–1928 гг. // Библиотека ГМП «Исаакиевский собор». СН 199/2. Л. 15.
[5]ЦГА СПб. Ф. 56. Оп. 4. Д. 10. Л. 77 ; здесь и далее цитаты приводятся с сохранением языковых особенностей оригинала. – *В. А.*
[6]Там же. Л. 113.
[7]Там же. Л. 234.
[8]Там же. Л. 299.
[9]Там же. Л. 300.
[10]*Окунев С. Н.* Документы по истории создания музея «Исаакиевский собор». Л. 18–19.
[11]ЦГА СПб. Ф. 56. Оп. 4. Д. 11. Л. 79.

на панель рядом со зданием упал гранитный модульон собора весом в 12 пудов[12]. Явно не помогали и новые структурные преобразования: в сентябре 1927 г. СНК РСФСР, решив создать объединение петергофских дворцов-музеев, включил в состав, помимо собственно петергофских дворцов, также Ораниенбаум, дворцы в Гатчине и на Елагином острове Ленинграда и, по неясным причинам, Исаакиевский собор[13]. Через несколько недель последний был выведен из состава этого объединения.

Новой комиссией 8 октября 1927 г. был составлен очередной акт «О катастрофическом положении Исаакиевского собора», в котором уже отмечалась необходимость проведения серьезных реставрационных работ[14]. Подготовлены были соответствующие сметы, предполагавшие расходы на отливку и установку похищенных в 1926 г. листелей, бронзовых частей наружных дверей, укрепление раствором камней мраморной облицовки, закрепление отваливающихся частей фигур апостолов и т. д.[15] Необходимы были и серьезные работы по реставрации гранитных колонн портиков собора, предполагавшие изготовление и установку многочисленных вставок[16]. Вероятно, в связи с этим 15 октября 1927 г. собор Главнаукой был передан Ленинградским государственным реставрационным мастерским (далее – ЛГРМ), располагавшимся в помещении Мраморного дворца[17].

После повторного ходатайства со стороны Главнауки президиум ВЦИК РСФСР 18 июня 1928 г. решил все же оставить здание собора в исключительном пользовании Главнауки в качестве музейного памятника[18]. Договор с верующими был расторгнут, а 16 июля ликвидировали и саму двадцатку собора [3, с. 66]. Встал вопрос об организации музея. В литературе есть указания на то, что уже в 1928 г. к разработке концепции музейного использования собора были привлечены идеологический отдел Ленинградского областного Совета депутатов трудящихся ВКП(б) и Союз воинствующих безбожников [4, с. 4]. Вероятно, однако, это утверждение было перенесением на ранний этап реалий более позднего времени.

Скорее всего, первым, кто попытался предложить возможные пути развития выставочной деятельности новосозданного музея, стал хранитель и архитектор Исаакиевского собора-музея архитектор-художник Н. П. Никитин, который после передачи собора ЛГРМ был назначен на должность старшего эксперта мастерских[19]. Им была составлена краткая программа обзора памятника, включавшая в себя четыре основных пункта.

Первый заключался в осмотре экспонатов, относящихся к построению собора (история построения в моделях, чертежах, пояснительных записках и прочем, характеризующая организацию работ и экономическое положение рабочих; художественная часть, связанная с людьми, строившими и украшавшими собор; модели третьего и четвертого Исаакиевских соборов (проекты А. Ринальди и О. Монферрана); техническая часть, относящаяся к забиванию свай, транспортировке материалов, установке колонн и т. д.).

Второй пункт предполагал осмотр внутренней архитектуры собора, его живописи и скульптуры. Третий – осмотр наружных фасадов с подробным ознакомлением с их архитектурой и скульптурой. Наконец, четвертый носил название «Вышка собора как исходная точка для ознакомления с планом гор. Ленинграда и его окрестностей». Причем решались и такие вопросы, как «расширение сети фабрик и заводов, рабочие поселки. Развитие сети путей сообщения»[20]. Вероятно, этот план был составлен вскоре после принятия решения о закрытии собора для богослужений, поскольку 4 января 1929 г. Н. П. Никитин, отчитываясь о проделанной работе по организации выставки, вспоминал, что план организации музея был передан им лично комиссару музеев Г. С. Ятманову летом 1928 г.[21]

При этом надо отметить, что, когда перед ЛГРМ встал вопрос об организации музея, а не просто о сохранении памятника, они попытались избавиться от этой не вполне профильной для себя задачи. ЛГРМ 5 ноября 1928 г. сообщали в Главнауку, что все работы в соборе произведены, а при организации выставки он должен стать самостоятельной музейной единицей. Роль мастерских должна сводиться лишь к «научно-техническому наблюдению за этим памятником в лице долженствующего остаться при Соборе архитектора»[22]. В случае если выделение собора в самостоятельную музейную единицу окажется невозможным, мастерские предлагали присоединить его к какой-либо иной родственной музейной организации (например, историко-бытовому отделу Русского музея), «учитывая большое значение будущего музея-собора при наличии материальной базы, каковой является

[12]ЦГАЛИ СПб. (Центральный государственный архив литературы и искусства Санкт-Петербурга). Ф. 330. Оп. 1. Д. 1. Л. 2.
[13]Собрание узаконений и распоряжений СНК РСФСР. 1927. 19 дек. Ст. 822.
[14]ЦГА СПб. Ф. 56. Оп. 4. Д. 11. Л. 211.
[15]ЦГАЛИ СПб. Ф. 330. Оп. 1. Д. 1. Л. 1–2.
[16]Там же. Л. 4–5, 9–10.
[17]ЦГА СПб. Ф. 56. Оп. 4. Д. 11. Л. 248 ; ЦГАЛИ СПб. Ф. 330. Оп. 1. Д. 4. Л. 6.
[18]ЦГА СПб. Ф. 56. Оп. 4. Д. 11. Л. 314.
[19]ЦГАЛИ СПб. Ф. 330. Оп. 1. Д. 2. Л. 16.
[20]Там же. Л. 8–8 об.
[21]Там же. Д. 4. Л. 3.
[22]Там же. Л. 4 об.

вышка Исаакиевского собора»[23]. Глава ЛО Главнауки Б. П. Позерн предложил Г. С. Ятманову выяснить, существует ли такая возможность, но это ни к чему не привело[24].

Специальное совещание по вопросу организации музея состоялось 11 ноября 1928 г., на нем и был заслушан доклад Н. П. Никитина о плане временной выставки, призванной стать первым шагом на пути создания музея в соборе. Председательствовал на совещании П. А. Всеволожский – заместитель заведующего ЛГРМ, присутствовали директор Музея революции М. Б. Каплан, представители Центральной экскурсионной базы Н. С. Черешков и Зарянко, заведующий Петергофским дворцом-музеем Н. И. Архипов и сам Н. П. Никитин. План, предложенный Н. П. Никитиным, был одобрен. Причем Н. С. Черешков отметил, что «интерес к Исаакиевскому собору со стороны экскурсантов чрезвычайно велик»[25], а Н. И. Архипов подчеркнул важность вопроса о соборе «как памятнике, служившем поддержанию идеи царизма»[26]. М. Б. Капланом было высказано мнение о том, что необходимо «учесть преобладание интереса к бытовой стороне памятника, в связи с чем очень важно в экспонатах показать прошлую жизнь памятника как здания культа»[27]. В этом его поддержал П. А. Всеволожский.

Судя по всему, к этому моменту работа над организацией выставки шла уже достаточно активно. Были осуществлены ремонт и переустройство электропроводки в соборе. Из мозаичного отделения Академии художеств перевезли три мозаики, предназначавшиеся для собора, но не установленные из-за начала Первой мировой войны и революции, и мозаичную палитру (17 000 тонов смальты), выставленные в экспозиции. Были распакованы, исправлены стуковкой (заделаны пустоты в схождениях) и выставлены мозаики, находившиеся в соборе, было сделано 10 щитов для развески плоскостного материала. Из музея Ленинградского института инженеров путей сообщения были доставлены и выставлены три модели. В фондах Русского музея совместно с сотрудниками и в музее Академии художеств был проведен отбор портретов сотрудников О. Монферрана, эскизов, картонов, живописи и скульптуры, связанных с собором. Была подготовлена к доставке из Эрмитажа утварь собора (плащаницы, семисвечники), перевезенная, вероятно, в ходе действий по изъятию церковных ценностей. Однако, как это обычно и бывает в случае с межучрежденческими проектами, возникали и определенные трудности. Так, например, о чертежах О. Монферрана, хранящихся в библиотеке Ленинградского института инженеров путей сообщения, в музейных документах сказано, что библиотека их «до сих пор упорно отказывается <…> выдать»[28]. О полихромном бюсте О. Монферрана (работа скульптора А. Фолетти) и модели лесов для установки колонн собора, переписка о передаче которых велась с Академией художеств, говорится: «Означенные предметы также упорно не выдаются»[29]. Проще оказалось договориться с Академией истории материальной культуры (далее – АИМК), где еще в 1924 г. Т. М. Девель была завершена работа по инвентаризации архива О. Монферрана[30], из которого для выставки были получены чертежи и рисунки по строительству собора[31].

Указанные работы проводились в октябре – декабре 1928 г. Из музея Ленинградского института инженеров путей сообщения 11 октября 1928 г. на два месяца были переданы в собор три модели: разрез купола, леса для установки колонн и кипарисовая модель собора «под стеклянным колпаком, на высокой подставке из красного дерева. К подставке снаружи укреплен ящичек, в котором под стеклом находятся серебряные вызолоченные лопата и молоток, употреблявшиеся при закладке… собора»[32]. Из Ленинградской публичной библиотеки 27 октября 1928 г. были переданы 8 литографий, акварелей и планов, связанных с Исаакиевским собором, с условием вернуть их не позднее 1 февраля 1929 г.[33] Из АИМК 20 ноября 1928 г. было передано более 50 единиц графических материалов[34], из музея Академии художеств 17 декабря 1928 г. – портреты людей, принимавших участие в оформлении собора (П. В. Басина, Ф. А. Бруни и К. П. Брюллова), а так же бюст О. Монферрана (работа А. Фолетти)[35]. Наконец, 22 декабря 1928 г. из Эрмитажа были переданы на полгода две медали: в память закладки третьего Исаакиевского собора в 1768 г. и наградная, вручавшаяся лицам, участвовавшим в постройке четвертого Исаакиевского собора[36].

[23]ЦГАЛИ СПб. Ф. 330. Оп. 1. Д. 4. Л. 6.
[24]Там же. Л. 6 об.
[25]Там же. Д. 2. Л. 9.
[26]Там же.
[27]Там же.
[28]Там же. Л. 5. Вероятно, ошибка, так как модель лесов была передана из другого источника.
[29]Там же. Л. 5 об.
[30]Рукописный отдел Научного архива Института истории материальной культуры РАН. Ф. 2. Оп. 1 (1924). Д. 1. Л. 32.
[31]ЦГАЛИ СПб. Ф. 330. Оп. 1. Д. 2. Л. 5 об. – 7 об.
[32]Там же. Л. 14.
[33]Там же. Л. 15.
[34]Там же. Л. 19–21 об.
[35]Там же. Л. 22.
[36]Там же. Л. 23.

В ноябре 1928 г. был составлен план путеводителя и каталога выставки, рассчитанный на 80–90 страниц карманного формата и предполагающий обзор истории строительства здания и особенностей его убранства[37].

При этом архивные материалы указывают на то, что еще до завершения работы над организацией выставки и ее официального открытия музей реализовывал определенную массовую деятельность. В Исаакиевском соборе планировалось проводить инсценировки религиозных сюжетов, в связи с чем в сентябре 1928 г. в кладовую Областного финансового отдела (ОблФО) был отправлен список необходимых облачений. Они запрашивались для инсценировок на темы: «Омовение ног», «Пасхальный крестный ход», «Обряд анафематствования еретиков» и «Погребение бывших особ (царей и великих князей)». Судя по всему, инсценировки должны были быть весьма масштабными, так как только для сцены «Омовение ног» требовалось шесть полных соборных комплектов облачения священников, шесть комплектов облачения дьяконов и поддьяконов, один епископ в митре с мантией, одежды на престол, жертвенник и аналои, посох, орлецы и подушка для митрополита[38]. Вероятно, инсценировки действительно проходили, поскольку в материалах архивного фонда музея, хранящегося в Центральном государственном архиве литературы и искусства Санкт-Петербурга, отложились «Опись подлежащих возвращению из кладовой ОблФО в музей "Исаакиевский собор" предметов историко-бытового значения», включающая в себя 25 позиций[39], и обратная «Опись подлежащих возвращению предметов»[40].

На основании докладной записки к проекту комментария первой выставки в новом музее-соборе, составленной Г. В. Стебницким и датированной январем 1929 г.[41], и описи ее экспонатов (август 1929 г., около 200 единиц)[42] можно представить, какой должна была быть эта выставка.

В качестве базовых Г. В. Стебницкий выделяет три положения выставки:

1) максимальное насыщение художественного материала его бытовым окружением и производственной частью;

2) зависимость осмотра выставки от осмотра самого собора («как бы основного экспоната»), «связывая этим самым не только первичные стадии работы (проекты) со стадией их завершения в натуре, но и с жизнью памятника как такового»[43];

3) включение в материал всего наиболее значимого из ведущихся на памятнике реставрационных работ.

Из каких отделов состояла выставка? Первым шел отдел истории строительства, под который отводилось пять щитов: на первом размещался материал о храмах, предшествовавших существующему собору, на втором – проекты начала XIX в.[44], на щитах с третьего по пятый были даны материалы по возведению собора, причем «верхняя полоса экспонатов, расположенная на уровне глаз зрителя, состояла бы из материалов, самих по себе показательных и потому не требующих специальных разъяснений»[45] (третий щит – фундамент и добыча камня, четвертый – колонны, пятый – мраморные работы). Завершали этот отдел материалы по реставрации памятника в настоящее время, «чертежи по работам над изучением отклонения колонн и углов собора и по нивелировке пола, в снимках ясно даны стадии сложнейшей работы по укреплению колонн»[46]. В центре выставочного помещения «как основной наиболее показательный материал» были установлены модели собора (одна деревянная с еще предполагавшейся оградой и вторая, служившая, по преданию, для дополнений к проекту О. Монферрана, делавшихся Николаем I). Затем начиналась мемориальная или памятная часть выставки, которая условно называлась «Монферран и его сотрудники». В центре на деревянном постаменте возвышался бюст архитектора собора работы А. Фолетти, а по сторонам от него были развешаны на щитах портреты художников (П. В. Басина, К. П. Брюллова, Ф. А. Бруни, Ф. Я. Алексеева, В. К. Шебуева, Н. А. Майкова, А. Т. Маркова, А. А. Плюшара, О. Монферрана), установлены бюсты скульпторов (С. С. Пименова, П. К. Клодта, И. П. Витали) и художника Т. А. Неффа. Рядом находились модель купола собора на резной дубовой подставке, модель самого собора, выполненная в 1823 г., на резной подставке из красного дерева и под стеклянным колпаком, деревянная модель лесов для установки колонн портиков собора также на деревянной подставке (все модели были получены из музея Ленинградского института инженеров путей сообщения)[47].

---

[37] ЦГАЛИ СПб. Ф. 330. Оп. 1. Д. 2. Л. 17–18.
[38] Там же. Л. 10.
[39] Там же. Л. 11–11 об.
[40] Там же. Л. 12–12 об.
[41] Там же. Д. 4. Л. 13–18.
[42] Там же. Л. 26–43.
[43] Там же. Л. 14.
[44] Там же.
[45] Там же. Л. 16.
[46] Там же. Л. 15.
[47] Там же. Л. 36–37.

После этого шла художественная часть выставки, распадавшаяся на две части: живописную и мозаичную. В первой были «собраны наброски, эскизы и картоны, к которым присовокуплены проекты скульптурных украшений», предоставленные преимущественно Государственной академией истории материальной культуры (ГАИМК) и Русским музеем. Во второй, помимо мозаики, находились и «фрагменты живописи, заменяемой мозаикой, и т. наз. палитра мозаичиста». На восьмом щите (слева от западных дверей) были собраны работы Ф. А. Бруни, «на которых тут же можно проследить ход работы по росписи от рисунка карандашом, через картон, к самому фрагменту», это были композиции на тему «Видение пророка Иезекииля». На следующем щите располагались другие работы Ф. А. Бруни, эскизы Шебуева, К. П. Брюллова. На отдельном мольберте «в золоченой раме на золоченой резной подставке» находился брюлловский эскиз росписи плафона. Также планировалось, кроме рассказа о художественном творчестве Ф. А. Бруни и К. П. Брюллова, «давать характеристику тяжелых условий труда художников»[48].

Раздел мозаики начинался с группы фрагментов, «испорченных сыростью до пределов полного разрушения»[49], под которыми выставлялась мозаичная палитра, а рядом были установлены несколько мозаик (по списку августа 1929 г.), например «Голова Христа» из сцены «Бичевание»[50].

При этом следует отметить, что, скорее всего, этот вполне академичный подход к организации и подбору выставочного материала нес на себе определенную печать внешнего воздействия. Как вспоминал в январе 1929 г. глава ЛГРМ А. П. Удаленков, Народный комиссариат просвещения РСФСР потребовал, чтобы выставка отражала собор еще и как «памятник развития самодержавия на основе православия»[51]. Вероятно, в связи с этим проект выставки, предложенный Н. П. Никитиным, был отправлен на экспертную оценку в экскурсионно-лекторскую базу Политпросвета.

Отзыв, полученный от заведующего базой Чудакова, был не слишком благоприятным. В представленном базой документе была определена цель музея: «Вскрыть… значение Исаакиевского Собора, замечательного документа определенного этапа русской экономики и истории», как колосса на глиняных ногах, лебединой песни «государственной архитектуры императорской России». При этом подчеркивалось, что речь идет о создании музея, «отвечающего интересам современности и общественно-актуального»[52]. Авторы заключения рассматривали несколько вариантов интерпретации памятника:

1) исторический очерк собора;
2) собор как строительно-техническая конструкция;
3) формально-эстетический анализ сооружения (стиль в архитектуре, школа живописи и т. п.);
4) собор как социально-экономическая и политическая проблема (постройка собора как политический факт и фактор)[53].

В настоящем ее виде в выставке, по мнению авторов, реализованы были только первые три подхода, а «наиболее нужная в интересах политпросветработы часть выставки отсутствует». Как это можно было исправить? Не только дать дополнительный материал, но и предложить «социологический комментарий, дающий классовую оценку памятника по уже имеющемуся и могущему быть найденному материалу». В настоящее время, констатировали представители экскурсионно-лекторской базы, «выставка лишена основного идеологического содержания». Она будет работать, пока превращение собора в музей «представляет собой еще злобу дня, сенсацию, обеспечивающую на первых порах посещаемость этого музея», но она не сможет работать на «постоянный музей, социально значимый и обеспеченный длительным интересом широких кругов общественности»[54].

Какие элементы, по мнению оценщиков, необходимо было ввести в экспозицию? Во-первых, это анализ социально-экономических основ и условий сооружения собора (элементы экономики крепостного хозяйства в организации постройки, примитивная техника, а также прогрессивные моменты в технике и экономике, характерные для эпохи). Во-вторых, политическое значение сооружения собора (средство классового самоутверждения самодержавия и агитации за власть)[55]. В-третьих, стоимость собора и ее отношение к общегосударственному бюджету. В-четвертых, собор в литературе. В-пятых, его место среди мировых памятников архитектуры. В-шестых, церковь как оружие самодержавия (синод и собор, черносотенная агитация)[56].

Как бы то ни было, к началу ноября общий очерк выставки был уже примерно понятен. Именно тогда выставку осмотрели глава ЛГРМ А. П. Удаленков и заместитель заведующего ЛО Главнауки И. И. Корель, через несколько дней А. П. Удаленков осмотрел выставку вместе с Г. С. Ятмановым. По требованию

[48]ЦГАЛИ СПб. Ф. 330. Оп. 1. Д. 4. Л. 16.
[49]Там же. Л. 17.
[50]Там же.
[51]Там же. Л. 4 об.
[52]Там же. Д. 2. Л. 1.
[53]Там же.
[54]Там же.
[55]Там же. Л. 2.
[56]Там же. Л. 3.

последнего 19 ноября 1928 г. ему (Г. С. Ятманову) вторично под расписку был вручен план путеводителя и каталога выставки. В ноябре Г. С. Ятманов осмотрел выставку еще раз, уже в присутствии служителя собора Поллера. Наконец, 31 декабря 1928 г. состоялся осмотр Г. С. Ятмановым законченной выставки. Как вспоминал Н. П. Никитин, «при осмотре т. Ятмановым устраиваемой мною Выставки, а также и в другое время им не было сделано мне никаких замечаний и не внесено никаких корректив как в экспозицию материала, так и в план Выставки»[57]. Н. П. Никитиным 27 декабря 1928 г. были проведены занятия по подготовке к обслуживанию выставки руководителей экскурсионной базы[58]. Все внешне шло к открытию, однако обстоятельства сложились иначе.

Уже 4 января 1929 г. состоялось заседание эконом-комиссии при месткоме № 627, на котором был заслушан протокол эконом-совещания работников Исаакиевского собора, выражавших «недоумение, почему выставка в Соборе до сих пор не открывается <...> и что если бы выставка была открыта к зимним каникулам, то за это время с посетителей была бы собрана значительная сумма денег»[59]. Призванный отчитываться А. П. Удаленков, как заведующий ЛГРМ, сообщил комиссии, что собор попал в ведение ЛГРМ в июле 1928 г., когда предполагалось показывать его как исторический архитектурный памятник, с чем мастерские могли справиться самостоятельно. Первые месяцы ушли на получение необходимых материалов, что было сопряжено с серьезными трудностями. Когда для обсуждения выставки созвали специальное совещание, «тов. Каплан лично просил тов. Ятманова принять участие в обсуждении этого плана, но тов. Ятманов, по словам т. Никитина, не пожелал принять участие»[60]. План Н. П. Никитина был утвержден[61]. Замечаний к выставке высказано не было, и комиссия Политпросвета разрешила открыть ее как временную, а для превращения в постоянно действующую посчитала необходимым «дополнить еще материал и дать ему соответственное освещение»[62]. Однако, когда А. П. Удаленков обратился к уполномоченному Народным комиссариатом просвещения Б. П. Позерну с просьбой открыть выставку, он внезапно узнал[63], что, по мнению Ятманова, открывать ее нельзя, поскольку «находящиеся на выставке бюсты строителей (Брюллов, Монферран) и некоторые мозаичные иконы якобы придают выставке характер “паноптикума”»[64]. А. П. Удаленков, по его собственным словам, с ноября фактически оказался отстранен от участия в работе над выставкой. Все контакты устанавливались напрямую между Г. С. Ятмановым (инспектором по музеям) и Н. П. Никитиным. В связи с этим А. П. Удаленков как «распорядитель кредитов» прекратил отпуск средств на выставку[65]. Экономкомиссия посчитала задержку открытия выставки ненормальной и обратилась с просьбой к Б. П. Позерну о том, чтобы срочно созвать компетентную комиссию по этому вопросу, отмечая, что «задержка в открытии выставки к началу зимних каникул повлекла за собой ущерб НКП в размере не менее 2000 руб.»[66].

Новая комиссия, созданная Управлением уполномоченного НКП в Ленинграде, осмотрела выставку уже через несколько дней, 9 января 1929 г. На новом совещании присутствовали от самого управления И. И. Корель (председатель комиссии); Г. С. Ятманов; от отдела агитации, пропаганды и печати областного комитета ВКП(б) – Дулов; от ЛГРМ – А. П. Удаленков и Н. П. Никитин; от экономической комиссии – уполномоченные Управлением НКП Капман и Ромишевский; от местного комитета служащих – уполномоченный Управлением НКП Кочергина; от служащих Исаакиевского собора – Лобов, Неман и Поллер; от Академии художеств – хранитель музея В. Г. Самойлов и мозаичист В. А. Фролов; от Русского музея – Е. К. Мроз и Сизов; от государственного антирелигиозного музея – И. Трошин; от Центрального совета Союза воинствующих безбожников – Кандидов; от областного политпросвета – заведующий экскурсионной базой Чудаков, сотрудники базы Леко и Чирсков; от культурного отдела Ленинградского областного совета профессиональных союзов – Шолохов[67].

На повестку дня Г. С. Ятманов попытался поставить вопросы о формах руководства посещениями собора и о целях выставки (специально-учебных или же массовых, культурно-просветительных), но они были отвергнуты И. И. Корелем как детали, которые преждевременно обсуждать[68]. При-

[57]ЦГАЛИ СПб. Ф. 330. Оп. 1. Д. 4. Л. 3.
[58]Там же.
[59]Там же. Л. 4.
[60]Там же.
[61]Там же. Л. 4 об.
[62]Там же. Л. 5.
[63]Там же.
[64]Там же. Л. 5 об.
[65]Там же.
[66]Там же. Л. 4.
[67]Там же. Л. 10.
[68]Там же.

сутствующие провели осмотр выставки и собора при объяснениях Н. П. Никитина и В. А. Фролова. После осмотра начался обмен мнениями. Чудаков вновь, как и в письменном отзыве, подчеркнул необходимость включения в состав выставки антирелигиозного материала и экспонатов, «рисующих историю собора как памятника царизма на фоне социально-экономической картины эпохи»[69]. Ведь в «основе экскурсионного дела лежит задача обслуживания самых широких масс», а в данном виде собор не может быть включен в «сеть учреждений, служащих массовой политико-просветительной работе»[70]. Чирсков поддержал мнение начальника и высказал пожелание «о проведении принципа противопоставления каждому художественному экспонату, эксп. антирелигиозного». К их мнению присоединились Б. П. Кандидов и Шолохов. Более нейтрально высказался Самойлов, отметивший «большую ценность собранного на выставке материала» и указавший на желательность скорейшего дополнения ее тем, что необходимо для массовой работы. Н. П. Никитин постарался опровергнуть обвинения в непонятности выставки, отметив, что «экспонаты специального характера разбавлены чисто показательными изображениями хода работ по постройке собора». Широкую заинтересованность масс посещением собора подтвердил Лобов, сообщивший о «постоянных, весьма настойчивых и многочисленных просьбах со стороны экскурсантов, посещающих вышку, о допущении в собор, независимо от выставки»[71]. Дело попытался спасти А. П. Удаленков, поставивший вопросы о возможности открытия собора без выставки или о возможности открытия выставки для специальных учебных групп. Однако это не помогло[72].

На правах председателя Корель заявил, что полученные в ходе совещания материалы «послужат для обсуждения вопроса о выставке в решающих органах»[73]. По итогам совещания было постановлено, что открытие собора без дополнительной экспозиции невозможно, ныне существующая выставка ценна и подлежит включению в будущий музей, но без специальных материалов, отвечающих «задачам массовой политико-просветительной работы»[74], она открыта быть не может. Дополнительный материал, по его словам, «надлежит организовать соответствующим учреждениям и лицам, т. к. это не входит в компетенцию ЛГРМ»[75]. Кем именно являлись эти учреждения и лица, оставалось не вполне ясным.

Организаторы выставки, однако, не теряли надежду на ее открытие. После январского совещания в музей продолжали поступать экспонаты. Так, например, 15 января 1929 г. сроком на два месяца из фондов Ленинградского центрального исторического архива в ЛГРМ для выставки во временное пользование было выдано шесть единиц хранения (чертежи и планы), связанных с историей строительства собора[76].

Время шло, сроки, на которые предметы выдавались в новообразованный музей, заканчивались, а ситуация яснее не становилась. Свидетельств о том, что выставка была открыта, обнаружить не удалось. Материалы же, относящиеся к лету 1929 г., позволяют предполагать, что и к этому времени решающие органы никакого вердикта не вынесли.

Главнаука 21 июня 1929 г., отвечая на обращение уполномоченного НКП по Ленинграду, сообщала, что считает целесообразным выставку в соборе «развернуть как историко-производственную (в широком смысле) и политико-просветительную с антирелигиозным уклоном». Предлагалось показать условия труда «с выявлением в качестве контрастирующего момента современных форм охраны труда, его рационализации и пр.», а рассказ о самом строительстве здания вести, подчеркивая «моменты геологического и т. п. порядка, характеризующие образование горных пород, примененных в качестве материалов для постройки; этого рода моменты могли бы быть использованы для ознакомления с основами научного понимания происхождения Земли и ее истории, в качестве естественно-научных предпосылок для антирелигиозной пропаганды»[77]. Главнаука планировала привлечь к этой работе Центральный музей по охране труда, Центральный институт труда, Государственный Дарвиновский музей и ряд других учреждений. А тем временем сотрудникам музея рекомендовалось начать соответствующие разыскания источников «в указанном выше разрезе»[78]. Месяц спустя, в июле 1929 г., Главнаука уточняла, что если работы в соответствующем направлении не могут быть закончены в скором времени, то материалы, полученные на временную выставку, можно будет вернуть давшим их учреждениям[79].

---

[69]ЦГАЛИ СПб. Ф. 330. Оп. 1. Д. 4. Л. 11.
[70]Там же.
[71]Там же.
[72]Там же. Л. 12.
[73]Там же.
[74]Там же.
[75]Там же. Л. 19–19 об.
[76]Там же. Л. 21.
[77]Там же.
[78]Там же. Л. 22.
[79]Там же. Л. 24.

В ответ на это уточнение, направленное в ЛГРМ, в Главнауку было отправлено достаточно резкое письмо, в котором сообщалось, что все московские рекомендации «не могл[и] иметь никаких последствий, т. к. музея б. Исаакиевского собора не существует как такового и никаких музейных сотрудников для этой цели не имеется. Здание находится в ведении ЛГРМ, но весь штат занят лишь на обслуживание вышки собора. На полученные от нее средства ведутся охрана и текущий ремонт собора»[80]. Мастерская год назад «закончила не входящую в круг ее обязанностей подготовительную работу»[81] по организации выставки. Дальнейшая работа, как следует из материалов совещания 9 января 1929 г., должна была быть передана другим лицам и учреждениям. Без четкого же понимания программы выставки невозможно решить, какие экспонаты следует оставить, а какие – вернуть. Управление НКП пригласило в конце января 1929 г. Трошина, Чирскова и Чуева для внесения под руководством Г. С. Ятманова соответствующих изменений в содержание выставки, но уже 8 марта того же года они были уволены, «не внеся никаких дополнений»[82].

Кроме концептуальных трудностей, открытию выставки для посетителей могло мешать и плачевное состояние, в котором собор оставила управлявшая им двадцатка. Ярким примером состояния, в котором находился в то время собор, может служить история мозаик, выполненных для третьего яруса главного иконостаса собора. В 1917 г. их привезли из Академии художеств в собор для установки[83]. Община установить их не могла, поэтому 10 мозаик были сложены в штабеля на северном портике собора. Так как мозаики не были закреплены, смальта по краям оказалась утрачена, сохранились лишь центральные части. В отчетах музея начала 1930-х гг. (вероятно, со слов кого-то из служителей) констатировалось: «Смальта по краям мозаик была расхищена ребятами»[84]. У верхней мозаики была утрачена и центральная фигура. В 1926 г. их передали обратно в Академию художеств[85]. Уже в 1929 г. из-за протечек купола в левом приделе собора имели место падения лепных карнизов и штукатурки[86].

Судя по тому, что перечень представленных на выставке экспонатов датируется августом 1929 г., к этому моменту они все еще находились в здании собора. Возможно, перечень был составлен как раз перед расформированием выставки и возвращением собранных для нее предметов на места первоначального хранения. Вместе с тем ряд из них до сих пор представлен в экспозиции музея «Исаакиевский собор»: модель лесов для установки колонн, деревянная модель Исаакиевского собора, модель разреза купола и бюст О. Монферрана вошли в фонды музея. Впрочем, когда музей в 1931 г. все же открылся для посетителей, центральными были отнюдь не указанные экспонаты, а установленный в центре собора маятник Фуко, опыт с которым доказывал вращение Земли. Однако это относится уже к следующему этапу истории музеефикации Исаакиевского собора.

Как видим, начальный этап музеефикации Исаакиевского собора оказался встроенным в сеть противоречий идеологического, академического и экономического характера. В формировании предметного ряда его первой выставки принимало участие несколько научных учреждений Ленинграда, а обсуждение концепции проходило с участием представителей академического сообщества, государственной власти, политико-просветительских учреждений и даже технических служащих собора. Все они являлись группами интересов, так или иначе влиявшими на формирование образа будущего музея. Несмотря на существенную критику со стороны групп, находившихся, казалось, в привилегированном положении, опорные элементы выставки сохранились практически в неизменном виде вплоть до настоящего времени. Представляется, что такая история позволяет увидеть в соборе не столько транслятора авторизованного дискурса власти, сколько рассредоточенный музей, сконструированный несколькими группами акторов, встроенных в сетевые отношения с предметами, имеющими собственную биографию.

Библиографические ссылки

1. Любезников ОА, Доник КВ. Завещание и смерть Огюста Монферрана: легенды и документы. *Клио.* 2015; 10(106):196–201.

2. Любезников ОА. *Исаакиевский собор: малоизученные вопросы истории создания храма.* Санкт-Петербург: Лема; 2015.

3. Финн Л, Трошин Н. *Из очага мракобесия в очаг культуры.* Ленинград: Прибой; 1931.

4. Доминов МШ, Окунев СН. Государственный музей «Исаакиевский собор». Этапы исторической хронологии. В: Бутиков ГП, редактор. *Музеи России: поиски, исследования, опыт работы. Выпуск 6.* Санкт-Петербург: Ассоциация музеев России; 2001. с. 3–6.

[80]ЦГАЛИ СПб. Ф. 330. Оп. 1. Д. 4. Л. 24.
[81]Там же.
[82]Там же. Д. 6. Л. 21 об.
[83]Там же. Л. 19.
[84]Там же. Л. 21 об.
[85]Там же. Л. 21.
[86]Там же.

References

1. Ljubeznikov OA, Donik KV. [Testament and death of Auguste Montferrand: legends and documents]. *Klio*. 2015; 10(106):196–201. Russian.

2. Ljubeznikov OA. *Isaakievskii sobor: maloizuchennye voprosy istorii sozdaniya khrama* [St. Isaac Cathedral: the poorly studied issues of the creation of cathedral]. Saint Petersburg: Lema; 2015. Russian.

3. Finn L, Troshin N. *Iz ochaga mrakobesiya v ochag kul'tury* [From the source of obscurantism to the source of culture]. Leningrad: Priboy; 1931. Russian.

4. Dominov MSh, Okunev SN. [The state museum St. Isaac Cathedral. Main points of Historical chronology]. In: Butikov GP, editor. *Muzei Rossii: poiski, issledovaniya, opyt raboty. Vypusk 6* [Museums of Russia: searches, research, experience. Issue 6]. Saint Petersburg: Association of museums of Russia; 2001. p. 3–6. Russian.

Статья поступила в редколлегию 10.11.2018.
Received by editorial board 10.11.2018.

Критика и библиография

Крытыка і бібліяграфія

Review and bibliography

Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo połockie 1667 i 1690 r. / oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2018. 182 s.
Lithuanian Metrica. Grand Duchy of Lithuania household tax registers. Polatsk province 1667 and 1690 / publ. by H. Lulevich, A. Rahuba. Warsaw: Polish Academy of Sciences, History Institute, 2018. 182 p.

Даследаванне мінулага, несумненна, мае свой пачатак і не скончыцца, пакуль існуе чалавецтва. Калі так, то вывучэнне і публікацыя гістарычных крыніц, асноўнага матэрыялу, на падставе і з дапамогай якога адбываецца рэканструкцыя мінулага ў свядомасці гісторыкаў, будзе заставацца галоўнай і першапачатковай задачай навукі. Кожная асобная крыніца мае сваю каштоўнасць, але для аналізу маштабных з'яў і працэсаў асаблівую значнасць маюць матэрыялы, якія акумулююць вялікія аб'ёмы інфармацыі. Такой крыніцай па айчыннай гісторыі з'яўляецца дакументацыя скарбу Вялікага Княства Літоўскага XVII ст., так званыя падымныя рэестры (абюраты), якія ўжо некалькі дзесяцігоддзяў выдаюцца польскімі гісторыкамі ў межах праекта пад агульнай назвай «Літоўская метрыка».

Унікальная серыя публікацый ажыццяўляецца дзякуючы тытанічнай працы варшаўскіх прафесараў Анджэя Рахубы і Генрыха Люлевіча – аўтарытэтнейшых і буйнейшых знаўцаў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага[1]. Пачынаючы з 2000 г. польскія гісторыкі сканцэнтраваліся на выданні матэрыялаў, якія адрасаваны і цікавыя пераважна беларускай аўдыторыі: *гэта падатковыя рэестры Берасцейскага, Наваградскага і Мсціслаўскага ваяводстваў*[2]. Напрыканцы 2018 г. спіс апублікаваных тамоў быў дапоўнены рэестрамі падымных збораў у Полацкім ваяводстве за 1667 г. і 1690-я гг.

Полаччыне як аб'екту навуковага вывучэння ў чарговы раз пашанцавала, паколькі ў архівах захаваліся і былі адшуканы ажно два падатковыя рэестры: за 1667 і 1690 гг. Справа ў тым, што далёка не адносна ўсіх паветаў ВКЛ у архівах маюцца адпаведныя камплекты крыніц. Так, па ўсёй верагоднасці, не захаваліся падатковыя рэестры 1690 г. Віцебскага і Мсціслаўскага ваяводстваў, Мазырскага павета Менскага ваяводства і Пінскага павета Берасцейскага ваяводства[3]. Акрамя таго, дадзены том толькі трэці з ліку тых, што ўтрымліваюць звесткі за 1667 г.

Асобна можна адзначыць, што звесткі пра полацкія падатковыя рэестры яшчэ не так даўно не былі вядомыя выдаўцам, бо знаходзіліся яны не ў польскіх архівах, дзе захоўваецца даволі вялікая частка скарбавай дакументацыі ВКЛ[4]. Больш за тое, яшчэ ў 2000 г. інфармацыі пра месцазнаходжанне полацкай абюраты 1690 г. у Г. Люлевіча не было, але

[1]Першы том серыі быў падрыхтаваны А. Рахубам яшчэ ў 1989 г.: Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r. / oprac. A. Rachuba. Warszawa, 1989. Наступны том выдадзены дзякуючы намаганням Г. Люлевіча ў 2000 г.: Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r. / oprac. H. Lulewicz. Warszawa, 2000.

[2]Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r. / oprac. A. Rachuba. Warszawa, 2000; Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo nowogródzkie 1690 r. / oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. Warszawa, 2002; Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo mscisławskie 1667 r. / oprac. A. Rachuba. Warszawa, 2008.

[3]*Lulewicz H.* Wstęp // Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r. / oprac. H. Lulewicz. Warszawa, 2000. S. 5–6.

[4]*Lulewicz H., Sienkiewicz W.* Rejestry podatkowe Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1637–1717 // Przegląd historyczny. T. LXXII. 1981. Zesz. 1. S. 111–118.

даследчык з аптымізмам адзначаў, што «адшуканне яе можа быць толькі праблемай часу на архіўныя даследаванні» (тут і далей пераклад наш. – *В. Г.*)[5]. На шчасце, так і сталася.

Рэестр 1667 г. быў падрыхтаваны прафесарам А. Рахубам (s. 41–76), а рэестр 1690 г. набраны прафесарам Г. Люлевічам (s. 79–138). Дакументы выдадзены ў адпаведнасці з правіламі і парадкам, уласцівым папярэднім тамам серыі.

Для даследчыкаў гісторыі Полацкага ваяводства апублікаваныя матэрыялы з'яўляюцца не столькі невядомымі, колькі – сёння правільней будзе сказаць – маладаступнымі, бо праца з імі вымагала спецыяльных камандзіровак за мяжу – у Літву і Расію. Арыгіналы выдадзеных крыніц захоўваюцца ў розных архівах. Рэестр 1667 г. зберагаецца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве, а рэестр 1690 г. – у Бібліятэцы Расійскай акадэміі навук у Пецярбургу. Рэестр 1667 г. знаходзіцца ў складзе фонду Скарбавай камісіі ВКЛ. Гэты фонд (па літоўскай архіўнай нумарацыі F-11) даволі падрабязна апісаны, таму адшукаць полацкі рэестр у ліку яго адзінак захоўвання нескладана. Акрамя таго, цікава, што рэестр гэты раней трапляў у поле зроку гісторыкаў, больш за тое, была зроблена яго копія, якая захоўваецца ў той жа справе, што і арыгінал. Пра падатковы рэестр Полацкага ваяводства 1667 г. ведаў знакаміты знаўца гісторыі Полаччыны Рышард Мяніцкі, які ў сваёй публікацыі, прысвечанай попісу полацкай шляхты 1765 г., згадаў пра кепскі стан захавання рэестра і немагчымасць атрымання з яго «дакладнай» інфармацыі: «Як пра колькасць дымоў на момант сканчэння вайны, гэта значыць сельскіх і месцкіх гаспадарак, так і пра саму полацкую шляхту, спіс якой складзены ў алфавітным парадку, не мае першых дзвюх літар»[6].

Ведаў Р. Мяніцкі і пра існаванне полацкай «падымнай тарыфы» 1690–1691 гг., якая захоўвалася ў Віленскім цэнтральным архіве, потым была вывезена ў Расію ў 1915 г. і там засталася[7]. У сувязі з гэтым актуальным застаецца пытанне, ці не адзін гэта дакумент – віленскі і пецярбургскі рукапісы. З вопісу пецярбургскага спіса рэестра вынікае, што ён трапіў у зборы Бібліятэкі Расійскай акадэміі навук пры невядомых абставінах з былой Рымска-каталіцкай акадэміі ў Санкт-Пецярбургу (s. 30). На жаль, адсутнасць у выданні прынамсі фота «складаных для інтэрпрэтацыі» былых інвентарных нумароў на гэтым рукапісе не дазваляе паразважаць над магчымымі лёсамі рукапісу (s. 30).

Кожны з выдадзеных дакументаў мае свае, у нечым падобныя, «шкілеты». Рэестр 1667 г. падрыхтаваны да друку па пашкоджаным рукапісе, у якім бракуе пачатку і канца, гэта значыць, ён утрымлівае пералік падаткаплацельшчыкаў, пачынаючы з літары *C* да літары *W*. Сам рэестр з'яўляецца копіяй, прычым першапачатковая крыніца была спецыяльна перапрацавана, паколькі спіс шляхціцаў сфарміраваны па алфавіце.

Яшчэ больш складаная сітуацыя з «арыгінальнасцю» рэестра 1690 г. Нязначная частка яго не захавалася ў выніку матэрыяльнага пашкоджання – вырваных старонак (№ 3–4). Выдаўцы падрыхтавалі тэкст, асновай якога дэ-факта выступаў толькі рэестр 1690 г., прыстасаваны пад падатковыя нормы, прынятыя падчас «нямога» сойма 1717 г. Такім чынам, тэкст рэестра 1690 г. з пункта гледжання дакладнасці можа выклікаць пэўныя пытанні, бо, па сутнасці, гэта, хаця і верыфікаваная, але ўсё ж копія, зробленая праз некалькі дзесяцігоддзяў.

«Захаваннем» рэестра 1690 г. гісторыя абавязана дзвюм асобам – Даніэлю Шпакоўскаму і Дамініку Храпавіцкаму, якія былі ў 1722 г. прызначаны люстратарамі ў Полацкае ваяводства і ў адпаведнасці з соймавымі пастановамі здзейснілі раскладку падаткаў. Пры ажыццяўленні люстрацыі ў 1723 г. за аснову былі ўзяты матэрыялы 1690 г., дапоўненыя рэаліямі пачатку 1720-х гг. Фактычна гэта азначае, што ў рэестры ў алфавітным парадку пададзены прозвішчы ўласнікаў маёмасці з «абюраты» 1690 г. з пазначэннем змен, актуальных на 1723 г. Апошняя акалічнасць надае публікацыі выключную каштоўнасць для вывучэння гісторыі шляхецкага землеўладання ў дынаміцы, а самі звесткі рэвізіі робіць незаменнай крыніцай па генеалогіі полацкай шляхты. На жаль, паўнавартасна зрабіць гэту працу не дазваляе сам рукапіс, найбольшай хібай якога з'яўляецца абмежаванне пераліку полацкіх падаткаплацельшчыкаў толькі да літары *R*, а гэта, па падліках выдаўцоў, можа азначаць страту да 174 полацкіх абывацеляў, чые імёны пачыналіся на літары *S*–*Ż* (s. 28–34).

Публікацыю рэестраў можна таксама назваць спробай своеасаблівай крыніцазнаўчай рэканструкцыі пачатковага тэксту. Гэта тычыцца страчаных фрагментаў, якія польскія гісторыкі кампенсавалі за кошт адшуканых у розных крыніцах звестак: да рэестра 1667 г. быў дададзены невялікі спіс падаткаплацельшчыкаў-святароў за 1672 г., знойдзены ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (s. 76–77). Да абюраты 1690 г. далучаны тры невялікія дадаткі з вытрымкамі з люстрацыйных квітоў 1723 г., з фрагментамі са звесткамі аб падатках віленскага ваяводы Казіміра Яна Сапегі з полацкіх уладанняў 1690 г. і са спісам, зрэш-

[5]*Lulewicz H.* Wstęp // Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r. / oprac. H. Lulewicz. Warszawa, 2000. S. 6.
[6]*Mienicki R.* Rejestr popisowy województwa połockiego z dn. 30 IX. 1765 r. // Ateneum Wileńskie. R. XI. 1936. S. 308.
[7]Ibid.

ты, раней друкаваным, неаплаціўшых своечасова падаткі, згодна з пастановай полацкага рэляцыйнага сойміка 1736 г. (s. 139–143).

Прынцыповая важкасць гэтай кампенсаванай інфармацыі для аналізу той жа абюраты 1690 г. грунтуецца на тым, што датычыцца яна маёмасці Полацкага езуіцкага калегіума і віленскага ваяводы Казіміра Яна Сапегі, памер уладанняў якіх (216 і 294 дымы адпаведна) меў выключную значнасць у адсоткавым вымярэнні ад агульнай сумы дымоў па ваяводстве (s. 81, 140). У выніку запаўнення роўнавартаснымі матэрыяламі памеры прабелаў у рэестры 1690 г. былі зменшаны да 9,5 % (s. 34). Такім чынам, публікацыя дазваляе ўявіць крыніцы прыходу крыху больш за 90 % падаткаў з Полаччыны.

Аснову рэестраў складаюць спісы асоб, якія мелі ўласнасць на тэрыторыі Полацкага ваяводства. Канешне, большасць з іх былі шляхцiцамі, але не толькі: напрыклад, у абюраце 1667 г. пачэснае месца са сваім адным дымам займаў «Пан Аўлас Вус, дзісненскі райца, з Аметнай» (s. 75). Самі рэестры дазваляюць канстатаваць нязменнасць асноўнага складу мясцовай спадчыннай эліты – так званай полацкай шляхты, якая ў цэлым дэманстравала зайздроснае генетычнае здароўе і, як і стагоддзі раней, была рэпрэзентавана кланамі Корсакаў, Глазкаў, Падбіпентаў, Мяніцкіх, Рэвутаў, Рыпінскіх і г. д. Да роднай Полацкай зямлі шляхта была прывязана ў прамым сэнсе слова, што відаць па дамінуючай мадэлі пераходу зямлі ў спадчыну: уласнасць звычайна трапляла да сваякоў – носьбітаў адных і тых жа прозвішчаў (s. 31–32).

Варта звярнуць увагу на звесткі «падымнай тарыфы» 1690 г. з улікам наяўнасці ў ёй інфармацыі пра расклад гіберны на насельніцтва Полацкага ваяводства (s. 79–81), а таксама няпоўнага, але вельмі падрабязнага пераліку каталіцкіх і ўніяцкіх святароў з пазначэннем колькасці дымоў у падпарадкаваных ім уладаннях (s. 81–88).

Таксама нельга абмінуць і таго, што ва ўступнай аналітычнай частцы публікацыі істотна скарэктаваны вылічаныя ў польскай гістарыяграфіі і пераняты беларускімі даследчыкамі даныя пра памеры страт Полаччыны ў вайне 1654–1667 гг.[8] Так, згодна з падлікамі, якія зрабіў польскі даследчык Ежы Можы, у выніку пераходу на новыя правілы збору падаткаў на тэрыторыі Полацкага ваяводства ў 1650 г. было налічана 23 204 дымы, што давала 174 030 жыхароў (s. 17). Па падліках гэтага ж гісторыка, на 1667 г. у Полацкім ваяводстве заставалася 6927 дымоў, што азначала страту 70 % адзінак падаткаабкладання і, адпаведна, папуляцыі. Аднак гэтыя даныя не адпавядаюць рэчаіснасці, паколькі Е. Можы няслушна далучыў да Полацкага ваяводства Невельскую і Себежскую воласці, якія на 1667 г. не ўваходзілі ў склад гэтага ваяводства. Фактычна падатковы рэестр 1667 г. налічвае максімум 3322 дымы, **што дае новы максімум агульных страт на Полаччыне, роўны 83,4 % дымоў і, адпаведна, насельніцтва** (s. 18). Апошняя лічба лепш карэлюе з рэальнымі стратамі самога места Полацкага, якое не далічылася 93,2 % дымоў[9]. Такім чынам, агульныя вынікі расійскай экспансіі на тэрыторыю Беларусі ў сярэдзіне XVII ст. найбольш катастрафічныя наступствы мелі менавіта для Полацкага ваяводства, якое пасля 1667 г. пачынала сваю дэмаграфічную гісторыю ледзь не з чыстага аркуша.

Том, падрыхтаваны польскімі гісторыкамі, па сваёй вартасці мае ўнікальны характар яшчэ і таму, што дазваляе запоўніць відавочны інфармацыйны прабел, які склаўся паміж 1552 і 1765 гг., гэта значыць за больш чым два стагоддзі.

Полацкія рэестры з’яўляюцца каштоўным матэрыялам для вывучэння розных аспектаў гісторыі полацкай шляхты, якая перажыла не самыя лепшыя гады ваеннага ліхалецця сярэдзіны XVII ст. і была вымушана прыстасоўвацца да розных умоў. Так, у ліку падаткаплацельшчыкаў рэестр 1667 г. згадвае полацкага войскага Тэафіла Дадзібога Храпавіцкага (s. 47), які дванаццаць гадоў таму апынуўся ў ліку здраднікаў-палачан, якія прысягнулі на вернасць маскоўскаму цару[10].

Апублікаваныя крыніцы маюць каштоўнасць не толькі самі па сабе. Асобную вартасць мае навуковы апарат, які суправаджае спісы землеўладальнікаў. У вялікай колькасці выпадкаў выдаўцы парупіліся змясціць у падрадках лаканічную інфармацыю прасапаграфічнага характару пра полацкіх шляхціцаў (што пад сілу было зрабіць, бадай, толькі прафесарам А. Рахубе і Г. Люлевічу, складальнікам даведнікаў пра ўраднікаў ВКЛ), прывялі звесткі, якія дазваляюць удакладніць, параўнаць альбо скарэктаваць даныя крыніц.

Полацкія падатковыя рэестры з’яўляюцца выключна цікавай і каштоўнай гістарычнай крыніцай, але да іх, як і да ўсіх падобных матэрыялаў, трэба ставіцца без асаблівых ілюзій. Падатковыя рэестры, па агульным меркаванні, не з’яўляюцца дакладнай крыніцай, паколькі даныя для паборцаў перадаваліся самімі землеўладальнікамі, якія, натуральна, імкнуліся зменшыць памер сваіх выплат. На гэта польскія даследчыкі звярнулі ўвагу раней[11] і не абмінулі гэту прынцыповую праблему ў прад-

[8]*Можы Ю.* Дэмаграфічны спад на Беларусі й Ліцьве ў сярэдзіне XVII стагодзьдзя // Спадчына. 1992. № 5. С. 19–35; Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995. С. 130, 139–140.

[9]Паводле Е. Можага: *Сагановіч Г.* Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995. С. 139.

[10]Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского 1655 г. Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Т. IV. М.; Варшава, 1999. С. 54.

[11]*Rachuba A.* Wstęp // Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r. / oprac. A. Rachuba. Warszawa, 1989. S. 17–19.

мове да публікацыі полацкіх рэестраў другой паловы XVII ст. Справа ў тым, што, згодна з данымі падатковага рэестра 1690 г., на ўсёй тэрыторыі Полацкага ваяводства налічвалася толькі 5460 дымоў, і гэта разам з далучанымі да яго пасля 1678 г. Невельскай і Себежскай валасцямі (!). Калі не ўлічваць апошнія, а гэта ў суме 1845 дымоў, то, па даных на 1690 г., на тэрыторыі Полацкага ваяводства ў межах 1667 г. колькасць дымоў у рэальнасці скарацілася на 6 %: было 3853 дымы, стала 3615. Зыходзячы з гэтага, лёгка прыйсці да высновы, што даныя 1690 г. альбо фіксуюць адмоўную дынаміку ў дэмаграфічных зменах, альбо, што больш верагодна, не адпавядаюць рэчаіснасці і свядома сфальсіфікаваны (s. 19–20).

Увогуле, на нашу думку, матэрыялы рэестраў дазваляюць даследаваць не толькі пытанні эканамічнай і дэмаграфічнай гісторыі, а з'яўляюцца падставай для разваг над лёсамі самой Рэчы Паспалітай. Рэестр 1690 г. быў складзены ва ўмовах адноснай стабілізацыі другой паловы XVII ст., а ў XVIII ст. ён становіцца асноўнай матрыцай, на падставе якой вызначаўся памер падаткаў, у тым ліку на ўтрыманне акупацыйнай расійскай арміі, якая цыклічна прысутнічала на ўсходзе Беларусі. Але важна тут наступнае: рэестр 1690 г. утрымлівае звесткі, мякка кажучы, «заніжаючыя» колькасць дымоў, і зроблена гэта было яшчэ да рэгулярных наездаў усходняга суседа, гэта значыць дэградацыя грамадскай салідарнасці і нежаданне падтрымліваць палітычную сістэму былі вынікам не знешніх, а ўнутраных працэсаў, і бяруць яны свой пачатак яшчэ ў XVII ст. Ці не адпавядаюць такія змены ў адносінах да грамадскай справы пэўнай тэндэнцыі ў эвалюцыі грамадзянскай свядомасці шляхты ВКЛ? Нежаданне плаціць падаткі ўласцівае людзям ва ўсе часы, але гэты крытэрый з'яўляецца важным паказчыкам даверу грамадства да дзяржавы. Адсюль вынікае наступнае пытанне: ці не трэба разглядаць прыхаванне падаткаплацельшчыкамі памераў сваёй маёмасці і адпаведных прыбыткаў як сведчанне недаверу да аўтарытэту «шляхецкай рэспублікі», якую можна было падманваць у асабліва буйных памерах, бо ад велічыні ўладання залежалі памеры недаплаты ў дзяржаўны скарб, пра што сведчаць гісторыі з Сапегамі і Радзівіламі[12]. Хто ж будзе лічыцца з такой дзяржавай і яе грамадзянамі? Магчыма, у гэтым заключаецца прычына выканання Рэччу Паспалітай ролі так званай «перыферыйнай дзяржавы, падпарадкаванай уплывам і інтарэсам Расійскай імперыі», як слушна заўважана ва ўступе да рэцэнзуемага выдання (s. 21).

Публікацыю рэестраў падымнага 1667 і 1690 гг. можна без ваганняў аднесці да самых неардынарных і непараўнальных археаграфічных эксперыментаў А. Рахубы і Г. Люлевіча ў межах падрыхтоўкі скарбавай дакументацыі часоў ВКЛ. Выданне дае магчымасць даследчыкам карыстацца ўнікальнай, існуючай у адзінай версіі крыніцай інфармацыі, якая запаўняе даволі значны прабел у матэрыялах падаткова-статыстычнага і генеалагічнага характару па гісторыі Полаччыны і Беларусі ў цэлым. Адначасова гэта публікацыя ставіць на дзённы парадак выданне яшчэ аднаго комплексу матэрыялаў – падатковага рэестра Полацкага ваяводства, складзенага ў 1775 г. Матэрыялы яго захоўваюцца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве, дзе, дарэчы, на іх распаўсюджваецца самы ліберальны спосаб капіравання. Увядзенне ў навуковае абарачэнне і аналіз рэестра 1775 г. у сукупнасці з іншымі аналагічнымі матэрыяламі дазволіць прадпрымаць адносна цэласныя і верагодныя рэканструкцыі эканамічнай і дэмаграфічнай гісторыі Полаччыны XVI–XVIII стст.

В. У. Галубовіч[13]

[12] *Lulewicz H.* Wstęp // Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo Trockie 1690 r. / oprac. H. Lulewicz. Warszawa, 2000. S. 21–22.

[13] *Виталий Владимирович Голубович* – доцент кафедры общественных наук факультета бухгалтерского учета Гродненского государственного аграрного университета.

Віталій Уладзіміравіч Галубовіч – дацэнт кафедры грамадскіх навук факультэта бухгалтарскага ўліку Гродзенскага дзяржаўнага аграрнага ўніверсітэта.

Vitali V. Halubovich, associate professor at the department of social sciences, faculty of accounting, Hrodna State Agrarian University.

E-mail: *halubovich2007@tut.by*

Научная жизнь

Навуковае жыццё

Scientific events

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «ИСТОРИЯ И ИСТОРИОГРАФИЯ: ОБЪЕКТИВНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И НАУЧНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ» (МИНСК, ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА, 5 ОКТЯБРЯ 2018 г.)

МІЖНАРОДНАЯ НАВУКОВАЯ КАНФЕРЭНЦЫЯ «ГІСТОРЫЯ І ГІСТАРЫЯГРАФІЯ: АБ'ЕКТЫЎНАЯ РЭАЛЬНАСЦЬ І НАВУКОВАЯ ІНТЭРПРЭТАЦЫЯ» (МІНСК, ГІСТАРЫЧНЫ ФАКУЛЬТЭТ БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ЎНІВЕРСІТЭТА, 5 КАСТРЫЧНІКА 2018 г.)

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE «HISTORY AND HISTORIOGRAPHY: OBJECTIVE REALITY AND SCIENTIFIC INTERPRETATION» (MINSK, FACULTY OF HISTORY, BELARUSIAN STATE UNIVERSITY, 5 OCTOBER, 2018)

На историческом факультете Белорусского государственного университета 5 октября 2018 г. состоялась Международная научная конференция «История и историография: объективная реальность и научная интерпретация», приуроченная к 140-летию со дня рождения первого ректора университета – выдающегося историка, академика Академии наук БССР и Академии наук СССР Владимира Ивановича Пичеты (1878–1947). В работе конференции приняли участие более 70 представителей учреждений высшего образования, научных и архивных учреждений Беларуси, Польши, России. В программе конференции были заявлены также исследователи из Казахстана и Украины.

С приветственным словом к участникам конференции обратился заместитель председателя организационного комитета, проректор БГУ по учебной работе и интернационализации образования доктор исторических наук С. Н. Ходин. Он отметил, что глубоко символично проведение пленарного заседания конференции в мемориальной аудитории имени В. И. Пичеты, находящейся в здании, в котором зарождался первый государственный университет Беларуси.

Открывая конференцию, декан исторического факультета профессор А. Г. Кохановский выразил благодарность всем участникам и пожелал успехов в постижении важных проблем отечественной и всемирной истории.

В ходе пленарного заседания были заслушаны доклады заведующего кафедрой истории России исторического факультета БГУ профессора О. А. Яновского «Историк В. И. Пичета в контексте политических пертурбаций первой половины XX века», заведующего кафедрой истории древнего мира и средних веков исторического факультета БГУ профессора В. А. Федосика «Всемирная история по библейской концепции “четырех царств” в россий-

ских хрониках и летописях XV–XVI вв.», проректора по научной работе Смоленского государственного университета, заведующего кафедрой истории России профессора Е. В. Кодина «Н. П. Вакар и начало американского послевоенного белорусоведения», доцента кафедры истории России исторического факультета БГУ кандидата исторических наук С. Н. Темушева «Проблемы этнического и политического развития домонгольской Руси в представлении В. И. Пичеты». Все доклады достаточно точно отразили общую тему конференции: постоянный поиск историками путей к объективному постижению прошлого.

Опираясь на сравнительно недавно введенные в научный оборот эго-документы (среди которых написанная В. И. Пичетой во время пребывания в 1930 г. в печально знаменитом ленинградском следственном изоляторе «Кресты» своего рода исповедь «Мое общественное кредо»; личный дневник, который бывший ректор БГУ вел после Великой Отечественной войны; статья о войне 1812 г., подготовленная к столетнему юбилею и явно диссонировавшая официально-охранительной историографии того времени и др.), О. А. Яновский сделал вывод о значительном влиянии событий общественно-политического характера на научное творчество ученого.

Предметом исследования В. А. Федосика стали основные российские средневековые источники по всемирной истории: «Летописец Еллинский и Римский» (XV в.) и «Русский хронограф» (1512 г.). Анализ этих материалов, по мнению профессора, дает доказательства использования в них библейской концепции четырех царств, по которой «Римское царство» – последнее из них, что, в свою очередь, было использовано для обоснования теории «Москва – третий Рим».

Говоря о Н. П. Вакаре как об историке, профессор Е. В. Кодин отметил, что у специалистов по белорусской истории это имя ассоциируется в первую очередь с книгой «Белоруссия. Создание нации», изданной Гарвардским университетом в 1956 г. Однако обстоятельства разработки Н. П. Вакаром белорусской темы до сих пор остаются малоизвестными. Прояснить их и явилось задачей, которую поставил перед собой смоленский историк, известный белорусскому научному сообществу прежде всего исследованиями о так называемом Смоленском партийном архиве.

Анализ наработок В. И. Пичеты из области древнерусской истории, проделанный в докладе доцента С. Н. Темушева, позволил докладчику отнести ученого к числу ведущих советских специалистов по древнерусской истории. До наших дней, по мнению выступавшего, сохраняет научную состоятельность видение ученым принципов организации власти и управления в древнерусских княжествах, среди которых достойное место принадлежало Полоцкому княжеству.

Первая секция конференции, что вытекало из ее названия, носила мемориальный характер: «В. И. Пичета: научная и общественно-политическая ипостаси историка». На ней были заслушаны сообщения о деятельности университетского ректора в качестве лидера краеведческого движения, развернувшегося в советской Беларуси в первой половине 1920-х гг. (А. В. Денисов) и о трудах ученого, посвященных истории воссоединения Западной Беларуси и БССР осенью 1939 г. (Д. А. Дедюля). Информационно насыщенным было сообщение сотрудника Центрального научного архива Национальной академии наук Беларуси К. В. Сытько, в котором выступавший подверг анализу хранящиеся в фондах архива документы о деятельности В. И. Пичеты в Институте белорусской культуры и Белорусской академии наук. Его выступление было дополнено сообщением М. Ф. Шумейко, в центре внимания которого находились преимущественно эго-документы из личного архивного фонда ученого в Архиве Российской академии наук. Опираясь на впервые вводимые в научный оборот источники, выступавший проследил историю поступления после смерти ученого ряда его рукописей и книг из личной библиотеки в Музей истории БГУ, отдел редкой и рукописной книги Государственной библиотеки БССР имени В. И. Ленина и др. Сообщение А. В. Вайтович затрагивало археологическую сферу в многогранной научной деятельности В. И. Пичеты

Логическим продолжением мемориальной части стала работа второй секции «Наука и образование в просопографическом прочтении». Большинство сообщений было посвящено коллегам В. И. Пичеты по БГУ, а также тем, кто продолжал его дело в университете, кто знал ученого по московскому периоду жизни. Это доклады «Народный комиссар просвещения БССР А. М. Платун как представитель советской номенклатуры» (О. И. Ершова), «В. П. Тёпин — первый декан рабфака БГУ» (А. А. Кондратенко), «Борьба за право быть неоклеветанным: профессор С. З. Каценбоген в условиях партийных чисток в 1930–1940-е гг.» (А. Н. Максимчик), «Заснавальнік школы фізічнай хіміі ў БДУ: прафесар М. М. Паўлючэнка» (В. А. Кохнович), «Профессор Е. Е. Сиротин как организатор физической науки в Беларуси в 1920-е гг.» (А. М. Назаренко), «Николай Павлович Шкляев – хранитель минских архивов (1888–1959 гг.)» (Т. Д. Гернович), «Забыты беларускі этнограф: жыццё і творчасць Аляксандра Ануфрыевіча Шлюбскага» (С. А. Захаркевич), «И. О. Царюк – историк, декан, педагог» (А. С. Хадасевич), «Историк и Вечность: С. О. Шмидт

и историческое архивоведение» (Т. И. Хорхордина), «Советский университет: руководители и преподаватели вуза в период его становления (на примере Смоленского государственного университета в 1920–30-е гг.» (Т. И. Тарасенкова).

Не была забыта историческая ретроспектива БГУ и деятельности его первого ректора. Об этом шла речь в сообщениях «От филомата до ректора императорского университета: О. М. Ковалевский на службе науке и образованию» (С. Ф. Шимукович), «Студенты Виленской медико-хирургической академии в борьбе за свои права» (С. Л. Луговцова). В рамках работы секции были рассмотрены также носившие методологический и методический характер вопросы: «Михаил и Павел Бобровский: воспитание историка» (Е. И. Мелешко), «Национальное многообразие в учебных программах БГУ в 20–30-е гг. XX в.» (Л. И. Мосейчук), «Концепция истории Беларуси в трудах В. К. Щербакова» (В. А. Белозорович), «Историки Итальянских войн: персональные судьбы и "большая история"» (Д. В. Мазарчук) и др.

Методологические проблемы исторической науки рассматривались и на третьей секции «Многообразие истории в когнитивной практике исследователя». Об этом шла речь в сообщениях О. И. Ханкевич «Полисная демократия в оценках древних и современных авторов», Л. В. Ландиной «Соотношение подходов в изучении западноевропейского и российского абсолютизма в российской историографии конца XIX – начала XXI в.», О. В. Бригадиной «Мы – другие: евразийская концепция российской истории», В. И. Меньковского «Новая "имперская история" как историографическое направление», А. П. Салькова «Болгаро-греческий конфликт в Западной Фракии (1912–1938): историографические интерпретации и объективная реальность», О. С. Ивановой «Лёс падручніка нідэрландскіх архівістаў С. Мюлера, І. Фэйта і Р. Фруіна ў архівазнаўчай гістарыяграфіі XX ст.» и др.

Широкие хронологические рамки (XIV–XXI вв.) охватывали сооббщения, прозвучавшие на четвертой секции «История как интеллектуальная основа неразрывной связи поколений белорусского народа». О шляхте ВКЛ XIV–XVI вв. в современной белорусской историографии шла речь в выступлении Н. В. Козловской. А. В. Любый обратил внимание на актуальность и степень разработанности в современной историографии истории династии Ягеллонов в ВКЛ. Социально-экономической истории Беларуси конца XVIII – начала XX в. были посвящены сообщения А. В. Ерошевича «Дзяржаўныя фінансы губерняў Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст.: сучасная гістарыяграфія праблемы», А. В. Бурачонка «Дзелавая актыўнасць насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. як актуальная праблема сучаснай айчыннай гістарыяграфіі», А. Г. Кохановского «Аграрны крызіс 80-х гг. XIX ст. і трансфармацыйныя змены ў беларускай вёсцы», И. В. Лебедевой «Дзеці ў сацыяльна-палітычных працэсах Беларусі 1861–1914 гг.: стан гістарыяграфіі», А. А. Кухаренко «Историография ипотечного кредитования крестьянского населения белорусских губерний», С. В. Вайтовича «Вопросы налогообложения крестьянства БССР в 1920-х гг. в работах отечественных исследователей» и др.

Военная история, история культуры, анализируемые через призму историографии, стали объектами исследований Ю. И. Литвиновской «События войны 1812 года на территории Беларуси в работах российских исследователей XIX – начала XX века» и В. В. Сергеенковой «Политика правительства в области начального образования в земских губерниях России в 1860–1870-х гг.: историография проблемы». Вопросы коммеморации рассматривались в выступлениях Д. К. Ракова «Международный День памяти "Березина": история, проблемы и перспективы проведения», М. А. Лавринович «День памяти жертв коммунистического режима в Чешской Республике: история его возникновения и современные практики коллективного воспоминания периода социализма», В. Н. Кухаренко «Фарміраванне культу лідара Харвацкай сялянскай партыі Сцяпана Радзіча і яго рэалізацыя ў межах харвацкай палітыкі памяці».

Работа пятой, заключительной, секции конференции «Исторический источник: поиск, сохранение, научное прочтение» носила как теоретический, так и прикладной характер применительно к источниковедению, историографии и другим специальным историческим дисциплинам. К первому направлению можно отнести сообщения Д. С. Самохвалова «История и психология: сложный путь междисциплинарной интеграции», А. М. Белявского «О деконструктивистской критике как методе источниковедческого изучения архивов», В. А. Петровской «Литературные произведения в свете визуального поворота: источниковедческий потенциал для исторического исследования», В. В. Репина «Устная история как методологическая перспектива для изучения и репрезентации чехословацкого общества в период тоталитаризма», В. Хоронжичевского и А. Росы «К глобальному сообществу архивистов». Ко второму – доклады И. О. Евтухова «Пропавшая грамота: борьба за наследство в англосаксонской Англии X века», С. И. Михальченко «Письма Ф. В. Тарановского в зарубежных архивах», М. Глебенека «Проблемы издания сфрагистических материалов», М. Яблоньской и Б. Кешковской «Аудиовизуальная документация как источник по истории университета на примере фонда Архива Университета Николая Коперника в Торуне», А. Н. Латушкина «Калекцыя фотакопій сярэднявечных актаў Інстытута гісторыі Ягелонскага ўніверсітэта і яе

каштоўнасць для рэканструкцыі складу архіва ВКЛ», С. Б. Кауна «Городельский привилей 2 октября 1413 г. как исторический источник по истории Беларуси: опыт формулярного анализа», С. А. Толмачевой «Працы з'езда неадменных членаў губернскіх прысутнасцей як крыніца вывучэння аграрнай палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі ў пачатку XX ст.», З. В. Антонович «Вучэбная дакументацыя рымска-каталіцкіх навучальных устаноў як крыніца па гісторыі штодзённасці XIX – пачатку XX ст.».

Доработанные авторами и озвученные на заседаниях секций материалы составили основу издания сборника научных статей, посвященных 140-летию со дня рождения академика В. И. Пичеты, «История и историография: объективная реальность и научная интерпретация» (редколлегия: А. Д. Король и др., издан в Минске Издательским центром БГУ в 2018 г.).

М. Ф. Шумейко[1]
О. А. Яновский[2]

[1]*Михаил Фёдорович Шумейко* – кандидат исторических наук, доцент; заведующий кафедрой источниковедения исторического факультета Белорусского государственного университета.

Міхаіл Фёдаравіч Шумейка – кандыдат гістарычных навук, дацэнт; загадчык кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Michail F. Shumeiko, PhD (history), docent; head of the department of the source study, faculty of history, Belarusian State University.

E-mail: *jesti@inbox.ru*

[2]*Олег Антонович Яновский* – кандидат исторических наук, профессор; заведующий кафедрой истории России исторического факультета Белорусского государственного университета.

Алег Антонавіч Яноўскі – кандыдат гістарычных навук, прафесар; загадчык кафедры гісторыі Расіі гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Aleh A. Yanouski, PhD (history), full professor; head of the department of the Russian history, faculty of history, Belarusian State University.

E-mail: *helgoleg@mail.ru*

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «ФОРМИРОВАНИЕ БЕЛОРУССКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ СДВИГОВ XX в.»

МІЖНАРОДНАЯ НАВУКОВАЯ КАНФЕРЭНЦЫЯ «ФАРМІРАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ ВА ЎМОВАХ ГЕАПАЛІТЫЧНЫХ ЗРУХАЎ XX ст.»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE «FORMATION OF BELARUSIAN STATEHOOD IN CONDITIONS OF GEOPOLITICAL SHIFTS OF THE XX CENTURY»

У Беларускім дзяржаўным універсітэце 29–30 лістапада 2018 г. прайшла Міжнародная навуковая канферэнцыя «Фарміраванне беларускай дзяржаўнасці ва ўмовах геапалітычных зрухаў XX ст.». Навуковы форум быў прысвечаны стагадовай гадавіне падзей, якія прывялі да ўтварэння ССРБ (БССР) і прадвызначылі далейшы шлях развіцця беларускай дзяржаўнасці ў XX ст. Арганізатарам навуковага мерапрыемства выступіў гістарычны факультэт БДУ. У рабоце канферэнцыі актыўны ўдзел прынялі прадстаўнікі юрыдычнага факультэта, факультэта міжнародных адносін і факультэта філасофіі і сацыяльных навук БДУ.

Навуковы форум праходзіў пры падтрымцы Міжнароднага праекта COMPASS («Комплекснае павышэнне патэнцыялу ва Усходнім суседстве і Цэнтральнай Азіі: інтэграцыя даследаванняў, эфектыўнае кіраванне і ўстойлівыя супольнасці»). Праект ажыццяўляе ў 2018–2021 гг. кансорцыум Кенцкага і Кембрыджскага ўніверсітэтаў (Вялікабрытанія), Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Універсітэта АДА (Азербайджан), Таджыкскага нацыянальнага ўніверсітэта, Універсітэта сусветнай эканомікі і дыпламатыі (Узбекістан). Праект фінансуецца Даследчым фондам па глабальных выкліках (*Global Challenges Research Fund*, GCRF) Службы па даследаваннях і інавацыях Злучанага Каралеўства (*United Kingdom Research & Innovation*, UKRI).

Рэалізацыя праекта COMPASS у Беларусі стала магчымай дзякуючы перамозе Кенцкага ўніверсітэта і створанага ім кансорцыума ў конкурсе заявак Даследчага фонду па глабальных выкліках. Усяго на конкурс было пададзена звыш 500 заявак, для фінансавання адабралі 37 праектаў ва ўсіх галінах ведаў. COMPASS – адзіны праект, падтрыманы GCRF у галіне сацыяльных навук. Яго кіраўніком з'яўляецца прафесар Алена Карасцялёва – дырэктар Цэнтра глабальнай Еўропы Школы палітыкі і міжнародных адносін Кенцкага ўніверсітэта. У Беларусі праект COMPASS рэалізуецца сумесна гістарычным факультэтам і факультэтам міжнародных адносін БДУ з удзелам Цэнтра сацыялагічны і палітычных даследаванняў, іншых падраздзяленняў БДУ. Да ажыццяўлення мерапрыемстваў праекта, акрамя выкладчыкаў і навуковых работнікаў, актыўна прыцягваюцца аспіранты і студэнты розных факультэтаў.

У рамках праекта COMPASS праводзяцца даследаванні і абмен вопытам у галінах адукацыі, эфектыўнага кіравання ва ўмовах развіцця IT, міграцыйных працэсаў і рэгіянальнай бяспекі, устойлівага развіцця. Рыхтуюцца розныя сумесныя навуковыя і вучэбныя публікацыі, вядзецца распрацоўка новых курсаў і праграм на англійскай мове, рыхтуецца шэраг сумесных навуковых і адукацыйных праектаў. Праект COMPASS паслядоўна падтрымлівае ініцыятывы, накіраваныя на ўмацаванне даследчага патэнцыялу БДУ ў сацыяльна-гуманітарнай сферы, пашырэнне міжнароднага навуковага і экспертнага дыялогу па значных для Беларусі пытаннях, у тым ліку па праблеме фарміравання беларускай дзяржаўнасці.

Міжнародная навуковая канферэнцыя «Фарміраванне беларускай дзяржаўнасці ва ўмовах геапалітычных зрухаў XX ст.» сабрала больш за 120 удзельнікаў, у тым ліку звыш 100 вядомых айчынных і замежных спецыялістаў, якія займаюцца вывучэннем актуальных праблем нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі ў XX ст., развіцця Рэспублікі Беларусь ва ўмовах інтэграцыйных і глабалізацыйных працэсаў сучаснасці, пытанняў міжнароднай актыўнасці краін Усходняй і Цэнтральнай Еўропы. Праграма канферэнцыі ўключала даклады не толькі прадстаўнікоў БДУ, але і Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, Беларускага нацыянальнага тэхнічнага ўніверсітэта, Беларускага дзяржаўнага аграрнага тэхнічнага ўніверсітэта, Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна, Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны, Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы, Акадэміі МУС Рэспублікі Беларусь, Беларускай дзяржаўнай акадэміі сувязі і інш. На адрас аргкамітэта канферэнцыі былі дасланы даклады з расійскіх, украін-

скіх, нямецкіх, чэшскіх адукацыйных і іншых устаноў, такіх як Расійская акадэмія народнай гаспадаркі і дзяржаўнай службы пры Прэзідэнце Расійскай Федэрацыі, Расійскі дзяржаўны гуманітарны ўніверсітэт, Дзяржаўны архіў навейшай гісторыі Смаленскай вобласці, Кіеўскі нацыянальны ўніверсітэт імя Тараса Шаўчэнкі, Цюбінгенскі ўніверсітэт, Зігенскі ўніверсітэт, Карлаў універсітэт у Празе і інш. На секцыях былі прадстаўлены таксама даклады студэнтаў, магістрантаў і аспірантаў БДУ і Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна.

Праблемнае поле канферэнцыі ахоплівала пытанні, якія звязаны з асэнсаваннем ролі геапалітычных трансфармацый пачатку XX ст. у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ў дзяржаваўтваральных працэсах на тэрыторыі Беларусі, адлюстраваннем этапаў і асаблівасцей нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва і развіцця БССР ва ўмовах міжнародных выклікаў і пагроз канца 1930-х – першай паловы 1940-х гг. Асобныя блокі навуковага форуму былі сфакусіраваны на разглядзе пытанняў узаемаадносін улады і грамадства ў БССР у пасляваенны час, трансфармацыі грамадска-палітычнага жыцця ў другой палове 1980-х – пачатку 1990-х гг. Вялікая ўвага была нададзена пытанням абвяшчэння незалежнасці Рэспублікі Беларусь і станаўлення прэзідэнцкай палітычнай сістэмы ў краіне, а таксама геапалітычнага патэнцыялу Рэспублікі Беларусь ва ўмовах інтэграцыйных і глабалізацыйных працэсаў сучаснасці.

Адкрыццё і пленарнае пасяджэнне канферэнцыі прайшло ў зале пасяджэнняў вучонага савета БДУ ў будынку рэктарата ўніверсітэта. Адкрыў мерапрыемства першы прарэктар БДУ акадэмік А. А. Івашкевіч, які ад імя старшыні арганізацыйнага камітэта рэктара БДУ, доктара педагагічных навук, прафесара А. Д. Караля звярнуўся з прывітальным словам да ўсіх удзельнікаў канферэнцыі. Было адзначана, што дадзенае мерапрыемства працягвае традыцыю буйных навуковых форумаў, якія арганізуюцца ўніверсітэтам і прысвечаны ключавым падзеям беларускай гісторыі. У прывітальным слове Андрэя Дзмітрыевіча была падкрэслена важнасць разгляду дзяржаваўтваральных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ў XX ст. з сапраўды навуковага пункта гледжання, пры якім недапушчальнае ўжыванне кан'юнктурных або папулісцкіх інтэрпрэтацый падзей стагадовай даўніны. Было таксама адзначана, што вельмі важна ў межах навуковага форуму даць глыбокі аналіз названых падзей, паказаць іх сапраўднае значэнне для сучаснага развіцця беларускай дзяржавы, беларускага народа, яго культуры і менталітэту.

Пленарнае пасяджэнне адкрыў даклад «Беларускае нацыянальнае дзяржаўнае будаўніцтва ва ўмовах рэвалюцыйнага працэсу (1918–1919)», з якім выступіў дэкан факультэта філасофіі і сацыяльных навук БДУ, кандыдат гістарычных навук, дацэнт В. Ф. Гігін. У першай частцы свайго выступлення дакладчык звярнуўся да характарыстыкі асноўных этапаў і кірункаў развіцця беларускага нацыянальнага руху ў канцы XIX – пачатку XX ст., змен у настроі яго ўдзельнікаў на працягу акрэсленага перыяду. Вадзім Францавіч засяродзіў увагу аўдыторыі і на геапалітычных умовах, у якіх адбывалася фарміраванне беларускай дзяржаўнасці, ахарактарызаваўшы іх як «неадназначныя». На думку дакладчыка, традыцыі беларускай нацыянальна-культурнай справы пад уздзеяннем пераўтварэнняў, якія былі прыўнесены Кастрычніцкай рэвалюцыяй, і геапалітычных зрухаў пачатку XX ст. далі магчымасць займець беларусам уласную дзяржаўнасць у межах БССР.

У працяг паднятай тэмы прагучаў пленарны даклад дырэктара Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, кандыдата гістарычных навук, дацэнта В. В. Даніловіча «Моладзь у нацыянальна-дзяржаўным будаўніцтве БССР у 1920-я гг.», у якім было адзначана, што далейшае паспяховае вырашэнне пытанняў нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў БССР залежала ад цэлага шэрагу ўмоў і фактараў, найважнейшым з якіх з'яўлялася забеспячэнне падтрымкі савецкай улады рознымі пластамі насельніцтва, асабліва моладдзю. Вячаслаў Віктаравіч звярнуў увагу на той факт, што ўрадам БССР важная роля ў органах улады і кіравання рэспублікай адводзілася камсамолу, які быў створаны ў якасці апоры і сродку распаўсюджвання ўплыву новай бальшавіцкай улады ў маладзёжным асяроддзі. Аднак, па меркаванні дакладчыка, нягледзячы на значныя высілкі з боку прадстаўнікоў савецкай улады, рост грамадска-палітычнай актыўнасці юнакоў і дзяўчат БССР на працягу 1920-х гг. быў нестабільны.

Прарэктар па вучэбнай рабоце і інтэрнацыяналізацыі адукацыі БДУ доктар гістарычных навук С. М. Ходзін у дакладзе «Прынцып працы ў беларускай нацыянальнай ідэі» прадэманстраваў, што базісным элементам разумення справядлівасці ў беларускага сялянства ў 1920–30-я гг. з'яўлялася праца. Праз стаўленне да працы, на думку дакладчыка, фарміравалася разуменне ўласнасці, перш за ўсё – уласнасці на зямлю, а таксама сацыяльны статус чалавека. Гэты прынцып знайшоў адлюстраванне ў працэсах вядзення калектыўнай гаспадаркі беларускімі сялянамі ў 1930-я гг. У дадатак да гэтага Сяргей Мікалаевіч здолеў паказаць, у якой ступені ўрадам беларускай савецкай дзяржавы былі ўлічаны асаблівасці і традыцыі ў аграрным сектары, якія фарміраваліся стагоддзямі і характарызавалі беларускую нацыю ў папярэдні перыяд.

Пленарную частку канферэнцыі завяршыў даклад загадчыка кафедры міжнародных адносін БДУ

доктара гістарычных навук, прафесара М. Э. Часноўскага «Гісторыя Беларусі савецкай і сучаснай эпох у дысертацыйным адлюстраванні 2010-х гг.». Мечыслаў Эдвардавіч звярнуў увагу на той факт, што ў дысертацыйных даследаваннях апошніх гадоў на тэарэтыка-канцэптуальным узроўні яскрава адлюстравана пераасэнсаванне ходу гістарычных падзей і іх ацэнак. Па меркаванні дакладчыка, бясспрэчным дасягненнем гістарычнай навукі апошніх гадоў з’явілася канцэптуальнае асэнсаванне сутнасці і ролі мадэрнізацыйных працэсаў у эканамічнай, грамадска-палітычнай, сацыяльнай сферах жыцця Беларусі. Акрамя таго, адбылося важкае прырашчэнне навуковых ведаў пра міжнародную дзейнасць і знешнюю палітыку Рэспублікі Беларусь, светапоглядныя ацэнкі дзеянняў беларусаў у розных абставінах.

Пасля перапынку праца канферэнцыі працягвалася на секцыях, дзе былі агучаны даклады большай часткі ўдзельнікаў. Пераважная большасць секцыйных пасяджэнняў прайшла на базе гістарычнага факультэта БДУ.

На секцыі «Дзяржаваўтваральныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў пачатку ХХ ст.» даклады ўдзельнікаў былі прысвечаны сацыяльным перадумовам станаўлення беларускай дзяржаўнасці, што выяўлялася ў змене становішча разнастайных катэгорый насельніцтва ў гэты час. Былі ўзняты пытанні, якія датычыліся палітыкі ўлад розных узроўняў і яе скіраванасці, спроб дзяржаўнага самавызначэння Беларусі напярэдадні і падчас рэвалюцыйных узрушэнняў 1917 г. Секцыя «Улада і грамадства БССР» аб’яднала навукоўцаў, якія падчас выступлення звярнуліся да асаблівасцей сацыяльна-эканамічнага, культурнага і духоўнага жыцця ў БССР. Удзельнікі секцыі «БССР ва ўмовах геапалітычных зрухаў і міжнародных выклікаў» акрэслілі пытанні нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва БССР, адметнасці развіцця Беларусі ў гады ваеннага ліхалецця і пасляваеннага зацішша, асноўныя кірункі дзейнасці БССР на міжнароднай арэне. Паведамленні ўдзельнікаў секцыі «Абвяшчэнне незалежнасці і станаўленне прэзідэнцкай палітычнай сістэмы ў Рэспубліцы Беларусь» былі прысвечаны асэнсаванню падзей, якія разгортваліся на тэрыторыі Беларусі пасля набыцця ёй незалежнасці. На секцыі «Геапалітычны патэнцыял Рэспублікі Беларусь ва ўмовах інтэграцыйных і глабалізацыйных працэсаў сучаснасці» прагучалі даклады, у якіх закраналіся пытанні пашырэння знешнепалітычнага патэнцыялу рэспублікі, яе ўзаемадзеяння з разнастайнымі інтэграцыйнымі блокамі, прагучалі ацэнкі геапалітычнай магутнасці дзяржавы. Секцыя «Геапалітычныя трансфармацыі ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ў ХХ ст.» аб’яднала даследчыкаў, якія звярталіся да больш шырокай праблематыкі, звязанай з нацыянальна-дзяржаўным будаўніцтвам у цэнтральна- і ўсходнееўрапейскім рэгіёне. Секцыя «Прававыя аспекты дзяржаваўтваральных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ў ХХ ст.» прайшла на базе юрыдычнага факультэта. Яе ўдзельнікі звярнуліся да прававога аспекту станаўлення беларускай дзяржаўнасці ў ХХ ст.

Далейшая праца канферэнцыі працягвалася 30 лістапада 2018 г. на базе гістарычнага факультэта БДУ ў фармаце навуковага круглага стала «Моладзь у дзяржаваўтваральных працэсах на тэрыторыі Беларусі ў ХХ ст.», мадэратарамі якога выступілі дэкан гістарычнага факультэта БДУ прафесар А. Г. Каханоўскі і дэкан факультэта філасофіі і сацыяльных навук БДУ дацэнт В. Ф. Гігін. Акрамя прафесарска-выкладчыцкага складу, аспірантаў і студэнтаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, у працы круглага стала прынялі ўдзел першы сакратар Мінскага гарадскога камітэта ГА «Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі» С. М. Клішэвіч, начальнік аддзела маладзёжнай палітыкі і маніторынгу інфармацыйнай прасторы Упраўлення выхаваўчай работы з моладдзю БДУ Д. В. Лебедзь, начальнік аддзела аналітыкі і прагназавання БДУ Я. А. Харук. Падчас абмеркавання была паказана роля моладзі і моладзевых арганізацый у дзяржаваўтваральных працэсах на тэрыторыі Беларусі ў савецкі час, а таксама выяўлены патэнцыял моладзі на сучасным этапе развіцця краіны.

Напрыканцы мерапрыемства былі падведзены вынікі канферэнцыі. Кіраўнікі секцый адзначылі высокі навуковы ўзровень падрыхтоўкі ўдзельнікаў і плённы працэс абмеркавання прадстаўленых дакладаў. Праца Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Фарміраванне беларускай дзяржаўнасці ва ўмовах геапалітычных зрухаў ХХ ст.» суправаджалася канструктыўным абменам вопытам і дасягненнямі навукова-даследчай працы паміж беларускімі і замежнымі навукоўцамі. Па выніках канферэнцыі падрыхтаваны і апублікаваны навуковы зборнік артыкулаў, які ў далейшым будзе размешчаны ў электроннай бібліятэцы БДУ.

А. В. Бурачонак[1]

[1]*Александр Вячеславович Бурачонок* – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры истории Беларуси нового и новейшего времени исторического факультета Белорусского государственного университета.

Аляксандр Вячаслававіч Бурачонак – кандыдат гістарычных навук, дацэнт; дацэнт кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Aliaksandr V. Burachonak, PhD (history), docent; associate professor at the department of modern and contemporary history of Belarus, faculty of history, Belarusian State University.

E-mail: *burumag@gmail.com*

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ В I – НАЧАЛЕ II ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ Н. Э.», ПОСВЯЩЕННАЯ 90-ЛЕТИЮ ПРОФЕССОРА Э. М. ЗАГОРУЛЬСКОГО

МІЖНАРОДНАЯ НАВУКОВАЯ КАНФЕРЭНЦЫЯ «ЭТНАКУЛЬТУРНЫЯ ПРАЦЭСЫ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў I – ПАЧАТКУ II ТЫСЯЧАГОДДЗЯ Н. Э.», ПРЫСВЕЧАНАЯ 90-ГОДДЗЮ ПРАФЕСАРА Э. М. ЗАГАРУЛЬСКАГА

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE «ETHNOCULTURAL PROCESSES ON THE TERRITORY OF BELARUS IN THE I – THE BEGINNING OF THE II MILLENNIUM AD» DEDICATED TO THE 90th ANNIVERSARY OF THE PROFESSOR E. M. ZAGORULSKY

У снежні 2018 г. на гістарычным факультэце БДУ адбылася Міжнародная навуковая канферэнцыя «Этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў I – пачатку II тысячагоддзя н. э.», якая была прысвечана 90-годдзю выбітнага беларускага археолага прафесара Э. М. Загарульскага.

Эдуард Міхайлавіч Загарульскі нарадзіўся 18 снежня 1928 г. у г. Тула. У 1953 г. ён скончыў гістарычны факультэт Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М. В. Ламаносава. Але большая частка яго жыцця звязана з Беларуссю і перадусім з Беларускім дзяржаўным універсітэтам. Пасля заканчэння аспірантуры Інстытута гісторыі АН БССР (1957) і некалькіх год працы ў гэтай установе Э. М. Загарульскі перайшоў на гістарычны факультэт БДУ, на якім ён працаваў больш за 50 год і прайшоў шлях ад выкладчыка да прафесара і дэкана. Адным з галоўных дасягненняў Эдуарда Міхайлавіча стала стварэнне ў 1973 г. кафедры археалогіі, этнаграфіі і дапаможных гістарычных дысцыплін.

У працы канферэнцыі «Этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў I – пачатку II тысячагоддзя н. э.» прынялі ўдзел 39 даследчыкаў, у тым ліку 14 прадстаўнікоў замежных краін: Расіі, Швецыі і Украіны. Прадстаўленыя ўдзельнікамі матэрыялы былі апублікаваны ў зборніку «Этнокультурные процессы на территории Беларуси в I – начале II тысячелетия н. э.», выдадзеным перад пачаткам мерапрыемства.

Пленарнае пасяджэнне канферэнцыі распачаў прарэктар БДУ па вучэбнай рабоце і інтэрнацыяналізацыі адукацыі С. М. Ходзін. Затым з прывітальнымі словамі выступілі дэкан гістарычнага факультэта А. Г. Каханоўскі і загадчык кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін А. А. Егарэйчанка. Усе выступоўцы адзначылі ўплыў Э. М. Загарульскага як Настаўніка на значную частку сучасных беларускіх гісторыкаў. Эдуарду Міхайлавічу сапраўды ўдзячныя шмат пакаленняў выпускнікоў. Таксама былі выказаны пажаданні паспяховай працы ўдзельнікам канферэнцыі.

Серыю дакладаў, якія былі зачытаны на пленарным пасяджэнні, распачало сумеснае выступленне дацэнта кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта БДУ В. Л. Ліпніцкай і старшага навуковага супрацоўніка Інстытута гісторыі НАН Беларусі В. У. Мядзведзевай «Летопись жизни, научной и педагогической деятельности Э. М. Загорульского». У дакладзе былі акрэслены асноўныя вехі навуковага і педагагічнага жыцця юбіляра.

Наступны даклад «Ранние славяне центральной и северной Беларуси по археологическим данным» быў прадстаўлены загадчыкам Цэнтра археалогіі і старажытнай гісторыі Беларусі Інстытута гісторыі НАН Беларусі В. М. Ляўко. У ім былі абагульнены вынікі апошніх даследаванняў помнікаў сярэдзіны – другой паловы I тысячагоддзя н. э. на тэрыторыі цэнтральнай і паўночнай Беларусі. Даклад выклікаў ажыўленае абмеркаванне сярод удзельнікаў канферэнцыі.

Выступленне вядучага навуковага супрацоўніка Інстытута гісторыі НАН Беларусі В. І. Шадыры было прысвечана этнакультурнай сітуацыі на поўначы Беларусі напярэдадні ўтварэння Полацкай дзяржавы. Даследчык звярнуў увагу на лінгва-археалагічны аспект праблемы і прыйшоў да высновы, што ў разглядаемы перыяд тут была зона ўзаемадзеяння балцкага і славянскага насельніцтва.

Завяршыў пленарнае пасяджэнне галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі П. Ф. Лысенка, які выступіў з дакладам «"Берестье" – жемчужина средневековой археологии. К 1000-летию первого упоминания». Дакладчык агучыў гісторыю адкрыцця старажытнарускага Берасця і стварэння на гэтым месцы ўнікальнага музея сярэдневяковага горада.

Адным з кірункаў навуковых даследаванняў Э. М. Загарульскага было вывучэнне помнікаў пер-

шай паловы I тысячагоддзя н. э. Ім праводзіліся раскопкі на гарадзішчах Малышкі і Кісцяні, матэрыялы з якіх сталі эталоннымі для дзвюх археалагічных культур: культуры позняй штрыхаванай керамікі і чачэрскай групы зарубінецкай культуры (так званыя помнікі тыпу Чачэрск – Кісцяні) адпаведна.

Вывучэнню старажытнасцей дадзенай эпохі было прысвечана некалькі паведамленняў беларускіх і расійскіх даследчыкаў, што прагучалі на дзённым пасяджэнні. Так, дацэнт кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін гістарычнага факультэта БДУ В. Г. Белявец распавёў пра распаўсюджанне на тэрыторыі Беларусі фібул тыпу Грудэк-47, якія разглядаюцца аўтарам як індыкатар верхняй храналагічнай мяжы вельбарскай археалагічнай культуры. Гэта культура, якая атаясамліваецца з готамі, магла праіснаваць тут, на думку В. Г. Беляўца, да сярэдзіны V ст.

Паведамленне навуковага супрацоўніка Інстытута археалогіі РАН А. А. Радзюша было прысвечана знаходцы на тэрыторыі Віцебскай вобласці фібулы рэдкага тыпу, якая спалучае ў сабе рысы так званых двухпласцінкавых фібул і вырабаў з выемкавымі эмалямі і датуецца канцом IV – пачаткам V ст. Гэта знаходка з'яўляецца ўнікальнай не толькі для Беларусі, але і для ўсяго шырокага – ад Прыбалтыкі да Дона – арэала варварскіх выемкавых эмаляў.

У выступленні загадчыка вучэбнай лабараторыі музейнай справы гістарычнага факультэта БДУ В. М. Сідаровіча прагучала інфармацыя пра знаходкі медных і бронзавых манет Рымскай імперыі на тэрыторыі Беларусі. Дакладчыкам разгледжаны асаблівасці іх размеркавання ў розных частках краіны і выказана думка аб іх максімальнай распаўсюджанасці ў рэгіёнах з найбольшай канцэнтрацыяй вырабаў з выемкавымі эмалямі, што пацвярджае актыўнае выкарыстанне рымскай манетнай медзі ў якасці сыравіны для бронзаліцейнай вытворчасці.

Кераміка з археалагічнага комплексу Тайманава Быхаўскага раёна Магілёўскай вобласці быў грунтоўна разгледжаны ў выступленні старшага навуковага супрацоўніка Інстытута гісторыі НАН Беларусі Н. М. Дубіцкай. Даследчыкам былі вылучаны асноўныя тыпы посуду, выяўленага падчас шматгадовага даследавання помнікаў.

Наступная група дакладаў датычылася эпохі Вялікага перасялення народаў. Сярод іх вялікую цікавасць выклікалі паведамленні аб даследаваннях помнікаў першай, безумоўна славянскай, археалагічнай культуры – пражскай. Так, кандыдат гістарычных навук В. С. Вяргей прадставіла матэрыялы першай паловы I тысячагоддзя н. э. з селішча Петрыкаў-2 у Гомельскай вобласці, а навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі Г. М. Бяліцкая распавяла пра пахаванне раннепражскай культуры каля в. Малы Малешаў Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці.

Вялікую зацікаўленасць выклікалі даклады расійскіх археолагаў. Вучоны сакратар музея «Кулікова поле» А. М. Варанцоў і загадчык аддзела музея «Кулікова поле» Я. В. Сталяроў паведамілі аб групе селішчаў у басейне р. Акі, што належаць да мошчынскай культуры, якая атаясамліваецца з балтамі. Падчас апошніх даследаванняў былі выяўлены шматлікія знаходкі, якія сведчаць пра актыўныя кантакты мясцовага насельніцтва з усходнімі германцамі (готамі). Загадчык аддзела Інстытута археалогіі РАН А. М. Абломскі распавёў пра характэрныя рысы нядаўна вылучанай ім верхневаронежскай культурнай групы, якой уласцівая поліэтнічнасць з перавагай славянскіх і ўсходнефінскіх кампанентаў.

Асноўным кірункам навуковых даследаванняў Э. М. Загарульскага было і застаецца вывучэнне сярэднявечных старажытнасцей Беларусі. Адным з найцікавейшых помнікаў гэтага перыяду з'яўляецца археалагічны комплекс на р. Менцы. Нягледзячы на шматгадовыя даследаванні, дагэтуль застаецца нявырашаным пытанне аб яго структуры, у якую, апрача двух гарадзішчаў, уваходзілі селішчы і курганныя могільнікі. Менавіта гэтаму пытанню было прысвечана паведамленне загадчыка аддзела Інстытута гісторыі НАН Беларусі А. В. Вайцяховіча, які паспрабаваў вызначыць межы і прыкладную плошчу сельскіх паселішчаў, а таксама іх храналогію.

Большасць дакладаў, прысвечаных сярэднявяковай тэматыцы, былі прадстаўлены на ранішнім пасяджэнні другога дня канферэнцыі, якое распачало выступленне супрацоўніка Інстытута гісторыі НАН Беларусі А. Ф. Касюк «Славянскія старажытнасці VIII–X стст. на тэрыторыі Беларускага Палесся». Асаблівая ўвага была нададзена гісторыі вывучэння помнікаў, размешчаных у ваколіцах в. Снядзін Петрыкаўскага раёна Гомельскай вобласці. Менавіта тут найбольш поўна прадстаўлены матэрыялы славянскіх культур другой паловы I тысячагоддзя н. э. на ўсходнім Палессі. Праведзеныя даследаванні пакуль адносна невялікія, але вывучэнне названых помнікаў мае значныя перспектывы.

У дакладзе старшага навуковага супрацоўніка Інстытута гісторыі НАН Беларусі А. В. Іова «Особенности этнической структуры населения раннегородских центров Южной Беларуси в X – начале XI в.» разглядаліся матэрыялы двух помнікаў на тэрыторыі беларускага Палесся: археалагічных комплексаў каля в. Гарадзішча Пінскага раёна Брэсцкай вобласці і в. Юравічы Калінкавіцкага раёна Гомельскай вобласці. Аб асаблівасцях этнічнай структуры жыхароў разглядаемых паселішчаў сведчыць надзвычай разнастайны набор археалагічных знаходак, якія могуць звязвацца як з усходнеславянскімі плямёнамі, так і са скандынаўскім, заходнеславянскім і стэпавым насельніцтвам. Даклад А. В. Іова выклікаў вялікую цікавасць і ажыўленае абмеркаванне сярод удзельнікаў канферэнцыі.

Выступленне прадстаўнікоў Бранскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя акадэміка І. Г. Пятроўскага «Ландшафтный фактор в славянском освоении Среднего и Верхнего Подесенья в IX–XI вв.» В. М. Гур'янава (кіраўнік аддзела навуковых даследаванняў) і А. А. Чубура (дырэктар навукова-даследчага цэнтра комплекснага вывучэння Сярэднедзяснінскага рэгіёна) быў прысвечаны першым спробам суаднесці ландшафт рэгіёна з размяшчэннем у ім славянскіх археалагічных помнікаў. Выступоўцы падкрэслілі, што рассяленне асобных груп насельніцтва было звязана з пэўным тыпам ландшафту, а існаванне незаселеных тэрыторый унутры арэала можа тлумачыцца наяўнасцю непрыдатнага для гаспадарчай дзейнасці асяроддзя.

Вельмі грунтоўны даклад, прысвечаны планіроўцы і забудове сярэдневяковых гарадоў на тэрыторыі Беларусі (на матэрыялах Віцебска і Слуцка), агучыў старшы навуковы супрацоўнік Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі Л. У. Калядзінскі. Былі разгледжаны розныя тыпы жылых і гаспадарчых пабудоў, выкананыя ў розных тэхніках домабудаўніцтва. Надавалася ўвага і асобным канструкцыйным элементам забудовы, спосабам іх мацавання. Было заўважана, што большасць будаўнічых прыёмаў XII – пачатку XIV ст. была характэрна для ўсіх усходнеславянскіх гарадоў. Пры гэтым для Верхняга замка Віцебска гэтага перыяду адзначаецца падабенства з будаўнічымі традыцыямі паўночнарускага драўлянага дойлідства, а для Верхняга замка Слуцка – з будаўнічымі традыцыямі гарадоў Тураўскай зямлі. У пазнейшы час гарадская

забудова ўжо адпавядае традыцыям беларускага народнага дойлідства.

Яшчэ адзін даклад, агучаны Л. У. Калядзінскім, – «Колты XII в. из раскопок детинца летописного Слуцка» – быў падрыхтаваны ім сумесна з вядучым навуковым супрацоўнікам Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея Н. А. Пачобут. Аўтарамі разглядаліся знаходкі трох колтаў, выяўленых у 2016 г. у ходзе даследаванняў майстэрні ювеліра на дзядзінцы старажытнага Слуцка. Упрыгажэнні былі выкананы ў імітацыйных формах. Пры гэтым матрыцы для такіх форм таксама былі знойдзены тут. Такія знаходкі з'яўляюцца дастаткова рэдкімі сярод беларускіх матэрыялаў і ўяўляюць значную цікавасць.

Вельмі актуальнай для ўсходнееўрапейскай археалогіі праблеме – вылучэнню комплексаў рэчаў, характэрных для XVI ст., і вызначэнню на іх падставе мікрахраналогіі перыяду – быў прысвечаны даклад старшага навуковага супрацоўніка Інстытута гісторыі НАН Беларусі М. В. Клімава «Праблема храналагічнай стратыфікацыі XVI ст. (па матэрыялах з Полацкага Падзвіння)». Артэфакты з розных матэрыялаў разглядаліся па чатырох храналагічных групах. Было ўсталявана, што на сёння на падставе іх храналогіі немагчыма вызначыць мікраперыяды для XVI ст. Такая сітуацыя ўскладняецца тым, што выяўлена і апублікавана вельмі мала закрытых комплексаў, характэрных для гэтага перыяду, а таксама тым, што значная частка рэчаў магла быць ва ўжытку доўгі час пасля вырабу.

Даклад навуковага супрацоўніка Інстытута гісторыі НАН Беларусі, дацэнта кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін П. С. Курловіч і аспіранта кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін БДУ А. В. Зыль «Гутныя шкляныя вырабы з Копысі (па матэрыялах раскопак Э. М. Загарульскага ў 1972 г.)» быў прысвечаны характарыстыцы прадметаў са шкла другой паловы XVI – пачатку XIX ст. Найбольшую цікавасць сярод прадстаўленых рэчаў уяўляюць знаходкі цэлых вырабаў са шкла, вырабаў з распісным і гравіраваным дэкорам, шкляных пацерак, а таксама фрагментаў полых шкляных шарыкаў і шкляных стужак, якія могуць быць звязаны з наяўнасцю вытворчасці вырабаў са шкла ў XVII–XVIII стст. у Копысі

Завяршыў ранішняе пасяджэнне даклад прафесара Э. М. Загарульскага «Другого Минска не было», які выклікаў сапраўдную цікавасць сярод удзельнікаў і слухачоў канферэнцыі. Дакладчык прапанаваў завяршыць усе дыскусіі адносна першапачатковага месцазнаходжання старажытнага Мінска. Ён прывёў грунтоўныя аргументы на карысць таго, што горад быў заснаваны на тэрыторыі Замчышча – у месцы ўпадзення р. Нямігі ў р. Свіслач.

Пасля выступлення Э. М. Загарульскага былі падведзены вынікі працы канферэнцыі. Заключнае слова ўзяў дэкан гістарычнага факультэта БДУ А. Г. Каханоўскі. Ён падзякаваў усім дакладчыкам за цікавыя выступленні і плённыя дыскусіі, а таксама пажадаў ім поспехаў у працы. Напрыканцы мерапрыемства ўдзельнікаў канферэнцыі чакала этнаграфічна-археалагічная экскурсія.

Такім чынам, можна канстатаваць, што Міжнародная навуковая канферэнцыя «Этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў I – пачатку II тысячагоддзя н. э.» прайшла на высокім прафесійным узроўні. Шырокае геаграфічнае прадстаўніцтва ўдзельнікаў, разнастайная тэматыка і навуковая значнасць іх паведамленняў, а таксама вострыя дыскусіі падчас пасяджэнняў дазваляюць спадзявацца, што правядзенне археалагічных канферэнцый на гістарычным факультэце БДУ стане добрай традыцыяй і дазволіць універсітэту стаць адным з асноўных цэнтраў беларускай археалагічнай думкі.

П. С. Курловіч[1],
В. М. Сідаровіч[2]

[1]*Полина Сергеевна Курлович* – доцент кафедры археологии и специальных исторических дисциплин исторического факультета Белорусского государственного университета.

Паліна Сяргееўна Курловіч – дацэнт кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Palina S. Kurlovich, associate professor at the department of archaeology and special historical disciplines, faculty of history, Belarusian State University.

E-mail: *nominusster@gmail.com*

[2]*Виталий Михайлович Сидорович* – заведующий учебной лабораторией музейного дела исторического факультета Белорусского государственного университета.

Віталь Міхайлавіч Сідаровіч – загадчык вучэбнай лабараторыі музейнай справы гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Vital M. Sidarovich, head of the laboratory of museology, faculty of history, Belarusian State University.

E-mail: *wital.sidarowicz@gmail.com*

Юбилеи

Юбілеі

Jubilees

Эдуард Михайлович ЗАГОРУЛЬСКИЙ

Эдуард Міхайлавіч ЗАГАРУЛЬСКІ

Eduard Mihailavich ZAGORULSKY

Выдающемуся белорусскому археологу и историку, доктору исторических наук, профессору Эдуарду Михайловичу Загорульскому 18 декабря 2018 г. исполнилось 90 лет, его имя широко известно не только в Беларуси, но и далеко за ее пределами.

Эдуард Михайлович Загорульский родился 18 декабря 1928 г. в г. Туле в семье кадрового офицера Рабоче-крестьянской Красной армии. После окончания средней школы он поступил на исторический факультет Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова (МГУ). Именно там под влиянием ведущих ученых А. В. Арциховского и Б. А. Рыбакова у будущего ученого проявился интерес к археологии, которой Э. М. Загорульский остается верен до сих пор. Окончив МГУ в 1953 г., он переезжает в г. Минск, где в 1954–1957 гг. продолжает обучение в аспирантуре Института истории Академии наук БССР. В последующие годы молодой исследователь работает младшим научным сотрудником сектора археологии, ведет активную полевую и исследовательскую работу, завершившуюся защитой кандидатской диссертации в 1963 г.

В 1962 г. Э. М. Загорульский начинает преподавательскую работу в БГУ. В 1973 г. по инициативе Эдуарда Михайловича на историческом факультете была открыта кафедра археологии, этнографии и вспомогательных исторических дисциплин, которую исследователь возглавлял 24 года. С 1986 по 1991 г. Э. М. Загорульский являлся деканом исторического факультета БГУ.

Становление Э. М. Загорульского как ученого относится к годам его аспирантской юности, когда исследователю было поручено продолжить археологическое изучение Минска, начатое В. Р. Тарасенко. Активные полевые исследования города велись на протяжении четырех лет (1958–1961) и дали бле-

стящие научные результаты, которые были обобщены сначала в кандидатской диссертации Эдуарда Михайловича, а потом в научно-популярной книге «Древний Минск» (1963). Однако эта тема продолжала интересовать исследователя. После дополнительных полевых и теоретических изысканий был издан капитальный труд «Возникновение Минска» (1982). Опираясь на археологические и исторические данные, Э. М. Загорульский аргументированно отстаивает идею о возникновении Минска на Свислочи, а не на Менке. Им убедительно пересмотрены основные положения В. Р. Тарасенко о путях возникновения города и его первоначальной территории. Как показал Э. М. Загорульский, возникновение Минска связано с крепостью, а детинец занимал значительно бóльшую территорию по сравнению с той, что отводил ему В. Р. Тарасенко. Монография «Возникновение Минска» до сих пор остается одним из лучших образцов источниковедческого анализа древнерусского города.

Начиная с конца 1960-х гг. в сферу научных интересов исследователя активно входит одна из важнейших тем отечественной археологической науки – проблема происхождения славян и их ранняя история. Точкой отсчета славянского этногенеза Э. М. Загорульский считает культуру шаровидных амфор – одну из самых ярких культур Центральной Европы эпохи ранней бронзы. Касаясь более позднего славянского расселения, он полагает, что колонизация славянами территории Беларуси происходила медленно и окончательно завершилась только к концу 1-го тысячелетия н. э. Узловые моменты этой концепции были изложены ученым в монографии «Древняя история Белоруссии. Очерк этнической истории и материальной культуры до IX в.» (1977), докторской диссертации, защищенной в МГУ в 1984 г., в монографиях «Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси» (2013) и «Белая Русь с середины 1-го тысячелетия до середины XIII века» (2013 г., переиздана с дополнениями в 2014 г.) и в ряде статей. В монографии «Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси», комплексно проанализировав письменные археологические, этнографические и антропологические источники, Э. М. Загорульский охарактеризовал основные этапы этнической истории славян, время и направления их миграций. Исследователь был и остается сторонником существования древнерусской народности, являвшейся основой формирования белорусской, русской и украинской наций.

В монографии «Белая Русь с середины I тысячелетия до середины XIII века» дана характеристика этнической истории с момента появления восточных славян вплоть до татаро-монгольского нашествия. В ней анализируются такие сложные проблемы, как формирование языка местного населения, этничного самосознания, культурной самоидентификации. Много внимания в работе уделено экономической и духовной жизни населения белорусских земель. Фундаментальные труды Э. М. Загорульского не только имеют важное научное значение, но и служат целям патриотического и духовного воспитания граждан Беларуси.

Предметом научных изысканий исследователя остаются древние города на территории Беларуси: материальная культура, быт и занятия горожан, происхождение городов.

Разработка теоретических положений и конкретных научных выводов Э. М. Загорульского во многом базируется на результатах его полевых изысканий, которыми он занимался более 30 лет. Под руководством ученого были осуществлены самые крупные на территории Беларуси раскопки раннесредневекового города Минска. Много лет Э. М. Загорульский посвятил исследованию поднепровских городов и замков (Городища, Копыси, Свислочи, Стрешина, Рогачева и др.). Среди этих работ особого внимания заслуживают раскопки Вищинского замка XII–XIII вв., которые велись на протяжении 1976–1985 гг. В ходе этих полевых исследований стало возможным охарактеризовать оборонительные сооружения, их планировку и застройку, а также материальную культуру обитателей замка. Сенсационным открытием стало обнаружение уникального по своему составу и научной значимости денежно-вещевого клада, в состав которого входили высокохудожественные серебряные украшения древнерусской поры и платежные слитки-гривны различных типов. Итоги кропотливой работы были подведены в монографии «Вищинский замок» (2004). Одновременно с изучением городских поселений Э. М. Загорульский ведет раскопки погребальных памятников восточных славян – курганов в Заславле, Новосадах, Сеннице и других местах. В связи с разработкой этнических процессов исследователь много внимания уделял и изучению более ранних памятников. Им были проведены раскопки городищ железного века (Городища Мядельского района, Кистени и Малышки). Э. М. Загорульский – признанный полевой исследователь, которому всегда был характерен новаторский подход. В его экспедициях прошли полевую практику многие археологи Беларуси, составляющие сегодня ядро национальных кадров.

Особого внимания заслуживает научно-педагогическая деятельность ученого. Его всегда отличали строго выверенные и в то же время яркие по мастерству изложения лекции, которые всегда сопровождались слайдами, а позднее и видеофильмами, подготовленными им самим. Раскрывая эту сторону работы, почти всегда хочется добавить слово «впервые». Задолго до перехода на новую систему подготовки специалистов Э. М. Загорульский уже применял модульно-рейтинговую систему. На историческом факультете он ввел

в практику тестирование студентов сначала на машинах КИСИ-5, а позже и на компьютерах. Э. М. Загорульский – автор первого и пока единственного учебника по археологии «Археология Белоруссии» (1965). По его инициативе и при непосредственном участии сотрудниками кафедры археологии, этнографии и вспомогательных исторических дисциплин был создан учебник «Историческое краеведение Белоруссии» (1980). Существенным подспорьем для студентов исторических факультетов стало учебное пособие «Заходняя Русь IX–XIII стст.» (1998).

Много внимания юбиляр уделяет подготовке учебников для средней школы. Он был одним из авторов учебника «История БССР» (1984). В последние годы им лично написаны школьные учебники по истории Беларуси для четвертых (2001), пятых (1998) и шестых (1999) классов. Для всех интересующихся историей страны Э. М. Загорульский издал «Историю Беларуси в кратком изложении» (2002). Нельзя не отметить участие ученого в подготовке ряда обобщающих трудов: «Гісторыя Беларускай ССР» (1972) и «Гісторыя сялянства Беларусі» (1997). Всего им опубликовано 10 авторских монографий и брошюр и более 100 статей.

Эдуард Михайлович Загарульский является членом Белорусской академии образования (с 1996 г.). Он награжден нагрудным знаком Министерства высшего и среднего специального образования СССР «За отличные успехи в работе», Почетной грамотой Президиума Верховного Совета БССР, Почетной грамотой Национального собрания Республики Беларусь, а также многочисленными грамотами Министерства образования Республики Беларусь и ректората БГУ. В 1996 г. ему было присвоено почетное звание «Заслуженный работник образования Республики Беларусь».

Друзья и коллеги искренне поздравляют юбиляра, желают ему крепкого здоровья и новых публикаций.

А. А. Егорейченко[1]

[1]*Александр Андреевич Егорейченко* – доктор исторических наук, профессор; заведующий кафедрой археологии и специальных исторических дисциплин исторического факультета Белорусского государственного университета.

Аляксандр Андрэевіч Егарэйчанка – доктар гістарычных навук, прафесар; загадчык кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Alexander A. Yegoreichenko, doctor of science (history), full professor; head of the department of archeology and special historical disciplines, faculty of history, Belarusian State University.

E-mail: *yegor_alex@mail.ru*

АННОТАЦИИ ДЕПОНИРОВАННЫХ В БГУ РАБОТ

АНАТАЦЫІ ДЭПАНІРАВАНЫХ У БДУ ПРАЦ

INDICATIVE ABSTRACTS OF THE PAPERS DEPOSITED IN THE BSU

УДК 94(476)«…/13»(075.8)
Падалінскі У. А. **Гісторыя Беларусі ад старажытнасці да канца XIV ст.** [Электронны рэсурс] : электрон. вучэб.-метад. комплекс для спец. 1-21 03 01 «Гісторыя (па напрамках)», напрамак спец. 1-21 03 01-01 «Гісторыя (айчынная і ўсеагульная)» / У. А. Падалінскі ; БДУ. Электрон. тэкставыя дан. Мінск : БДУ, 2018. 55 с. Бібліягр.: с. 52–55. Рэжым доступу: http://elib.bsu.by/handle/123456789/209555. Загал. з экрана. Дэп. 27.11.2018, № 009827112018.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс распрацаваны для падрыхтоўкі спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй першай ступені навучання і прызначаны для студэнтаў гістарычнага факультэта БДУ, якія атрымліваюць адукацыю па напрамку спецыяльнасці 1-21 03 01-01 «Гісторыя (айчынная і ўсеагульная)». Складаецца з канспекта лекцый, тэм семінарскіх заняткаў і метадычных рэкамендацый па іх правядзенні, прыкладнай тэматыкі рэфератаў і кантрольных пытанняў па курсе, зместу вучэбнай дысцыпліны, спісу рэкамендаванай літаратуры. Матэрыялы, якія ўтрымлівае дадзены вучэбна-метадычны комплекс, павінны садзейнічаць усебаковаму вывучэнню гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XIV ст.

УДК 7.03(100)(075.8)
Томашева И. Г. **Всеобщая история искусства** [Электронный ресурс] : электрон. учеб.-метод. комплекс для спец. 1–23 01 12 «Музейное дело и охрана историко-культурного наследия (по направлениям)» / И. Г. Томашева, Н. Я. Трифонова ; БГУ. Электрон. текстовые дан. Минск : БГУ, 2018. 179 с. Библиогр.: с. 177–179. Режим доступа: http://elib.bsu.by/handle/123456789/211524. Загл. с экрана. Деп. 20.12.2018, № 011020122018.

Электронный учебно-методический комплекс (ЭУМК) предназначен для студентов специальности 1–23 01 12 «Музейное дело и охрана историко-культурного наследия (по направлениям)» для дневной и заочной форм обучения. Содержание ЭУМК предполагает изучение следующих вопросов: этапы развития мирового искусства от первобытности до наших дней, основные понятия искусствоведения как научной дисциплины, необходимые для практической деятельности музейного сотрудника и специалиста в области туристической индустрии. В основу курса положено формирование фундаментальных навыков в анализе, атрибуции и интерпретации художественных произведений в историко-культурном контексте их бытования.

УДК 930.25(1-87)(091)(075.8)
Козак К. И. **Архивы зарубежных стран** [Электронный ресурс] : электрон. учеб.-метод. комплекс для спец.: 1-21 03 01 «Историко-архивоведение» / К. И. Козак ; БГУ. Электрон. текстовые дан. Минск : БГУ, 2018. 83 с. Библиогр.: с. 81–83. Режим доступа: http://elib.bsu.by/handle/123456789/211558. Загл. с экрана. Деп. 21.12.2018, № 011121122018.

Электронный учебно-методический комплекс (ЭУМК) «Архивы зарубежных стран» предназначен для студентов историко-архивного отделения. Он состоит из четырех разделов, в которых излагаются теоретический (краткий конспект лекций по учебной дисциплине «Архивы зарубежных стран») и практиче-

ский (сборники тематики семинарских занятий для дневной и заочной форм получения высшего образования) материалы. В разделе контроля знаний размещены примерные перечни вопросов для дипломных и курсовых проектов, вопросов и заданий для проведения экзамена. Вспомогательный раздел включает в себя список рекомендуемой литературы. Данный ЭУМК отражает содержание учебной программы «Архивы зарубежных стран» и включает в себя комплексные знания по истории и организации архивного дела в зарубежных странах.

УДК 069.01(075.8)
Якубинская А. Д. **Основы музееведения** [Электронный ресурс] : электрон. учеб.-метод. комплекс для спец. 1-23 01 13 «Историко-архивоведение» / А. Д. Якубинская ; БГУ. Электрон. текстовые дан. Минск : БГУ, 2018. 70 с. : табл. Библиогр.: с. 69–70. Режим доступа: http://elib.bsu.by/handle/123456789/211633. Загл. с экрана. Деп. 26.12.2018, № 011426122018.

Электронный учебно-методический комплекс (ЭУМК) предназначен для студентов специальности 1-23 01 13 «Историко-архивоведение» дневной и заочной форм обучения. Содержание ЭУМК предполагает изучение следующих вопросов: музееведение как научная дисциплина; музей как социокультурный институт; зарождение и развитие музеев в Беларуси и за рубежом; научно-фондовая, экспозиционно-выставочная, научно-исследовательская и образовательная работа музеев; современные музейные технологии. В основу курса положена задача сформировать фундамент знаний по гостиничному делу на основе изучения достижений мировой и отечественной мысли.

УДК 008:391(075.8)
Воробьёва И. В. **Мода как феномен культуры** [Электронный ресурс] : электрон. учеб.-метод. комплекс для спец. 1-21 04 01 «Культурология (по направлениям)» / И. В. Воробьёва ; БГУ. Электрон. текстовые дан. Минск, 2018. 62 с. : ил. Библиогр.: с. 61–62. Режим доступа: http://elib.bsu.by/handle/123456789/212524. Загл. с экрана. Деп. 11.01.2019, № 000411012019.

Электронный учебно-методический комплекс предназначен для студентов специальности 1-21 04 01 «Культурология (по направлениям)». Он содержит учебный материал по вопросам, связанным с общим понятием моды, в нем рассматриваются основные теоретические вопросы, возникающие при изучении моды как феномена культуры, история развития моды. Может быть использован студентами других специальностей при изучении данной дисциплины.

СОДЕРЖАНИЕ

От редакции 8

К СТОЛЕТИЮ СОЗДАНИЯ БГУ

Латушкин А. Н. Роль Белорусского государственного университета в процессах возвращения архивного наследия Великого княжества Литовского в 1920-х гг. 10

Вайтович А. В. Становление археологического образования на историческом факультете Белорусского государственного университета в 1934–1941 гг. 23

ИСТОРИЯ БЕЛАРУСИ

Гущинский И. Г. Трансформация судебной системы на территории Беларуси (1772–1796) 34

Воронич Т. В. Административно-полицейское регулирование проституции в городах Беларуси: вторая половина XIX – начало XX в. 46

Острога В. М. Социально-правовое положение учителей средних учебных заведений Беларуси во второй половине XIX – начале XX в. 57

Ходин С. Н. Трансформация единоличного крестьянского хозяйства в Беларуси в 1920–30-х гг. 67

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Махан М. С. Культовая архитектура города Борсиппы 76

Папашвили М., Карчава Т., Цитланадзе Т., Квачадзе Б. Отношения восточных христиан со святым престолом: Лионский собор 1274 г. и Грузия 83

Давидович А. Роль христианских ценностей в политической мысли Национальной партии в Польше (1928–1939) 95

МУЗЕЕВЕДЕНИЕ

Ананьев В. Г. К истории музеефикации Исаакиевского собора в конце 1920-х гг. 102

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Голубович В. В. Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo połockie 1667 i 1690 r. Opracowali Henryk Lulewicz i Andrzej Rachuba [Литовская метрика. Реестры подымного налога в Великом княжестве Литовском. Полоцкое воеводство 1667 и 1690 гг.] 113

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Шумейко М. Ф., Яновский О. А. Международная научная конференция «История и историография: объективная реальность и научная интерпретация» (Минск, исторический факультет Белорусского государственного университета, 5 октября 2018 г.) 117

Бурачонок А. В. Международная научная конференция «Формирование белорусской государственности в условиях геополитических сдвигов XX в.» 121

Курлович П. С., Сидорович В. М. Международная научная конференция «Этнокультурные процессы на территории Беларуси в I – начале II тысячелетия н. э.», посвященная 90-летию профессора Э. М. Загорульского 124

ЮБИЛЕИ

Эдуард Михайлович Загорульский 128

Аннотации депонированных в БГУ работ 131

ЗМЕСТ

Ад рэдакцыі 8

ДА СТАГОДДЗЯ СТВАРЭННЯ БДУ

Латушкін А. М. Роля Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў працэсах вяртання архіўнай спадчыны Вялікага Княства Літоўскага ў БССР у 1920-я гг. 10

Вайтовіч А. У. Станаўленне археалагічнай адукацыі на гістарычным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 1934–1941 гг. 23

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

Гушчынскі І. Г. Трансфармацыя судовай сістэмы на тэрыторыі Беларусі (1772–1796) 34

Вароніч Т. У. Адміністрацыйна-паліцэйскае рэгуляванне прастытуцыі ў гарадах Беларусі: другая палова XIX – пачатак XX ст. 46

Астрога В. М. Сацыяльна-прававое становішча настаўнікаў сярэдніх навучальных устаноў Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. 57

Ходзін С. М. Трансфармацыя адзінаасобнай сялянскай гаспадаркі ў Беларусі ў 1920–30-я гг. 67

УСЕАГУЛЬНАЯ ГІСТОРЫЯ

Махан М. С. Культавая архітэктура горада Барсіпы 76

Папашвілі М., Карчава Т., Цытланадзэ Т., Квачадзэ Б. Адносіны ўсходніх хрысціян са Святым прастолам: Ліёнскі сабор 1274 г. і Грузія 83

Давідовіч А. Роля хрысціянскіх каштоўнасцей у палітычнай думцы Нацыянальнай партыі ў Польшчы (1928–1939) 95

МУЗЕЯЗНАЎСТВА

Ананьеў В. Г. Да гісторыі музеефікацыі Ісакіеўскага сабора ў канцы 1920-х гг. 102

КРЫТЫКА І БІБЛІЯГРАФІЯ

Галубовіч В. У. Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo połockie 1667 i 1690 r. Opracowali Henryk Lulewicz i Andrzej Rachuba [Літоўская метрыка. Рэестры падымнага падатку ў Вялікім Княстве Літоўскім. Полацкае ваяводства 1667 і 1690 гг.] 113

НАВУКОВАЕ ЖЫЦЦЁ

Шумейка М. Ф., Яноўскі А. А. Міжнародная навуковая канферэнцыя «Гісторыя і гістарыяграфія: аб'ектыўная рэальнасць і навуковая інтэрпрэтацыя» (Мінск, гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, 5 кастрычніка 2018 г.) 117

Бурачонак А. В. Міжнародная навуковая канферэнцыя «Фарміраванне беларускай дзяржаўнасці ва ўмовах геапалітычных зрухаў XX ст.» 121

Курловіч П. С., Сідаровіч В. М. Міжнародная навуковая канферэнцыя «Этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў I – пачатку II тысячагоддзя н. э.», прысвечаная 90-годдзю прафесара Э. М. Загарульскага 124

ЮБІЛЕІ

Эдуард Міхайлавіч Загарульскі 128

Анатацыі дэпаніраваных у БДУ прац 131

CONTENTS

Editorial 8

BELARUSIAN STATE UNIVERSITY CELEBRATES 100th ANNIVERSARY

Latushkin A. N. The role of the Belarusian State University in the processes of returning the archival heritage of the Grand Duchy of Lithuania in the 1920s 10

Vaitovich A. U. The becoming of the archaeological education at the faculty of history of the Belarusian State University in 1934–1941 23

BELARUSIAN HISTORY

Hushchynski I. H. Transformation of the judicial system in the territory of Belarus (1772–1796) 34

Voronich T. V. Administrative and police control of prostitution in the cities of Belarus: the second half of the XIX – early XX century 46

Astroha V. M. Social and legal status of teachers of secondary schools in Belarus in the second half of XIX – early XX century 57

Khodzin S. M. Transformation of individual peasant economy in Belarus in 1920–30s 67

WORLD HISTORY

Mahan M. S. Religious architecture of the city of Borsippa 76

Papashvili M., Karchava T., Tsitlanadze T., Kvachadze B. Relations of eastern Christians with holy see – the Lyon Council of 1274 and Georgia 83

Dawidowicz A. The role of Christian values in the political thought of the National Party in Poland (1928–1939) 95

MUSEOLOGY

Ananiev V. G. Towards the history of museumification of St. Isaac Cathedral in the end of 1920s 102

REVIEW AND BIBLIOGRAPHY

Halubovich V. V. Lithuanian Metrica. Grand Duchy of Lithuania household tax registers. Polatsk province 1667 and 1690 113

SCIENTIFIC EVENTS

Shumeiko M. F., Yanouski A. A. International scientific conference «History and historiography: objective reality and scientific interpretation» (Minsk, faculty of history, Belarusian State University, 5 October, 2018) 117

Burachonak A. V. International scientific conference «Formation of Belarusian statehood in conditions of geopolitical shifts of the XX century» 121

Kurlovich P. S., Sidarovich V. M. International scientific conference «Ethnocultural processes on the territory of Belarus in the I – the beginning of the II millennium AD» dedicated to the 90th anniversary of the professor E. M. Zagorulsky 124

JUBILEES

Eduard Mihailavich Zagorulsky 128

Indicative abstracts of the papers deposited in the BSU 131

Журнал включен Высшей аттестационной комиссией Республики Беларусь в Перечень научных изданий для опубликования результатов диссертационных исследований по историческим наукам, а также в области музееведения, консервации, реставрации историко-культурных объектов, документалистики, документоведения и архивоведения.

Журнал включен в библиографическую базу данных научных публикаций «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ).

Журнал Белорусского государственного университета. История.
№ 1. 2019

Учредитель:
Белорусский государственный университет

Юридический адрес: пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск.
Почтовый адрес: пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск.
Тел. (017) 259-70-74, 259-70-75.
E-mail: jhistory@bsu.by

«Журнал Белорусского государственного университета. История» издается с января 1969 г.
До 2017 г. выходил под названием «Веснік БДУ. Серыя 3, Гісторыя. Эканоміка. Права» (ISSN 2308-9172).

Редакторы *А. С. Люкевич, О. А. Бабашова, С. Е. Богуш*
Технический редактор *Т. А. Караневич*
Корректоры *К. Б. Скакун, Л. А. Меркуль*

Подписано в печать 31.01.2019.
Тираж 100 экз. Заказ 52.

Республиканское унитарное предприятие «Информационно-вычислительный центр Министерства финансов Республики Беларусь».
ЛП № 02330/89 от 03.03.2014.
Ул. Кальварийская, 17, 220004, г. Минск.

© БГУ, 2019

Journal of the Belarusian State University. History.
No. 1. 2019

Founder:
Belarusian State University

Registered address: 4 Niezaliežnasci Ave., Minsk 220030.
Correspondence address: 4 Niezaliežnasci Ave., Minsk 220030.
Tel. (017) 259-70-74, 259-70-75.
E-mail: jhistory@bsu.by

«Journal of the Belarusian State University. History» published since January, 1969.
Until 2017 named «Vesnik BDU. Seryja 3, Gistoryja. Jekanomika. Prava» (ISSN 2308-9172).

Editors *A. S. Lyukevich, O. A. Babashova, S. J. Bohush*
Technical editor *T. A. Karanevich*
Proofreaders *K. B. Skakun, L. A. Merkul’*

Signed print 31.01.2019.
Edition 100 copies. Order number 52.

Republican Unitary Enterprise «Informatsionno-vychislitel’nyi tsentr Ministerstva finansov Respubliki Belarus’».
License for publishing No. 02330/89, 3 March, 2014.
17 Kaĺvaryjskaja Str., Minsk 220004.

© BSU, 2019